

83.3 (513)
M58

657

С Ў З

ИЗТИРОБЛАРИ

уз)
3

Мил

83.3(543)
М 58

МАРҒУБА МИРҚОСИМОВА

СЎЗ ИЗТИРОБЛАРИ

3648

012804
H

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти

Тошкент – 2010

83.3(5Ў)

M58

Мирқосимова Марғуба

Сўз изтироблари: М. Мирқосимова; масъул муҳаррир С. Матчонов. - Т. : Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. - 144 б.

Адабиётшунос ва методист олима, педагогика фанлари доктори, профессор Марғуба Мирқосимованинг “Сўз изтироблари” кейинги йилларда чоп этилган адабий-назарий ҳамда илмий-методик рисоалари ҳамда мақолаларидан таркиб топган сайланма бўлиб, соҳа мутахассислари, адабиёт ўқитувчилари, тадқиқотчилар, талабалар эътиборига ҳавола қилинади. Рисола Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия қилинган.

Масъул муҳаррир:

педагогика фанлари доктори,
профессор **Сафо Матчонов**

Тақризчилар:

педагогика фанлари доктори
Р.Ниёзметова,
филология фанлари номзоди, доцент
А.Улугов.

ББК 83.3(5Ў)

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010 й.

*Ушбу рисола падари бузрукворимиз
Мирориф ўғли Мирқобил ҳожининг
порлоқ хотираларига бағишланади.*

Оламни англамоқ, билмоқ, идрок этмоқ тасаввурдан бошланади. Тасаввурлар олами шу қадар кенг, бепоён, миқёслики, руҳимиз унда парвоз қилади. Биз мислсиз эркинлик қувватидан лаззатни туямиз, вужуд талпинишидан куч олиб, моҳият сари фикран интиламиз, бу оламнинг рангин манзаралари қатига кириб борамиз...

Аслида ижодкор баркамол асар яратиш учун бепоён тасаввурлар дунёсига ҳам эга бўлмоғи лозим. Истеъдод ва билим, ҳаётий тажриба билан ўзига хос услуб бирлашиб, тасаввур дунёсида туғилгандан сўнг кўнгил оламига кўчган ҳақиқатлар-у гўзалликларни моҳирона сувратлантириб, китобхон қалбини ларзага солади. Қалбимизни ларзага соларлик ҳолатга келган чинакам бадий асар ўз муаллифини ҳам лол қолдириши мумкин. Миколанжеллога ўзи яратган ҳайкал тирикдай кўриниб, кўрқиб кетганлиги, Бальзак қахрамони ўлганида юрак хуружига учрагани, Қодирий Кумуш ўлганини тасвирлаш чоғида юм-юм йиғлагани ҳақидаги миш-мишлар беҳуда эмас.

Адабиётшунос ҳам ижодкор каби руҳият ва ҳаёлот оламида парвоз қилади. Шоир мисралари қатига яширинган маъноларни ўз сезимлари орқали пайқайди, нозик ишораларни ҳис қилади, гўзал тасвир ва жозиб туйғулардан ҳайратланади. Бадий сўз адабиётшунос кўнглига изтироб солади ёки руҳият кенгликларига йўллайди. Зотан, истеъдод – ёниқлик, сўз изтироби ила яшаш... Ушбу сайланмадан сўз изтироблари юққан айрим мақолалар жой олди. Уларни Сизнинг эътиборингизга ҳавола этаётганимдан бахтиёрман.

Муаллиф

РОМАН ТАЛАБИ ВА ИМКОНИЯТЛАРИ

Агар ўзбек адибларининг 70-80-йиллар мобайнида яратилган романларига эътибор берсак, шу жиҳат кўзга ташланади: ёзувчиларимиз замонавий ва тарихий мавзуда қалам тебратиб, бугунги ҳаётимизнинг ўзига хос, аини чоғда мураккаб жараёнларини қамраб олишга интилаётирлар. “Олмос камар”, “Диёнат”, “Гирдоб”, “Нур борки, соя бор” каби қатор замонавий мавзудаги романларни ўқиб, улардаги қаҳрамонлар ҳаёти, интилишлари, курашлари билан танишгач, замондошимиз нафас олаётган муҳитни ҳис этамиз, халқимизнинг бугунги ҳаётини, орзу-мақсадларини тасаввур қиламиз. Энг муҳими, ёзувчиларимиз роман жанрининг имкониятларидан фойдаланган ҳолда ҳаёт қатламлари ичига янада чуқурроқ кириб боришга, бугунги куннинг муҳим ижтимоий-маънавий муаммоларини акс эттирувчи ғоялар яратишга, ғояни эса ҳаётий ва жонли инсон тимсолида бадиий акс эттиришга – ҳаётий ва ҳаққоний бадиий типлар, эпик характерлар кашф этишга интилиб қалам тебратмоқдалар. Санъаткор адиблар томонидан яратилган романлардаги воқеалар ҳам катта миқёсли эпик характерлар яратишга йўналтирилган. Бошқача қилиб айтганда, романбоп ҳодисалар, романбоп характерларни юзага келтиришга хизмат қилган. “Улуғбек хазинаси”, “Юлдузли тунлар”, “Кўҳна дунё” каби тарихий романлардаги воқеалар, тарихий шарт-шароит Улуғбек, Бобур, Беруний ва Ибн Сино каби улуғ алломаларнинг инсоний қиёфасини гавдалантиришга, мураккаб инсоний дунёси тасвирини яратишга сафарбар этилган. Шу сабабдан, уларга қамраб олинган воқеалар сиғимига қараганда характерлар кўлами кенгроқ, характер ва воқеалар асосидаги ғоя салмоғининг миқёси юксакроқ. Ҳар қайси романга хос эпик тафаккурнинг кўлами ва миқёси эпик кенгликлар қадар юксалган. Асардаги ҳар бир қаҳрамон, тўқнашув, ҳолат, кечинма, манзара тасвири орқали англашиладиган мазмун салмоғи эпик тафаккурни юзага келтиришга хизмат қилган. Аммо романбоп воқеалар, романбоп характерлар, романга хос “тафаккур” деганда нимани тушуниш керак?

Таниқли танқидчи Умарали Норматов романга хос “тафаккур”ни таъминлайдиган омиллар “асарда романбоп ҳодиса, воқеа, жиддий проблема, улкан драма ва мукамал, чуқур оригинал концепцияга эга бўлган қаҳрамонларнинг мавжудлигидир”, - деган фикрни далиллашга ҳаракат қилган

бўлса, ёзувчи Одил Ёқубов танқидчига эътироз билдириб, “романга хос “тафаккур” деган гап асарда романбоп ҳодиса, воқеа улкан драматизмнинг мавжудлигида” эмас, балки “ёзувчи ҳаёт воқеаларини улкан санъаткор-романист сифатида идрок этишидадир”, - дейди¹. Ушбу қарашларнинг бир-бирига яқин турган, бир-бирин тўлдирадиган жиҳатларига эътиборимизни жалб этган ҳолда бошқа бир танқидчи катта миқёсдаги эпик полотнода романбоп ҳодисаларни улкан санъаткор-романист сифатида тадқиқ этиш, идрок қилиш муҳим аҳамиятга эга, деб таъкидлайди. Романга хос “тафаккур” тушунчасини “эпик тафаккур” деб атайди. Уни яратувчи омиллар билан бирга ҳаракатга келтирувчи кучлар, воситалар мавжуд эканига эътиборимизни қаратади².

Рус адабиётшунос ва танқидчиси Ю. Суровцев ҳозирги адабий жараённинг услубий ўзига хослиги ва ранг-баранглигини тадқиқ этишга қаратилган мақолаларида ҳам романга хос эпик тафаккурни таъминловчи омиллар билан уни ҳаракатга келтирувчи воситалар мавжудлигини қайд этган.

Эпик тафаккурни яратувчи омиллар деганда ёзувчининг ҳаёт ҳодисаларини улкан санъаткор-романист сифатида идрок этиш қобилиятини ҳам, ана шу қобилият натижасида яратилган, ижодкорнинг ғоявий-бадиий концепциясини ўзида мужассамлаштирган кенг миқёсдаги мураккаб эпик характер, ҳаётий образларни ҳам, романбоп ҳодисаларнинг кенг кўламли тадқиқу таҳлилини ҳам, ижтимоий-маънавий тараққиёт муаммоларини ўзида акс эттирган чуқур драматизмнинг мавжудлигини ҳам назарда тутамиз. Айни пайтда эпик тафаккурни ҳаракатга келтирувчи кучлар, воситалар сифатида роман жанрининг шакл компонентлари билан услубий компонентларини, уларнинг мураккаб диалектик бирлигини кўзда тутаетирмиз. Чунки, худди ана шу бирлик вужудга келгандагина, эпик тафаккурнинг роман кўлами бўйлаб ҳаракати таъминланади.

Демак, романга хос “тафаккур” - уни яратувчи омиллар билан ҳаракатга келувчи кучларнинг, воситаларнинг синтездан таркиб топади. Ҳақиқий истеъдод эгалари яратган етук романларга эътибор берилса, эпик тафаккурни яратувчи омиллар билан асар ғоясини чуқур ёритиш учун талаб қилинган барча воситалар узвий бирликни ташкил этганлигига ишонч ҳосил қиласиз. Бундай бирлик ҳосил бўлган “нуқта” вазифасини романнинг етакчи қаҳрамони ўтайди. Эпик тафаккур эса асардаги барча

1. У. Норматов. Талант тарбияси. Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 106-133-бетлар.
2. Н. Худойберганов. Сени ўйлайман, замондош. Ф.Фуллом Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 62-89-бетлар.

қахрамонлар қиёфасида, руҳи, қалби ва маънавий-ижтимоий, интим фаолиятида ўз аксини топиб, ўзига хос кенг миқёсли, эҳтиросли ғояларни юзага чиқаради.

Йўқ, шунчаки эҳтиросли ғоялар эмас, балки кучли эҳтиросга йўғрилиб ҳаёт ҳақиқатини мавжуд зиддиятлари билан намоён қиладиган ғоялар қахрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, кечинмаларига сингдириб юборилиши керак. Романбоп воқеалар кенг миқёсли ҳодисаларнинг қанчалик кенг майдонда барча тафсилотлари билан ифодаланганлигига қараб белгиланмайди. Балки асар ғояси ва образларни юзага келтиришга хизмат қилувчи эпик тафаккур кўлами ва маъно салмоғи эътиборга олинади. Чунки романбоп ҳодисалар ва характерлар орқали англашиладиган фикрлар олами ўзига хос эпик тафаккурни юзага келтиришда иштирок этади.

Аммо ҳаёт воқеаларини ўзига хос тарзда идрок этиш, кенг миқёсли эпик характер кашф этиш, такрорланмас тасвир яратиш каби бадий ижоднинг биринчи галдаги талаблари ижодкорнинг истеъдодига, яратиш, кашф этишдаги санъаткорлигига боғлиқдир. Чинакам истеъдод эгаси роман ёзишга киришар экан, кенг миқёсли эпик тафаккур талабларини яхши билган ҳолда иш кўради, реал воқелик моҳиятини бадий таҳлил қилиш, чуқур идрок этиш орқали ижодий муваффақият таъминланишини англаб этади, имкониятларни ана шунга сафарбар этади.

Ёзувчи Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” қаторида “Кўхна дунё” романи ҳам айнан шу жиҳати билан ажралиб туради. Тарих ва замона ўртасидаги боғлиқликни ёрқин акс эттирувчи инсон ва унинг шахси, идроки ва интилишлари, хатти-ҳаракатларидаги зиддиятлар асосини ташкил этувчи яхшилик ва ёмонликнинг тўқнашуви бу романда ҳам ўзига хос тарзда бадий гавдалантирилган.

Агар асар воқеалари ривожига эътибор берилса, сюжет “ўқи” ҳам, конфликт ҳам мустабид султон Маҳмуд Фазнавий билан икки улуғ алломага, сохта “ҳакими даврон” Ибн Шаҳвонийга бориб тақалганининг гувоҳи бўламиз. Асарнинг ғоявий мазмуни серқатламлиги билан ажралиб туради. Ҳар бир қатлам мураккаб сюжет тармоқларининг бири билан боғланиб, муҳим маънони қамраб олган. Роман воқеаларининг бир учи жаҳолат гирдобидидаги Фазнавийлар ҳаётига бориб тақалса, иккинчи учи юз бераётган адолатсизликлар моҳиятини англашга, сабабларини идрок этишга интилган улуғ алломаларга уланади, бошқа бир учи эса зулм ва истибдод исканжасидаги ҳаётда инсоний қадр-қиммати топталган инсонлар тақдирига, инсоний фожеаларга боғланади.

Мифологик қатлам эса қаламга олинган ҳаётӣй ҳодисалар замиридаги фалсафани бўрттиришга, асарнинг фалсафӣй руҳини таъминлашга хизмат қилади.

Роман сюжетининг энг катта тармоғини икки улуғ алломанинг ҳаёти, кечинмалари, ўй-хаёллари ташкил этади, бир қанча сюжет линияларига бўлиниб кетади (Беруний ва Ибн Синонинг ёшлик чоғлари, интим ҳаёти, айрим асариларнинг ёзилиш тарихига оид воқеалар ва бошқалар). Бироқ буларнинг барчаси ягона ғояни ёритишга йўналтирилганлиги туфайли яхлит эпик тафаккурни вужудга келтиради.

Яна шуниси муҳимки, Одил Ёқубов диққат марказига кўпроқ Маҳмуд Ғазнавий ва сохта Ибн Синони чиқариб, уларнинг кирдикорлари, қабиҳликларини очишга қаратилган воқеаларни ёритади. Бу воқеалар аввало подшолар, уламоларни фош этишга қаратилган, пировард натижада ҳар иккала салбий тип Ибн Сино, Беруний сингари улуғ даҳоларнинг матонатини, адолат ва ҳақиқат учун курашини кўрсатишга сафарбар этилган.

Роман воқеалари Маликул-шароб майхонасига кириб келган улуғ ҳаким Ибн Синонинг сирли ташрифи билан бошланади. Иккинчи бобда султон Маҳмуд Ғазнавийнинг бедаво дард азобидаги ҳолати, ваҳимали хаёллар гирдобидидаги руҳияти ёрқин акс эттирилган. У саройга барча алломаларни тўплаб дардига шифо бўлгучи “неъматӣ илоҳӣй”ни топиб беришни талаб этади. Беруний шоир Унсурӣй каби оддий чўпчакни ҳақиқат деб эълон қилишдан бош тартади. Ўз подшосига яхшилик қилиш ниятида унга мўъжиза ниҳол инъом этиб, бошидан жудо бўлган тўти ҳақидаги ривоят ибратли чўпчак эканини рўй-рост айтади. Дарғазаб бўлган султон барча алломаларни саройдан ҳайдайди, икки вазирга ё “неъматӣ илоҳӣй”ни, ёки ҳаким Ибн Синони топиб саройга келтиришни буюради. Акс ҳолда ҳар иккисининг боши олинишини таъкидлайди. Ҳақ сўзни сўзлаган Беруний зиндонбанд этилади. Ёзувчи ривоятда қўлланган детални асар воқеалари ичига моҳирлик билан олиб ўтади. “Неъматӣ илоҳӣй”га муносабат орқали асардаги персонажларнинг инсонӣй қиёфалари очиб берилган. “Неъматӣ илоҳӣй” рамзӣй ифода тарзида ҳақиқат ва адолатга бўлган муносабатни ёрқин акс эттириб, асар ғоясига ёндош ҳолда ҳаракат қилади. Ўзича воқеалар ривожидидаги иккинчи “тугун”ни ҳосил қилади.

Воқеаларнинг асосӣй “тугун”и сирли ҳакими давроннинг пайдо бўлиши билан юзага келади. Ҳаёти хавф остида қолган икки вазир Ибн Синони излаш ва топиш режаларини тузадилар. Маликул-шароб майхонасида пайдо бўлган Ибн Сино ўғирланади.

Улуғ ҳақимга жуда ўхшаб кетадиган Абу шилқим ибн Шаҳвоний ўзини Ибн Сино деб авомни тунаб юриб, беҳисоб бойлик орттирган, эндиликда Маҳмуд Фазнавийнинг қўл остида суюкли хотини ва қизи қолиб кетган Амир Алитегин саройида хизмат қиларди. Султон Фазнавийнинг Ибн Синони излаётганлигини эшитиб, эски одати хуруж қилиб, Ибн Шаҳвоний Фазнага отланади. Бир чеккаси, омади келиб султоннинг ишончини қозонишни, шунда амир Алитегиннинг хотини ва қизини кутқазиб, биргаликда қочишни мақсад қилиб қўяди. Мақсади амалга ошса, амирдан энг юксак марҳаматлар тилашни дилига тугади. Аммо, кутилмаганда номаълум кимсалар уни хибсга олишди.

Қоронғу ертўлада шуларни хаёлдан кечирган Абу Шилқимнинг ҳолати қуйидагича тасвирланади: “Хўп, у ёғи-ку, шундай бўлди, энди бу ёғи не бўлади? Тақдири не кечади? О, қариб қуюлмаган нодон! Бир оёғинг гўрда турганида ҳазрат Ибн Сино бўлишни орзу қилган миясиз эшак!”.

Сиртдан қараганда, Абу Шилқим тавбасига таянган кимсага ўхшаб афсус чекади, аммо икки вазирнинг муддаоларини билгач, яна алдамчилик йўлига юради. Сохта Ибн Сино катта иззат-икром билан саройга чақиришни сўрайди. Воқеалар шиддат билан ривожлана бошлайди. Эътиборга сазовор жиҳати шундаки, асар воқеаларининг шиддати ошган сайин асар қаҳрамонларидан ҳар бирининг инсоний қиёфаси ва маслағи моҳияти ҳам шунчалик ёрқин намоён бўла бошлайди. Роман воқеаларининг ритмик зарби ҳам кучаяди, таъсири ҳам ошади. Сокин оҳанглар билан мунгли, фарёдли туйғулар йўғрилган оҳанглар алмашилиб боради, вужудимиз инсоний дардга тўлиб-тошган мусиқа таъсирида гоҳи қалқиса, гоҳида жунбушга келади, гоҳо бу туйғулар оқимини англаш, ҳис этиш қийинлашади. Шундай вазиятларга авторнинг содда, равон нутқи воситасида аниқлик, ёрқинлик киритилади, тасвир конкретлаштирилади. Шу тариқа мураккаб ҳолатлар ва манзараларнинг бадиий тасвири билан талқин, талқин билан тадқиқу таҳлил уйғунлашиб боради.

Романда икки буюк алломанинг ўй-хаёллари, кечинмаларининг нозик, таъсирчан, айна пайтда, чуқур мазмунни ифодалашга қаратилган бадиий тасвири етакчи ўринни эгаллайди.

Романдаги Садафбиби, Сабху, Бобо Хурмо каби персонажлар эса адолатсизликнинг, золимликнинг қурбони бўладилар. Абу Ғариб билан Абул Ҳасанак эса сарой аъёнлари ва подшо билан ҳамфикр бўлиб яшаганликлари, ўз манфаатлари йўлида тубанликдан, алдамчиликдан тоймаганликлари тусфайли чексиз иззат-икромга сазовор бўладилар.

“Ҳақими даврон” Ибн Шаҳвоний-чи? Қандай қилиб у енгилмас кучга айланди? Ибн Шаҳвоний уни ўраб турган муҳит ва одамлар билан ҳаммаслак бўлиб иш юритгани учун енгилмас кучга айланди, илму идрок соҳиблари устидан галаба қозонди. Аммо унинг галабаси муқаррар ва мустаҳкам галаба эмаслигини сезиб турамыз. Ибн Шаҳвоний султон Ғазнавий ишончини қозонишга муваффақ бўлган бўлса-да, ҳамиша фош бўлишидан қўрқиб кун кўради, кўнглининг аллақарида адолат ва ҳақиқат қарор топиши мумкинлигини ҳис этиб туради, таҳлика ичида яшайди. Шундай бўлса-да, сабаби бедаво дард ва ўлим шарпасидан ҳадик, телбанамо султонни йўлдан оздириши мумкинлигига ишонади. Шундай мудҳиш ишни амалга оширади. Инсоний бурч юзасидан саройга келган Ибн Сино ҳазратлари сохта ҳақим деб топилиб, қувғин этилади, Ибн Шаҳвоний эса чин ҳақими даврон сифатида тан олинади. Юз берган ҳодисадан қаттиқ изтироб чеккан Беруний қаҳр ва ғазабдан тўлғониб фарёд қилади: “Ё тавба! Бу гўзал олам, бу мусаффо осмон, бу ёруғ юлдузлар, қўйинги, бу мукамал оламини бунёд этган худованди карим нечун ўз бандасини бундайин номукамал қилиб яратди? Агар бу фоний Дунё, Абу Али, сен айтгандай буюк зарурат ва етук ақл-идрок асосига қурилган бўлса, нечун бу улуғ қонуният бани башар ҳаётига келганда ўз кучини йўқотди?.. Нечун унга бошқа ҳеч бир тирик зотга ато қилмаган ўткир тафаккур ва етук ақл-заковат инъом этиб, бу ақл-заковатни тубанлик, разолат ва қабоҳат йўлида ишлатмоқни раво кўрди” (320-бет)³.

Берунийнинг андуҳли сўзларига жавобан Ибн Сино кўҳна бир ривоятни сўзлаб, комил-ишонч билан шундай дейди: “... тубан эҳтирослар қанчалик кўп бўлмасин, бани одам, яъники, ақл-идрок барибир енгусидир!”. Устоз Ибн Сионинг бу сўзлари асарнинг фалсафий руҳини гўёки умумлаштирган ҳолда уни пафос даражасига кўтаришга хизмат қилган. Икки улуғ алломанинг видолашув онлари тасвири эса романнинг барча қатламларини бир тўпламга келтириб, яхлит ва салмоқдор умумлашмани юзага чиқарган: “Беруний биринчи бўлиб Абу Алини кучиб бағрига босди.

- Алвидо, азизим. Дийдор кўришмоқ насиб этмаса рози бўл, жигарим! Кимки сени хор қилган бўлса, ўзи хор бўлсин!”.

Дарҳақиқат, ҳаётини, имкониятларини илму идрок равнақиға бағишланган буюк алломаларни хор этган кимсаларнинг ўзлари хор бўлишларини дил-дилигимиздан истаймиз, шундай бўлишига

3. Одил Ғулов. Кўҳна Дунё. Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

ишонамиз. Абу Убайд ал-Жузжоний хотиралари ҳам буни тўла тасдиқлаб турибди. Демак, ҳақиқат, адолатнинг қарор топиши муқаррар. Ҳақиқат ва адолат эса илму идрокда. Шу боис, илму идрок тантанаси ҳам муқаррар! “Кўҳна дунё” романи ана шу ҳақиқат мазмунини ва моҳиятини чуқур очиб бериб, кенг кўламли бадиий гавдалантирувчи эпик характерлар ва тўқнашувларни қамраб олувчи асар эканлиги билан қимматлидир.

ҲАЁТИЙ МАТЕРИАЛ ВА ҚАҲРАМОН ХАРАКТЕРИ

Маълумки, тарихий материални ўзлаштириш бобида ўзбек адабиётининг ўзига хос тажрибалари, анъаналари бор. Кўпчилик роман ёки драмаларимиз марказида тарихий шахслар туради. Асар сюжети қисман шундай шахслар биографиясига асосланади. “Юлдузли тунлар” романи марказида ҳам реал тарихий шахс - саркарда, шоҳ ва шоир Бобур образи гавдаланади.

Шундай саволнинг кўндаланг бўлиши табиий: тарихий романнинг ўзига хослиги нималардан иборат? Тарихий мавзуга мурожаат этишнинг қандай мураккаб томонлари мавжуд?

Буюк танқидчи В.Г. Белинский тарихий мавзуга қўл уришнинг кўпгина мураккаб жиҳатларини ёритиб, жумладан қуйидагиларни баён этган эди: “Тарих бизга бўлиб ўтган воқеаларни авра томонидан, саҳнавий томонидан кўрсатади, ичкарида бўлаётган ҳодисалар устидаги пардани кўтариб ташламайди, бу воқеалар замирида рўй бераётган ҳодисалар ҳам уларнинг кундалик, оддий ҳаётдаги инъикоси ҳам бекиниб қолади. Роман тарихий ҳодисаларни шунчаки айтиб беришдан, баён қилишдан воз кечади. Ҳақиқий роман тарихий фактлар, тарихий воқеаларнинг ички томонини, уларнинг авра-астарини ростакамига очиб беради. Тарихий романнинг ўзига хослиги шундаки, у қайси бир мамлакат ва ёки қайси бир халқ ҳаётига мурожаат қилмасин, барибир унинг асосида ҳаққонийлик тушунчаси ётади. Тарих фани билан санъатнинг қўшилиш нуқтасида тарихий роман туғилади. Шунинг учун ҳам тарихий роман тарихни яна ҳам тўлдиради, яна ҳам бойитади, бинобарин, у - тарихнинг ажралмас бир қисми ҳамдир”⁴.

Демак, тарихий роман асосида ҳаққонийлик ва замонавийлик тушунчаси ётади. Бошқача қилиб айтганда, тарих ва замонанинг умуминсоний ва умумбашарий муаммолари ҳар қандай тарихий асар мазмунининг асосини ташкил этади. Тарихий роман шу икки омилнинг бадиий синтезидан ташкил топади.

4. В.Г. Белинский. Собр. Соч. В трех томах. Т. 2. гихл. М., 1948 г., стр. 40.

Замонавий мавзуда ижод этган адиб бугунги кун кишиларини ўйлатган ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларни замондошимиз характерини яратиш орқали тадқиқ этиб, замондошимиз интилишлари, курашлари тимсолида таҳлил этади. Фаровон турмушимизнинг янада равнақ топишига тўсқинлик қилаётган иллатларни, айрим сабабларни ҳаққоний ёритиш орқали ижтимоий-маънавий тараққиётга ҳисса қўшади. Тарихий мавзуда қалам тебратган адиб ҳам ўтмиш ҳаётига объектив муносабатда бўлиб, тарихий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантириш жараёнида реализм методининг ижодий принципларига таянган ҳолда иш кўриб, ҳаққоний бадиий образлар яратишга бор имкониятларини сафарбар этади.

Англашиляптики, замонавий ёки тарихий мавзуда қалам тебратаётган адибларимизни умумий ва ягона мақсад бирлаштириб турибди: ҳаётий ҳодисалар ичига чуқур кириб бориш орқали китобхонга эстетик завқ бағишлаш, тарих сабоқларини замонга хизмат қилдириш ёки бугунги куннинг истиқболи учун курашга чорлаш. Санъаткор адибнинг бор истеъдоди тарихий ҳақиқатлардан бадиий ҳақиқат яратиш жараёнида намоён бўлиб, ҳақиқатларнинг инсон ҳаётида тутган ўрнини бадиий сўз ёрдамида тасвирлаш, ҳақиқатларнинг асл маъзини очиш орқали бадиий тасвир яратиш чоғида юзага чиқади. Етук адиблар томонидан яратилган романлардаги тарихий воқеалар ҳам ана шундай таъсир кучини ҳосил этишга хизмат қилади.

Таниқли адиб Пиримқул Қодиров шундай самарали йўлдан бориб, ҳаётий материал ва манбалардан таъсирчан бадиий образлар яратишда фойдаланган. Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV аср охири ва XVI аср бошларида содир бўлган бир қатор тарихий ҳужжатлар ва бадиий асарларга ижодий муносабатда бўлган. Қаламга олинган тарихий ҳодисалар яхлит бир серқирра, мураккаб ва зиддиятли инсон характерини яратишга йўналтирилган. Бу – Бобур Мирзодир.

Маълумки, Бобур Самарқандни эгаллаб, марказлашган кучли давлат барпо қилишни орзу қилган. Лекин Шайбонийхон қўшинидан енгилиб, ўз юртидан узоқларга кетишга мажбур бўлган. Ҳаётининг сўнгги йилларида у Ҳиндистонга юриш қилиб, бобурийлар давлатига асос солди. Бу ўлкани забт этиб, фақат бойлик орттиришни кўзлаган фотиҳлардан (масалан, Маҳмуд Ғазнавий, Чингизхондан) фарқли ўлароқ мамлакатдаги феодал тарқоқликка чек қўйишга ҳаракат қилди, диний мазҳаблар ўртасидаги низоларни бартараф этишга интилди, илм-фан ва маданиятни равнақ топтиришга ҳисса қўшди, қатор асарларини яратди.

Ёзувчи П. Қодиров Бобур ҳаётининг энг драматик паллаларини қаламга олиб, тасвир марказига унинг инсоний дунёси, кечинмалари, нозик туйғулари, дил изтироблари, ўй-хаёллари, мақсад ва интилишларини бадиий акс эттирган. Қаҳрамоннинг мақсад ва интилишлар йўлидаги шиддатли кураши эса асардаги ғоявий-бадиий концепцияни ҳаракатга келтирувчи кучга айланган. Табиийки, буларга осонлик билан эришилмаган.

Ҳаётда меҳр-оқибат, фидойилик, мардлик, матонат, ҳалоллик каби туйғулар кескин курашлар эвазига қарор топади. Етук ижтимоий тараққиётнинг ўз-ўзидан, қаттиқ маънавий-иқтисодий тўқнашувларсиз юзага чиқиши мумкин эмас. Бу ҳодиса бадиий адабиётда хилма-хил шакллар, ранг-баранг тасвирий воситалар, усулларда ўз ифодасини топади.

Адабиётимизда сўнгги йилларда яратилган асарларда ҳам масаланинг шу томонига жиддий эътибор берилади. Хусусан, Пиримкул Қодировнинг “Олмос камар” романи ҳаётини воқеалар, ҳодисалар, кескин тўқнашувларга бойлиги билан китобхон диққатини тортади. Асарнинг етакчи қаҳрамонларидан бири Аброр Аъзамов – моҳир меъмор. У чизган лойиҳалар асосида Тошкентда гўзал иншоотлар, фавворалар, хиёбонлар бунёд этилган. Аброр куч-қудрати, билими ва имкониятларини замонавий меъморчилик санъатини раванқ топтиришга, Тошкентни юксак маданий марказ сифатида обод эттиришга сарфлайди. Диққат қилинг, қаҳрамон ўзидаги мавжуд имкониятларни эзгулик яратишга қаратаётир. Лекин у ҳаётда эзгулик, юксак эътиқод ва яхши ният учун курашиб, жиддий қаршилиқларга дуч келади. “Олмос камар”ни ўқир эканмиз, Аброрнинг ўз-ўзи ва ўзгалар билан мунтазам талашиб-тортишиб, тўқнашиб яшаганини, меҳнат қилганини англаймиз. Айни чоғда, романдаги бадиий конфликтнинг эпик кўлами жанр талабларига мос тушган. Асарнинг етакчи қаҳрамони Аброр фақат Вазира, ота-онаси билангина эмас, балки ҳамкасблари, масъул раҳбарлар билан ҳам жиддий масалалар хусусида тўқнашади. Бундай тўқнашувлар жуда кўп одамлар тақдири, фикр-ўйларини қамраб олади, асар мазмунини янада бойитади. Романда Аброр ва Вазиранинг дунёқараши, хатти-ҳаракати Тошкентни обод қилиш, кўкаламзорлаштириш мақсадида чизилган икки лойиҳага боғлиқ ҳолда очилади. Биринчи лойиҳани Аброр яратади, иккинчисини Шерзод ишлаб чиқиб, ўзига Вазирани шерик қилишга муваффақ бўлади.

Диққат қилинг: бир-бирига зид лойиҳалар, қарама-қарши характерлар, туйғулар ва манфаатлар курашини келтириб чиқаради. Ўз мақсадини Аброр қуйидагича изоҳлайди: “Бўзсув

катта тарихий бир обида, унинг қайта тикланадиган жойлари кўп. Тошкентнинг икки минг йиллик тарихини кўрсатадиган чорбоғлар, шийпонлар, бошқа этнографик нарсаларнинг ҳаммасини Бўзсув бўйларига қуриб, тақрори йўқ бир ансамбль яратиш мумкин”.

Шерзод эса бундай ансамбль яратилишига қарши. У тез ва арзон қуриладиган объектни ҳимоя қилади. Ёмони шундаки, у табиатнинг ўзига хос жозибаси, роҳатбахш хусусиятларини сақлаб қолиш тўғрисида бош қотирмайди. Бироқ ёзувчи бу характерни фақат “қора бўёқларга” чаплаб ташлаган эмас. Шерзод қанчалик истеъдодсиз архитектор бўлмасин, инсон сифатида баъзи яхши фазилатларга ҳам эга. Қалбида қандайдир эзгу ниятлар, ҳиссиётлар мавжуд: “Японияда Тошкентнинг макети павильонининг катта бир залини эгаллапти. Халойиқ кети узилмай кириб турибди. “Тошкент” меҳмонхонаси, Навоий театри, йигирма қаватли бино – ҳаммаси худди кафтда тургандек аниқ кўринади. Ҳаммаси жуда усталик билан ичидан, тагидан, ёнидан ёритилган. Ўзбекистонни эслатадиган чиройли бир музика эшитилади. Ватанингизни узоқ жойда шунақа эъзозлашганини кўрсангиз кўнглингиз кўтарилиб, ғалати бўлиб кетар экансиз, Вазира, этларим жимирлаб, кўзларимга ёш келди-да ишонасизми?”.

Ҳа, Шерзоднинг “Этлари жимирлаб, кўзларга ёш келганини” тасаввур қилиш мумкин. Биз унинг характерида ҳаётийлик ва табиийлик мавжудлигини ҳис этамиз.

Маълумки, табиат муҳофазаси инсоннинг маънавий гўзаллиги, бахт-саодати учун кураш билан қўшилиб “олмос камар”ни ташкил этиши керак, деган фикр асарнинг мазмунини ташкил этади. Буни ёзувчи романнинг етакчи образларига сингдириб юборолган. Аброр билан Вазира севишиб турмуш қуришган. Лекин бу улар ўртасида жиддий тўқнашувлар бўлмайди, деган маънони билдирмайди. Ҳолбуки, айрим асарларда ижобий қаҳрамон сифатида талқин этилган эр-хотинлар ҳамма вақт бир-бирлари билан апоқ-чапоқ бўлиб, тинч-тотув яшайдилар. Мабодо уларнинг ўзаро муносабатлари сал мураккаблашса, муаллиф уни осонгина бартараф этади. Аммо оилавий ҳаётнинг ўзига хос нозик жиҳатлари ҳам борки, буни эътибордан четда қолдириш мумкин эмас. Ёзувчи Аброр ва Вазира ўртасидаги қарама-қарши муносабатларни ёритишда айнан шу масалани четлаб ўтмаган, натижада қаҳрамонларнинг маиший ҳаёти романда ишонарли акс этган. Аброр ҳам, Вазира ҳам ўзига хос характерга, нуқтаи назарга эга бўлган образлардир. Улар ўртасида муайян муштараклик, шу билан бирга баъзи зиддиятлар мавжуд. Ҳар иккиси оилада бахтли турмуш кечиришни, ишда, ижтимоий

фаолиятда эл-юртнинг ободонлиги, турмуш фаровонлиги, Тошкентнинг меҳнаткаш халқ учун ўзига хос “олмос камар” бўлиб хизмат қилишини орзу қилишади. Лекин қаҳрамонлардан ҳар бири ўз савияси, дунёқарашига кўра бахтни ҳам, ижтимоий фаолиятдаги эзгулик ва ҳалолликни ҳам ўзича тушунади. Улар ана шу тушунчалари ва эътиқодларига кўра яшайдилар, тер тўкадилар, курашадилар.

Адиб Вазира характерида муайян чекланганлик мавжудлигини яширмайди. У Абборнинг ота-онасини ёқтирмайди, урф-одатлар, удумлардан бутунлай юз ўгиради, ўзини ҳаддан ташқари маданиятли, оқила ҳисоблаб, ўзгаларга, ҳатто Абборга ҳам бироз менсимайроқ қарайди. Баъзан раҳбар ходимларни ўзига ром этишда аёллик назокати, латофатини ишга солади. Вазиранинг мана шу хусусиятлари эрига малол келади. Турмуш ўртоғининг бундай хатти-ҳаракатлари унинг маънавий эҳтиёжларига зид тарзда юзага чиқа бошлайди. Хусусан, Вазиранинг Тошкент ариқларини бетонлаштириб, табиат муҳофазасига қарши қаратилган лойиҳа муаллифи Шерзодни ёқлаши Абборнинг жон-жонидан ўтиб кетади: “Сиз ҳам ўша одамга ўхшаб нукул темир-бетонга сиғинасиз, тирик табиатни писанд қилмайсиз. Сизга ясама гўзалликлар бўлса бас... одамдаги бу камчилик – маънавий карликка ўхшайди, шуни билиб қўйинг!”.

Ёзувчи эр-хотиннинг бир-бири билан ошкора олишувини рўй-рост кўрсатиб, табиат гўзаллигини сақлаш учун кураш инсоннинг маънавий поклиги, бахти учун курашга боғланиб кетишини тўғри таъкидлайди. Шуниси диққатга сазоворки, романдаги қаҳрамонларнинг ўзаро тўқнашувлари жуда ҳаётий, табиий равишда юз беради.

Пиримкул Қодиров ромanni қайта ишлаш жараёнида асар конфликтини кучайтирган, қаҳрамонларнинг характеридаги кўпгина хусусиятларни янада теран очишга интилган. Аббор, Вазира, Шерзод образларининг ҳаётий, табиий чиқиши учун жон куйдирган. Натижада “Олмос камар” “Дружба народов” журналида чоп этилган, ёзувчилар уюшмасининг мукофотига сазовор бўлди.

Ёзувчи ўз қаҳрамонларини янада жонли гавдалантириш учун ҳаётий материални тадқиқ этиш йўлидан боради. Хусусан, Абборнинг ижтимоий фаолияти, интим дунёсидаги қарама-қаршилиқлар ва зиддиятлар ҳаёт ҳақиқатига мувофиқ тасвирланади. Баъзи ҳоллардагина китобхон қаҳрамон ўрнига ёзувчи сўзлаётгандай, баёнчиликка мурожаат этаётгандай тасаввур уйғотади: “Эр-хотин уйда ишдаги келишмовчиликлардан офиз очмасалар ҳам, лекин бу келишмовчиликлар икковларининг

орасида кўзга кўринмас бир деворга ўхшаб турар ва ҳовлида ўринсиз қурилган уйдан бешбаттар халақит берарди. Ҳатто кечалари эр-хотин қўш каравотда ёнма-ён ётганларида ҳам сукутдан қурилган бу девор уларнинг қалбларини бир-бирларидан тўсиб тургандай бўларди”⁵.

Кўринадики, ёзувчи қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари, ўзаро муносабатларидаги зиддиятларни фақат таъкидлапти, холос. Қаҳрамонлар ўз характерларининг мантиқига кўра ҳаракат қиладилар-у, гоҳида ёзувчи фикрларини шунчаки баён этувчи воситага айланадилар. Натижада романбop характерлар ҳаққоний эпик тип даражасига кўтарилмай қолади. Эпик тафаккур эса асардаги барча қаҳрамонлар қиёфасида, қалбида, маънавий ва ижтимоий фаолиятида ўз аксини топиб, муаллиф нуқтаи назарини юзага чиқаради⁶.

Биобарин, шунчаки бадиий мақсадлар эмас, балки ҳаёт ҳақиқатини мавжуд зиддиятлари билан намоён қиладиган кучли эҳтирослар, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, кечинмаларига сингдириб юборилиши керак. Афсуски, баъзи ёзувчилар воқеалар қанчалик кенг майдонда ва барча тафсилотлари билан ифодаланса, романбop бўлаверади, деган нуқтаи назарга мувофиқ иш кўрадилар.

“Роман, тарих ва замон” (1985) рисоласидан

ИЖОДҚОР ШАХСИ ВА БАДИИЙ УСЛУБ

Услуб тушунчасига ўтган асрнинг етмишинчи–саксонинчи йилларида, айниқса, жиддий эътибор қаратилганлигини қатор адабиётшуносларнинг мақола ва тадқиқот ишлари орқали кузатиш мумкин.

Адабиётшунос олимлар Ҳомил Ёқубов ва Салоҳиддин Мамажонов услубни “ғоявий–бадиий хусусиятлар бирлиги” тарзида талқин этган бўлсалар, қатор тилшунос, ҳаттоки, баъзи адабиётшунослар ҳам услубни тил ҳодисаси сифатида қарашни маъқуллаганлар.

Ёзувчи услубини фақатгина бадиий тилга боғлаб ўрганиш, асар тилини лексик қатламлар, образли ва образли бўлмаган нутқ воситаларига ажратиб талқин этиш унчалик тўғри эмаслигини адабиётшунос Ўрол Носиров ўзининг “Ижодий шахс, бадиий услуб, автор образи” номли монографиясида тўғри таъкидлаб, қуйидаги мулоҳазани билдиради: “Шундай қилиб, услуб

5. Андре Бретона. Сюрреализм манифести. // Жаҳон адабиёти. – 2000. 5-сон. 179-б.

6. Ҳ.Каримов. Истиқлол даври шеърляти. 42-б.

ёзувчининг воқеликни индивидуал образли ўзлаштириши, уни эстетик-образли тасвирлаш, индивидуал бадий талқин қилиш усулидир”.

Ана шундай талқин ўзбек адабиётшунослигида тўқсонинчи йилларга қадар ижодкор услубининг назарий талқинига оид қарашларда етакчилик қилган. Истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигида ижодкор услуби у яратган бадий оламга хос етакчи хусусиятларга боғлаб ўрганилмоқда. Сўнгги даврда ижодкор феномени, яъни, истеъдод соҳибларининг ижодий қиёфасини белгилаш ўзига хос услуб яратиш йўлидаги изланиш-интилишларига муштарак тарзда тадқиқ қилинмоқда. Бир қатор адабиётшуносларнинг шеърят поэтикаси, ўзбек насрига хос етакчи тенденцияларни илмий тадқиқ ва таҳлилга тортган қатор кузатишларида, алоҳида сўз санъаткорлари ижодига чизгиларида улардан ҳар бирининг ижодий қиёфасининг шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар ўзига хос услуб тарзида ўрганилган. Икром Отамурод кангул шоири сифатида ранг-баранг одамларнинг кўнгил манзараларини ўзига хос тарзда поэтик кашф этишга эришмоқда:

*Бир одам... қувончдан яйраб кетмайди,
тўкилиб кетмайди қайғудан.*

Бир одам... кангун очмас,

зинҳор бировга,

бировнинг кангуга –

кириб ҳам бормас.

Бир одам... кунини ё қарғаб,

ё мудраб ўтказди,

тимирскиланиб ўтказди

тунини.

Бир одам... тошбақамижоз:

роста бўлиши ҳам осон,

чаппа бўлиши ҳам осон...

Шоирнинг “Узоқлашаётган оғриқ” номли достони муайян андозаларга мос келмайди. Поэтик тафаккур тарзининг сержилвалиги лирик қаҳрамон кўнглидаги оғриқнинг хилма-хил маъноларни ифода қилишидан англашилади: “Токи бу дунёда шундай бир оғриқ борлиги ва усиз одамзод қалби гафлат, жаҳолатга ботиб қолишин англасин, тушуниб етсин юракдан. Уйғонсин қалбининг қаърида мудраб, ғофил ётган оғриқ азоби...”. Лирик қаҳрамон қалбидаги бу оғриқ қандай маънони ифода қилади? Унинг тизгинсиз ўйлари не сабаб одамнинг ўзлиги ҳақида? Ўзлик, шоир талқинича, бу ХОТИРАНГ, ҚАДАМИЯТИНГ, НОМИНГ, ЛИСОНИНГ, ВАТАНИНГ, ҲАҚИҚАТИНГ ва юрагинг

қуввати – ЭРКУ ИХТИЁР, сўзинг равон этган НОМУС ва ОРИНГ!

Лирик қаҳрамон вужудини ўртаган алам, изтироб оғриқ минбарда ҳақиқатдан лоф уриб, амалда ундан ниқоб ўрнида фойдаланувчилар туфайли. Юртининг номидан от суриб, эътиқодин шиллиқурт каби сўриб ётганлар; ақли сийрак, фаҳми нотавон зотлар; аъмоли ўмариш, қилмиши-найрангдан иборат кимсалар. Шулар томирингни емириб борарлар. Барча нодонлигу жаҳолат улар туфайли.

*Имонни, виждонни туфрокқа қориб,
таъманинг қарами бўлса муддаонг,
ё раббим, кўксингда тўр тўқир тинмай,
ўргимчак балои нафснинг аъмоли.
Кимлигин билмаган банда алҳазар,
ҳамиша ўқланган соқон сингари
ғаним дастида шай турган катора:
сотқинлик, жиноят ўшандан содир,
разолат, хиёнат ўшандан пайдо,
ўша – ишорани бажарувчи қул,
ўша – ҲАҚИҚАТНИ мўлжал олган тиг.*

Мабодо, инсон ўзлигини англаб етмаса, кечани эсдан чиқарса, бугуннинг ўзида тўхтаб қолади. Шоир лирик қаҳрамон қалб нидоси орқали эрта сари бораётган одамларга қарата ўзинг билан бирга кечадан келган меҳрни, ишончини, оқибатни эртанги кунларга олиб ўт. Бу фазилатларни боболаринг сенга мерос қилиб қолдирган, уларни унутсанг ўзлигингга ҳам бегонасан... дея бонг уради. Кангул қўноғида доимо мен кимнингдур ўрнидаман, деган бир илоҳий ҳис макон тутмоғи мансуб. Умид шундан. Шафоат шундан. Иноят шундан. Шулар туфайли заминда ҳаёт давом этади, инсон эрта сари интилади, азобу оғриқлар ундан узоқлашади. Аммо, оғриқсиз яшаб бўладими? Ҳаётнинг турли йўлларида юриб келаётган икки йўловчининг ҳаёт фалсафаси, нуқтаи назари, сезимлари, ҳукм-хулосалари орқали бу саволга жавоб топамиз. Бундан қочиб кетаётган тўрғайларни, йўрғаларни, сафсарларни вақтида меҳр билан ортга қайтарсак, сотқинларнинг урчиши, кўрқокларнинг тиг тутиши, манфаат жаллодлари бўй чўзишига чек қўйилади. Одамлараро меҳр-мурувват макон топса, назарнинг тўқлиги, дил фориғлиги, юзлаб кўзларнинг бирдан очилишига сабаб бўлади. Барчанинг мулки – ИМОН, давлати – СУБУТ, макони – ВАТАНГА айланса, изтиробни туйса, севса, севилса, оғриқ ундан узоқлашмаса, шунда ИМОНга етишар, кўнгил покланар. Достоннинг фалсафий-бадий умумлашмаси салмоқли.

Дунёнинг бор азоб-уқубатларини вафақат жисмонан, балки ўз руҳий дунёсида эзилиб кечирган овора кечмишларини адиба

Саломат Вафо “Оворанинг кўрган-кечирганлари” романида таъсирчан ва ишонарли услубда тасвирлаган. Ҳаётда ўз иқтидорига кўра севган касбини уддалаб, болалари, оиласи бағрида ҳалол яшашни ҳар қанча истамасин, асар қаҳрамони Салтанат ҳаётнинг зарбаларига, шафқатсизликларига, хиёнату мунофиқликларига дуч келаверади. Оқибатда, у яшашдан безади, ҳаётдан ғазабланади, нафратланади. Аслида, одамлардан беғараз, самимий муносабат, яқинларидан меҳр-муҳаббат, дўсту сирдошларидан вафо, садоқат, ўзи яшаб турган бу оламдан қувонч ва тўқислик излаган аёл учун кўрган азобларига чидайди, шу бахтга етиш йўлини излайди. Ўз бошпанаси, ўз осмони, ўз ҳавоси ва суви бўлишини орзу қилади. Унга бу орзулардан ҳеч бири насиб этмайди. Чунки истаганлари учун тўланадиган бадал юки оғир эди. Тинч, осойишта яшаш учун Аббос Сулаймоннинг жирканч нафсини қондириши, бошқаларнинг унга нафратланиб қарашларига чидаши, энг ачинарлиси, виждон азобида яшаши керак. Салтанат бутун вужуди билан бу йўлнинг носозлигини, ичидаги “мен”га қарши кураша олмаслигини ҳис этиб, қишлоққа қайтади. Афсуски, жигарлари уни қўллаб-қувватлашни истамайди, бойвачча синглиси ўз қасридан кичик хужрани ҳам унга раво кўрмайди. Топар-тутари бадастур укаси аллақайси бегона аёлга миллионлаб қарз бериб юборади-ю, ўз жигарига ёрдам беришдан бош тортади. Энг оғир вазиятда ўз уйидан ҳайдалади.

Салтанатни қийнаган азобли саволларнинг бари жавобсиз: “Нега қиз бола турмушга чиқиб кетгандан сўнг уйга қайтиш номус ҳисобланади? Ака-укаларимнинг уйда қанчалик ҳаққи бўлса, менинг ҳам шунчалик ҳаққим борми?”. Салтанат қиёфасининг ўзига хошлиги ҳамма каби эмаслигида. У мағрур, серҳаяжон, жангари, бир қадар қайсар. Адиба қаҳрамон қиёфасини “иккиланишда” тасвирлайди: бири истеъдодли журналист, гўзал ва мафтункор аёл. Кези келганда, бошқаларда бўлмаган ноёб хислатларидан фойдаланишни билади, “сувга олиб бориб, суғормай олиб келиш”ни уддалашига кўзи етади. Иккинчи қисми ўзи билан ўзи курашиб яшайдиган, ҳар қандай муносабатдан манфаат изловчи кимсалардан нафратини яшира олмайдиган, ўз қисматидан аламзада (истаган эркак аёл қисматини ўз манфаати йўлида ағдартўнтар қилиб юборишидан норози), ҳимоясиз, суянчиқсиз, қўлидан ҳеч нарса келмайдиган ожиза, оиланинг бор юкини аёл елкасига ташлаб, на унинг, на фарзандларининг қисматига масъул бўлмаган бефаросат, овқат ейишдан бошқа нарсани ўйламайдиган ҳайвонсифат эр билан яшашдан бош тортган, барчанинг лаънатига дучор бўлса-да, ўзи истамаган ҳаётдан юз ўгирган, шу туфайли

юз минг ташвишларни бошдан кечирган Салтанат Маҳмудова қиёфасида гавдаланади. “Эримни севмадимми? Ака-укаларимга боғланмадимми? Ким сенга шундай қил деди? ...Қалбим, юрагим билан шуларни тўғри йўлга солиш керак дедим...”. Асарда қаҳрамон қиёфаси шу тариқа икки кўринишда: баъзан ўз-ўзи билан курашувда, баъзан бири иккинчисини инкор этиш, исён кўтариш, фарёд чекиш, “пичокларнинг аёвсиз азобларига дош бериш”, баъзан кўниш ва кўникиш ихтиёрида гавдаланади. Ҳар икки қиёфа бирлашганда, китобхон кўз ўнгида меҳрга ташна, ёниқ қалбидаги тизгинсиз меҳрни беришга муносиб инсонни топмаган, фақат хаёлидагина уни топган ёлғиз аёл гавдаланади. Адиба меҳрдан мосуво аёл руҳиятини “ичдан” ёритишга эришган. Аёлнинг сирли ички олами, сирли туйғулари ва хаёллари, сезимлари илк бора очикчасига тасвирланган. “Овворанинг кўрган-кечирганлари” аёл бўлиб туғилгану лекин аёл бўлиб яшаш бахти насиб этмаган, оқибатда, бутун бир жамият фожеасига айланган ўнлаб овворалар қисмати Шоира, Азиза, Мақсуда опа, Омонгул, Малика, Ойзода Камол тақдири тимсолида тасвирлайди. Асарда улардан ҳар бири бошқасига ўхшамайдиган олами, қиёфаси, яшаш фалсафасига эга бўлса-да, аччиқ қисмат, хўрлик, аёллик бахтидан бенасиблик улар учун умумий дард. Айниқса, Мақсуда опа образи узоқ муддат китобхон кўз ўнгида, тасаввуридан нари кетмайди. У покиза, самимий, иймон-эътиқодли, тақводор аёл. Ҳаётнинг бор эзгуликларини жуфти ҳалоли-Қори ака тимсолида кўради, унга сўзсиз бош эгади, ўзлигини унга бағишлайди. Иймон-эътиқодининг рамзига айланган эри ёшлиқда кўнгил қўйган аёлга уйлангач, Мақсуда опа маънавий ўлим топади. Қадр-қиммати топталган, хўрланган кезлари Салтанат бу азоблардан тўлғониб, дод дейди, исён қилади. Мақсуда опа эса барини Оллоҳнинг иродаси, марҳамати деб қабул қилади, қаршиликсиз итоат этади. Оқибатда, ҳаётлигидаёқ маънавий жиҳатдан емирилиб, ҳеч ким ҳисоблашмайдиган, қадрламайдиган, ихтиёридан айрилган, ёлғизликка маҳкум қилинган аёлга айланади. Салтанат орзу қилган, бахтини топган аёл бўлиб туюлган Мақсуда опа ҳам, аслида, унинг ўзига ўхшаган бир бечора, хўрланган аёл эканлигини англаб этади. Асардаги барча аёлларнинг аянчли қисмати бир бутунликда овворанинг кечмишларига айланиб кетгандай. Ҳар бир қисмат аёл фожеасининг бир кўриниши, турфа суратидай туюлади. Ҳатто қамоқхона назоратчилари, буюк ғоялар тимсоли Идея ҳам аёлнинг битмас-туганмас оғриқлари тимсоли. Аёл қисматининг бу қадар азобли тасвири Мадина каби аёлларга тақдирдош қизалоқ билан боғлиқ воқеалар орқали, айниқса, таъсирчан ифода этилган.

Салтанатнинг ёвузлар чангалидан уни кутқариши билан боғлиқ хатти-ҳаракатлари, қизчанинг чуқурликка ағдарилиб, йўқолиб қолиши муайян рамзий маънони англатади. Жамиятда аёлнинг қадр-қиммати, ўрни тикланмас экан, уни оёқ-ости қилиш, хўрлаш давом этаверади. Эрақлар жамиятда ҳам, оилада ҳам ўз ўрнини эгаллаб, аёлга суюнчиқ, ҳимоячига айлансалар ҳаётда бозорчи аёллар, Салтанату Мадиналар қисмати бу қадар оғир, аччиқ, фожеали бўлмасмиди? Одамлар онгидаги аёлга муносабат тушунчаси ўзгармас экан, Мадиналар қисмати шу тариқа мавҳумлигича қолаверади.

Саломат Вафо тасвирда ресроспектив усулдан самарали фойдаланиш, баробарида, қаҳрамон руҳиятидаги драматизмни унинг тушларига маҳорат билан кўчира олган. Айниқса, воқеаларнинг поёнига етмаганлигини, қаҳрамон тақдири “Умр китобининг гуссали саҳифалари ёпилиши”дан кейин ҳам давом этиши Салтанатнинг асар сўнггидаги туши орқали ойдинлаштирилган. “Тушида Маҳмуд Искандаровга ўхшаган бир одам унга қараб келар эмиш. Унинг атрофида, йўқ, йўқ, эслади, белида ялтироқ пичоқлар осилганди. Шаҳдам қадам ташлаганида жаранг-журунг этарди. Анчадан бери таниш пичоқлари энди Маҳмудга қўшилиб унинг жонини олишга келибди-да? Чунки бошқа оладиган ёки кечадиган ҳеч ким ва ҳеч нарса қолмаган”. Пичоқлар қандай маънони англатади, нега у ҳаёт йўлларида қаҳрамонга такрор ва такрор рўбарў бўлаверади? Пичоқ муайян рамзий маънога эга. Салтанат бошидан кечириши тақдирида бўлган фожеалар, йўл қўйган гуноҳлари, хатолари оқибатида бошига тушадиган кўргиликлар пичоқ каби унинг вужудини, юрак-бағрини нимталайди. Ўзи истаб-истамай қилган ишларидан виждони эзилганда, ана шу азобни ҳис қилади. Пичоқлар гоҳ Аббос Сулаймон қўлида, гоҳ муаллақ ҳолда, гоҳ яқинлари, асар якунида эса Маҳмуд Искандаров қўлида кўриниш бериши аёл изтиробларининг чексизлигини билдиради.

Салтанатга илк меҳрни Аббос Сулаймон беради. Меҳрга зор чоғлари ўз ихтиёридан ташқарида қайта ва қайта ўша меҳр кўрган гўшасига боради, “Сизни жуда соғиндим!”, дея илтижо қилади. Сўнгги бор Маҳмуд юборган гулларни қўлига олганида, ўзининг аёллигини, кимнингдир эътибори, меҳри туфайли иликликни ҳис қилади, вужудини ёқимли ҳарорат қуршайди. яшашга умид уйғонади. Адиба аёлнинг меҳрга ташналигини, самимий меҳрни туйган чоғи ўзини ва ўзлигини унга қурбон этишга қодирлигини ана шундай ишонарли манзараларда тасвирлашга эришган.

Меҳр-муҳаббатга талпинган Салтанатни ўз вужудидаги виждон

маёғини тутган иккинчи Салтанат баъзида тафтиш этиб, айблаиди, интилишларини қоралаиди, хатти-ҳаракатлари устидан шафқатсиз ҳукм чиқаради. Шундай чоғларда у шашқатор ёш тўкади, ҳатто “кўзларимдан қон томар эди”, “юрагимни ҳис қилмай қўйдим”, “ўз танамга нисбатан нафрат, чегарасиз нафрат”ни тўйдим, дейди. Асарда аёл дунёсидаги зиддиятлар таъсирчан ва ҳаётий тасвирланган. Саломат Вафо аёл дунёсининг, қалбининг сирлари, аслида, оддийгина бир туйғу билан боғлиқ эканини, шу ҳисни бутун вужуди орқали тўлиқ ҳис қилиш учун у ҳар нимага, ҳар қандай азобга, қисматга рози эканини, бахт қўйида оворанинг кўрган-кечирганлари орқали ифодалашга ҳаракат қилади. Бу, шубҳасиз, бугунги ўзбек адабиётида, хусусан, насрда инсон қалбини янги жиҳатлар тасвирлаш ўзига хос услублар орқали намоён бўлаётганлигини кўрсатади.

“Шарқ юлдузи” журнали, 2009 йил, 3-сон

КЎЛАМДОР СЎЗ САНЪАТКОРИ

Мақсуд Шайхзоданинг 1957 йилда яратилган “Тошкентнома” лиро-фалсафий достони шоир феноменини англаш имконини берувчи, лирик туйғулар билан йўғрилган кўламдор асар ҳисобланади. Алоҳида лавҳаларга сингдирилган фалсафий мушоҳадалар, ўй-кечинмалар лирик қаҳрамон – шоир образи орқали бирлашиб, яхлит поэтик ғояни ифодалайди. Айни жиҳат асарнинг композицион бутунлигини ҳам таъмин этган. Достон 18 қисмдан ташкил топган.

*Шаҳарлар боқийдир, умр – ўткинчи,
Дарёлар собитдир, сувлар – кўчкинчи.
Ҳар ким ўз шаҳрида қўйган эсдалик:
Ё бино қуришда катта усталик,
Ё ширин латифа ёки ихтиро,
Ё дарахт, ё фарзанд, кўприк, ё мисра,
Ё қўшиқ, ё дори, мактаб, соқчилик,
Хулоса: дунёда бирон яхшилик...*

Асарнинг “Бағишлов” деб номланган илк қисмида шоир авлодлар учун эзгулик яратиш мақсадида қалам тебратганлигини фалсафий йўсинда таъкидлаган. Тошкент шаҳрини, унинг самимий, меҳр-оқибатли одамларини “дилдаги муҳаббат, ихлос” ила таърифлаган: “Тошкент дейилса, эсга келар ёз ... Ҳа, Тошкент дейилса, куёш эсда шай”.

*Умрида ким келса, бир бор бу ерга
Қалбига экади Тошкентим меҳрин.
Шу учун Тошкент ҳам куёшли муҳрин,*

*Босар паспортларга, хотираларга.
Дейдилар: Тошкентда сув ичган чумчуқ
Қайтиб келар экан Маккатуллодан.
Юзи ҳам, сўзи ҳам, кўзи ҳам очиқ
Табаррук тупроғи зару тиллодан...*

Шоир “табаррук тупроғи зару тиллодан” бўлган юрт тарихини сарғайган кўлёмалардан ўқиб, мушоҳада қилади, ҳаёт ҳақиқатининг “мағзини” чақишга интилади:

*Ҳа, билим қолар экан, ёзув қоларкан,
Ёзувдаги азалий орзу қоларкан.
Ёмонлик ўлар экан, пастлик ўларкан,
Истибдоднинг қалъаси бир кун қуларкан!..*

Гўзал юртларни, бой маданияти ва буюқ тарихига эга халқларни истибдодга солган собиқ шўролар ҳокимиятига қаратилган ўтли ҳукм эди, бу! Достонда шоир яшаган тузум ва унинг асосчиларини мадҳ этувчи мисралар учраса-да, китобхон ўз замонасига, ўз даври сиёсати ва воқелигига бўлган муносабатини очиқ-равшан ифода қилганлигини қатор мисралар орқали ёрқин англайди.

*Аммо ариқлар қазиб, кўприк
солганлар,
Дастурхоннинг бошида куруқ
қолганлар.
Ер ҳам, сув ҳам, қуёш ҳам,
обу ҳаво ҳам,
Камбағал нонин бутун қилмади,
нега?
Зўравонлар ҳукмида қул эди одам,
Толе хонадонида меҳнаткаш,
ўгай ...*

Серкуёш юртнинг бепоён манзаралари зилол сувлари, беназир обу ҳавоси эркисиз, меҳнатга қул қилинган халқнинг ўзгалар “ҳукмида”; толеи нурсиз эканидан изтироб чеккан шоир ўтмиш даврлар тасвирига ўз замонасининг дардларини йўғириб ифодалайди.

*Йўлларда ётарди кўп бегуноҳлар,
Фотиҳ излари – бесон қабрлар.
Тилингдан, элингдан кеч, деб буюрди,
Тиз чўкмай “йўқ” деди ботирлар юрти.*

Достоннинг VII-қисмигача 2-бўғинли туроқ тартибига мос оҳанг етакчилиқ қилса, замонавий қиёфадаги Тошкент чизгилари 9 бўғинли туроқ тартибига монанд оҳангда ифодаланган. Тошкентликлар ҳаёти, кураш ва интилишлари ҳақидаги лавҳалар

орқали шоирнинг эл-у юртларни жаҳаннамга айлантирган босқинчилик урушларига қарши исёни ҳис қилинади. Айни чоғда бармоқ ва эркин вазнда битилган ранг-баранг лавҳалар шоир ўй-кечинмаларини ҳис-ҳаяжонларга йўғриб ифода қилса, сарбаст вазнида ёзилган шеърларда сўз, ҳижо, туроқ каби унсурлар иккинчи даражали воситага айланади. Оҳангга йўғрилган эҳтиросли ва кўламдор фикрлар биринчи ўринга чиқади. Шоир нигоҳи қаерга тушса, ўша ердан бир ҳикмат топади. Лирик қаҳрамоннинг мушоҳадалари тарзида баён қилинган фалсафий мазмундаги ҳикмат даражасига кўтарилган мисралар китобхонга “юқади”, уни ҳам ўйга толдиради: “Ёмонликлар ўткинчидир, яхшилик – голиб”, “Сенинг виждонинг – эл тарозиси”, “Худди шундай ёшлик ҳам фақат, Бир бор бўлар биз билан улфат”, “Ҳайкал тирик – бир чақириқдек”, “Тоймаймиз суянсақ катта деворга”, “Кўчат кўчиб келиб экилган тупроқ, Унинг Ватанидир дейиш тўғрироқ”.

Шоир айрим ўринларда риторик сўроқ усулидан фойдаланиб, китобхон диққатини савол-у жавобга тортади. Кўз ўнгимизда Тошкент ва тошкентликлар қиёфасини жонлантиради.

– Нимаси кўп Тошкентнинг?

– Суви, сойи, сояси ...

– Нималар кўп Тошкентда?

– Ошлар, ишлар, кишилар...

Ёзнинг келиши ила

Токнинг томирида май.

Ёйма саватлар тўла

Маржон каби қулупнай.

“Жаннат шунда экан-да”

Дейилса, ким ишонмас?!

Халқ оғзаки ижодига хос ўйноқи оҳанг, қисқа туроқ тартиби ўзига хос поэтик фикрни ифодалашга хизмат қилган. “Булут осик Чотқол”, “дороз чинорлар”, “тиниқ юзли ҳаволар”, “хушбичим теракзорлар”, “маржондай қулупнайлар”, “асл қизил олмалар” каби ўхшатиш, жонлантириш, маъно кўчиши, метафора, талмеҳ каби шеърый санъатлар воситасида шоир муайян бадийий деталларнинг янги поэтик маъноларини очишга эришган.

Шоир вужудининг бир бўлаги – кўнгли орқали унинг ўзбек халқига, жаннатмакон юртга бўлган меҳру муҳаббати, ҳайрату ҳавасини ҳис қиламиз. “Тошкентнома” сўз санъаткори Шайхзодага хос ўйчанлик, лирик жўшқинлик, кўламдор мулоҳазакорлик каби хусусиятларни намоён этибгина қолмай, унинг ватанпарварлик туйғулари нечоғли рангин, кўтаринки ва улуғвор эканлигини ҳам англатади. Достоннинг сўнги XVIII

қисмида шоир ватан мавзусини ёритар экан, ўз эҳтиросларини қуйидагича баён қилган:

*Ватан – бувилардан набирагача,
Чўпон сурнайидан операгача ...
Ватан – гўзалликдан яхшиликкача,
Қишдаги қорлардан яшилликкача...
Тошкентни севмоқлик юракнинг иши,
Шу учун шартмикан бунда туғилмоқ!
Шартми, бир романга ишқибоз киши
Ўзи у романга қахрамон бўлмоқ!
Умрим бино бўлди Озарбайжонда,
Кечди болалигим у гул маконда ...
Лекин шоирликнинг нозик толеи
Кулди Сирдарёнинг ҳавзаларида,
Ўзбек қуёшининг чин оталиги
Акс этди мастоба косаларида.
Ҳазрат Навоийнинг ўпиб қўлини
Ўзбек водийсида отимни сурдим ...
Йўқ, мен тақдиримдан эмасман хафа,
Шоирлик унвони бахтимдан тухфа!*

Дарҳақиқат, шоирликнинг юксак унвонига – ўзбек халқининг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган улкан сўз санъаткори Мақсуд Шайхзода ўзи меҳр қўйган юрт ва халқ кўнглига сингишиб, “мангуликка дахлдор” сиймоларидан бирига айланди. “Мирзо Улуғбек” трагедиясида ҳукмдор билан онаси – Гавҳаршодбегим учрашувлари тимсолида тожу тахт ва салтанатнинг сиртдан қараганда улуғвор, шуҳратли экани, аммо шафқатсиз домига тортгувчи қора куч экани рўйи-рост ёритилган. Қуйидаги парчага эътибор беринг:

*Гавҳаршод: Яхши майл... Яхши майл!
Мирзо, Салтанат
Яхшиликни дастур қилса қулайди тездан.
Тахтни сақлаш лозим экан, шаддодлик керак!
Бу сир эмас. Ота-бобо удуми-ку...
Истайман, фарзандларим султон бўлса ҳам,
Хоҳишимга итоаткор, қарам бўлсинлар.
Келинларим каниз каби турсин хизматда.
Тарбиямда баҳра топган набираларим.
Шу ахлоқда ўсиб-унди. Мисол, ўғлингиз...*

Онаси тарбиялаб, вояга етказган набиралар: Абдуллатиф, Алауддавла ўртасидаги қонли ғараз, ёвуз ғанимлик, жанжалу нифокни ўйлаб, Мирзо Улуғбек улар онгига сингдирилган ахлоқ тарбиянинг носозлигидан изтироб чекади. Куч-қудрати, салтанату бойликни эзгуликка бўйсундириш орзусида курашади. Аммо... (Улуғбек чуқур хаёлга ботиб ўйланади).

*Кўп ғалати замонда яшар эканман,
Қалбимдаги ҳароратни инсонга бериб,
Эвазига олмоқдаман совуқ ғаразлар,
Мен отамга, жаннатмакон Шоҳрух Мирзога
Камарбаста ўғил бўлдим қирқ йил муттасил,
Аммо шуни ўғиллардан кўрмадим, ҳайҳот!
Абдулазиз фикри заиф, жисми ногирон.
Абдуллатиф – жисман тетик, хулқи хатарли.
Бу-ку майли! Оналарнинг икром-иззатин
Умр бўйи талқин этдим аҳли ватанга
Ўз онамга эҳтиромим эвазига мен
Не эшитдим? Зугум билан таъна, аразлар,
Бу ҳам майли, Фирузанинг шаънига ғийбат!*

Ёки, Фируза ҳақидаги ёлғон миш-мишлар авжига чиққанда Мирзо Улуғбек Шайхулислон билан кенгаш қилади ва талоқ хати ёзишга изн беради. Шу чоғда унинг қалбини ўтли андуҳ кемиради:

*Султонларнинг насибаси шу тахлит экан,
Сиёсатга қурбон кетар уларнинг қалби...
Зеро, ҳазрат, яхши билинг ва унутмангки,
Шоҳ хотини бўлса ҳамки, мутлақ бегуноҳ,
Унинг номи ҳар хил гапдан, шубҳадан, сўздан
Холи бўлиб, олий бўлиб турмоғи лозим,
Эл оғзида чайналмоғи балойи азим.
Фирузани сева-сева талоқ бераман!*

Мирзо Улуғбекнинг ушбу дил сўзлари унинг қандай сифатларини ёритишга хизмат қилган?

Асардаги Фируза тимсоли Мирзо Улуғбекнинг инсоний хусусиятларини, софдиллигини, эзгу ҳис-туйғулари мазмунини очишга хизмат қилган. Бир сўз билан айтганда, Улуғбек инсон қалбини англашимиз учун унинг юрак кечинмаларини чуқур тушунмоғимиз лозим. Шу билан бирга, асарда ёритилган манзаралар, қаҳрамоннинг ички монологлари тимсолида яна шуни англаймизки, фақат Улуғбекдай буюк инсон ҳалолликни, покликни ўзлигини қурбон этиб бўлса-да ҳимоя этишга қодир! Улуғбекнинг инсоний қадр-қиммати ҳам шунда кўринади: ўз севгисини, майл-истакларини қурбон бериб, Фирузанинг покиза номини, софлигини сақлашга интилади, садоқатли аёлни юксакка кўтаради, ўз эътиқоди қадар олий бўлиб турмоғини истайди. Демак, ҳар бир инсон ўз севгисига интилоғи, уни ҳимоя этмоғи лозим. Инсон севгиси, қалби қай даражада пок ва қудратли бўлса, эзгуликка бўлган ишончи ҳам юксак бўлади. Бундай инсон оддий севишу висол... ишқидан ўзгача мақсадлар билан яшайди. Буюк инсоннинг орзу-тилаклари ҳам улуғвор маънолар касб этади.

Энди трагедиядаги яна бир образга эътиборни қаратайлик.

Пири Зиндоний тимсоли қандай ҳаётӣ ҳақиқатларни ифода этади?

Пири Зиндоний образининг маъноси анча чуқур. У асарнинг ўртасида ва охиридагина кўриниш беради. Аммо, трагедиянинг етакчи ғоясини очишда ҳал қилувчи ўрин тутаети.

Асарда муаллиф Улуғбек ҳаётининг сўнгги йилларини тасвирлаганлиги аён бўлди. Шу даврлар улуғ ҳукмдор умр бўйи салтанатни илму-маърифатга, эзгулик йўлига хизмат эттириш учун жон куйдириб яшаганидан гувоҳлик беради. Афсуски, унинг орзулари, интилишлари аксар ҳолларда кутилган натижани бермайди. Шайхзода айнан мана шу сабабларга, уларнинг Улуғбек ҳаёти ва тақдирига кўрсатган зарбасига эътиборни қаратади.

Бундай сабаблардан бири замонанинг жаҳолат, зулм, истибдод исканжасида экани, тожу-тахт учун курашлар авж олган паллада Улуғбек тимсоли, унинг эзгу орзулари зулмат қаъридаги нурдай эканида. Иккинчи сабаб, Улуғбек фарзандларининг ноаҳиллиги, темурийзодалар қалбига чирмашган кек ва адоват, ғараз ва ғанимлик туйғулари асарда ниҳоятда ҳаётӣ ёритилган. Учинчи сабаб сифатида ёзувчи Улуғбек ҳукмдор тимсолидаги қарама-қарши туйғулар курашини тасвирлаган. Улуғбек олим билан Улуғбек инсонга хос фазилатлар чигал вазиятларда бирлашиб, ягона кучга айланади ва Улуғбек хатти-ҳаракатларини бошқаради. Бироқ, Улуғбек ҳукмдорга хос ўй-кечинмалар унинг жисмида исён кўтариб, ўз қалбига, эътиқодига қарши ишларни амалга оширишга сабаб бўлаети. Муаллифнинг маҳорати шундаки, у Улуғбек вужудидаги ана шу икки қарама-қарши ҳис-туйғулар курашини ўй-кечинмалари, фикрлари ва хатти-ҳаракатларидаги зиддиятларга боғлаб тасвирлаган, ниҳоятда табиий ҳамда ҳаётӣ тарзда гавадалантирган. Улуғбекка хос кучли ва ожиз жиҳатларни ёритишда, айниқса, Улуғбек ҳукмдор қиёфасини очиб беришга Пири Зиндоний образи хизмат қилган, деб ўйлаймиз.

Пири Зиндоний билан Мирзо Улуғбек учрашуви ҳукмдорнинг ҳукмдорлигини, яъни у йирик олим, маърифат раҳнамоси бўлса-да, тожу тахт билан салтанатнинг мустаҳкамлигини ўйлаб, ўзи ҳис этган ҳақиқатлардан кўз юмишини, айрим пайтларда ўз эътиқодига қарши боришга мажбур бўлганлигини жонли манзараларда гавадалантиради. Улуғбек - улкан олим, улуғ инсон, шавкатли салтанат ҳомийси. Бундан қатъий назар, у энг аввало тирик инсон! Барча одамлардаги каби кучли ҳамда заиф сифатлар унда ҳам мавжуд. Шунинг учун баъзан хатоларга йўл қўяди, баъзан хато ишларга изн беради. Шу боис, Пири Зиндоний Улуғбек олим қаршисида ва Улуғбек инсон олдида тиз чўкишга рози эканини баён этади.

Пири Зиндоний:

*... Абу Наср Форобийнинг бир китобида –
Ўзиладики, донишмандлар кенгашиб туриб,
Мамлакатни бошқарсалар, эл бўлур обод!
Бирор каснинг нафси, кайфи, гарази эмас,
Инсоф аҳлин виждонига қолса идора,
На ҳақсизлик, на фитналар, на фиску фужур,
На мулк учун талаш бўлур, на қонли низо,
Эзилганлар қаддин ростлар, золим тийилар...*

Улуғбек:

*Ким билади, бўлмасайдим шу замонда
Бу давлатнинг бошида мен, нелар бўларди!
Балки диёр зулматларга чўкиб қуларди,
Аммо билинг, гапим холис, Пири Зиндоний
Фақат тожнинг меҳри эмас шу андишалар,
Мен шоҳликни маърифатга қилдим дастёр.*

Улуғбекнинг ушбу сўзлари дунёқарашидаги маълум чекланганликни эмас, балки чигал қарашларини аён этади. Пири Зиндоний тўғри айтганидай, “Тож бошдаги фикрга қафас”.

Улуғбек эзгу тилак билан яшаганлигини эътироф этмоқда: мен умр бўйи бор имкониятимни шоҳлик ва маърифатни ҳамдам этишга, яъни ҳукмдорлик ила эзгулик ҳақидаги орзуларим, хохиш-истакларимни бирлаштиришга интилдим. Шу боис, бошқа ҳукмдорлардан фарқли маърифат равнақиға ҳисса қўшдим, ўз давримда илму урфонни юксалтирдим, демоқчи. Бу фикрлар Улуғбекнинг чекланган томони, хато қарашларини билдирмайди. Балки, унинг орзулари моҳиятини очиб беради, у “қани эди, барча ҳукмдорлар, мансабдорлар ҳам шу йўлдан юрсалар”, - деб орзу қилади. Ўз орзуларининг ушалишига ишонади.

Улуғбек ҳукмдор сифатидаги бурчини, тожу-тахтни муайян вазиятларда устун қўяди. Шу сабаб у Пири Зиндонийни хибсдан озод этмайди. “Подшоҳлар-зулмкордирлар. Эллик, юз йил ўтса ҳам уларнинг бу хулқи ўзгармайди”, - деган ҳақ сўзлари Улуғбек вужудини ўртаса-да, маҳбусни ўз салтанати учун хавfli деб ҳисоблайди. Мана, ўша дақиқалардаги Улуғбек фикрлари қандай бўлганига ишонч ҳосил қилайлик.

Улуғбек:

*Замонамиз ғоят нозик, ҳар ёқ хатарнок!
Бизга лозим забардастлик, бирлик ва идрок
Бу фурсатда оломонга ғалаён солиб,
Бизга қарши қўзғатганлар бизга дўст эмас.
Улар Темур хонадонин ёвуз душмани.
Бундай овоз зиндонлардан чиқмай бўғилар...*

Ёзувчи Улуғбек тимсолидаги зиддиятларни ичдан ёритиш

мақсадида Пири Зиндоний образини киритган. Бу тўқима образ тилидан айтилган аччиқ сўзлар гўё Улуғбек фикрларидаги зиддиятли ўй-кечинмалардай туюлади.

Улуғбекнинг буюк шахс эканлиги эзгу тилак билан яшаганлигида: куч-қудратини илму-маърифат равнақиға сарфлашға интилади, ўйлайдики, илму-маърифат юксалса, эл обод, юрт фаровон бўлади, фозилу-фузало юртни эзгулик сари йўллайди, қабоҳат чекинади, ҳақиқат қарор топади. Аммо, Улуғбек, яшаган даврда ҳам, бошқа замонларда ҳам қабоҳат, ёвузлик осонлик билан енгилган эмас. Шу тўфайли дунё яхшилик ва ёмонлик ўртасида азалий курашларни бошдан кечирган, кечирмоқда...

Улуғбек тимсолида кучли ва заиф жиҳатларнинг қоришиқ ҳолда тасвирланиши образнинг табиий ва ҳаққонийлигини таъминлаган. Ахир у ҳам тирик инсон-да! Баъзан хато қилади, баъзан одил иш юритади... Охир-оқибатда Улуғбекнинг ўз ихтиёри билан тожуртаҳтни топшириши буюк жасорат эмасми?! Бундай тадбирни амалга ошириши учун юксак ақл, инсонийликдан ташқари нақадар кучли ирода ва журъат керак. Охирги дақиқаларда ҳам у элни, улусни ўйлайди, ортиқча қон тўкилишини хоҳламайди, эзгу тилақларини васият тарзида изҳор этиб, фанимлардан сўз олади. Охирги фурсатда ҳам имкон қадар ўзи эътиқод кўйган эзгуликка амал қилади, тиг кўтармайди, Пири Зиндонийни озод этиб, унинг тилидан изҳор этилган маълум ҳақиқатларни тан олади. Бу хусусиятлар Улуғбекнинг буюклигини, ўз замонасидан анча олдинда эканини билдирмайдими?

Муаллиф бизни ҳам маънавий юксакликка чорлайди, буюк инсон ва олим, ҳукмдор Улуғбек билан фахрланишга, унинг эзгу эътиқодига ворисликка чақиради.

“Ўрта мактабда драматик асарларни ўрганиш” (1993) китобидан

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ЕТАКЧИ ТАМОЙИЛЛАРИ

Бугунги ўзбек шеърияти анъанавий тасвир усулидан фарқ қилувчи янгича образлар, қутилмаган рамзий ифодалар, қочиришлар, тазод ва парадокслар, энг муҳими, бетакрор сероҳанг, сермаъно ифодалар билан китобхонни ўйлантиради. Фикрнинг ихчам, лўнда шаклда ифодаланиши, замонамиз ва замондошимиз руҳий оламини янги жиҳатлардан поэтик тадқиқ этиш – инсоннинг безовта руҳини, дардларини тасвирлаш борасида эришган ютуқлари ўзбек шеърияти янги поэтик

сарҳадларни кашф этаётганлигидан далолатдир.

Хусусан, истеъдодли шоир Баҳром Рӯзимухаммад яратган ана шундай поэтик кашфиётлар анъанавий шаклларга мос тушмайди, гапларнинг грамматик жиҳатдан параллел жойлаштирилиши, риторик тузилиш, мурожаат, хитоб оҳангларини ифодалашга йўналтирилганлиги билан янгича.

*Арвоҳнинг дастхатини кўрдим
Қалқиб йиқилдим бир бўлак тушга
Осмон
Қорачиғи суғириб олинган
кўз каби
Бойўғли увиллар эди
Хувиллаб қолган боғда
Соялар
Ҳеч ким таклиф қилмаса-да
рақсга тушарди
Яна нима дейишим мумкин
дунё кенг экан.*

Мазкур шеърда Бойўғли увиллаётган кимсасиз боғ, қорачиғи суғириб олинган осмон, рақсга тушаётган соялар гўё туш кўраётган одам нигоҳлари орқали кузатилади. Туш эса ўлимга қиёсланади. Шу боис, шоир тасвирлаётган манзара жонсиз, ҳаракатсиз, маънисиздай туюлади. Аммо инсоннинг кўзларига яширинган олам билан ақл ва идрокка сингишган дунё манзаралари айна оламнинг турфа кўринишларидир. Шоир дунёнинг кенглигини таъкидлар экан, унинг рангин эканлигига ҳам диққатни қаратади.

*Жийда гули
мени маст қилди
жин чалди жийданинг остида
Сап-сарик чироқмикан бу гуллар
юлдуз шуъласидан қувват оларми?
нукул қошиқчалар жаранги
Энг хавфлиси шунда-ки
болари нектар йиғмоқ учунмас
сизни чақиш учун келди.*

Жийда гулининг ифоридан маст ҳолдаги лирик қаҳрамон гўзаллик ўғриси сифатида тасвирланади. Табиий гўзалликнинг шарбатини симирувчи боларилар бу “ўғрини” чақиш учун келаётгандай. Манзара анъанавий поэтик тасвирга сира ўхшамайди. Шоир айтмоқчи бўлган поэтик фикр ҳам яширин. Тасвирланаётган манзарадан китобхон ўз зеҳни ва туйғулари қувватига кўра маъно англайди: гўзаллик қаршисида эс-хушидан айрилган лирик қаҳрамонни жин чалиши натижасида жийда гуллари сарик чироқларга, жийда гулига парвона боларининг

ҳаракатлари қошиқчалар жарангига ўхшатилади. Айни шу нуқтада поэтик маъно юзага чиқади: бизни ўраб турган олам ва унинг гўзалликларидан ҳайратланишни, завқланишни билмаган инсон ҳаёти рўёга ўхшайди. Бундай одамлар фақат ейиш-ичиш гами билан умр ўтказадилар, уларни боларининг машаққатли меҳнати натижаси эмас, ўз жонининг, ҳузур-ҳаловатининг бежавотирлиги қизиқтиради. Бундай одамлар боларидан ҳам майдароқ, боларичалик фойда келтирмайдиган, ўз нафсининг қулларидир. Шеърда манзара ичига қараб ҳаракатланувчи спирал кўринишли поэтик тафаккур бу дунёнинг ранг-баранг манзараларга бойлигини, ҳар бир манзара ўз ички маъноларига эга эканлигини англатади. Шоир шеърларидаги ҳар бир сўз, ҳар бир сатр муайян бир образли ифодага, рамзий маънога ва ички оҳангга эга эканлигини куйидаги шеър орқали ҳам қузатиш мумкин:

*Узоқ тараддудланиб турди Кўрқув
хотиржамликка ўхшаб бамайлихотир
тахликага чап бериб турди
Кўлини соябон қилиб қошига
Ваҳима яшаётган уйга қаради
Қаради музаффар навкар сингари
Сўнг эса
сўнг шундай алпозга тушдики,
қалтирамаган жойи қолмади.*

Кўрқув образи орқали шоир диққатимизни унинг хавфли маънавий иллат эканига қаратади. Кези келганда кўрқоқ одамлар хотиржам, уддабурон, айёр ва ўта эҳтиёткордирлар. Аммо мардлик талаб қилинганда улар ўз-ўзини фош этади. Ана шу маънолар кўрқув образи орқали тасвирланаётган манзара-ҳолат замиридан англашилади. Кўриниб турибдики, бундай шеърларнинг чуқур маъноларини илғаб олиш учун икки муҳим омилни теран идрок этиш талаб қилинади: биринчиси, Навоий, Бедил сингари санъаткор ижодкорларнинг меросидан, анъаналаридан; иккинчиси, умумевропа бадиий тафаккурининг нафис намуналаридан бохабарлик; бугунги ўзбек шеъриятида Баҳром Рўзимухаммад каби шоирлар ижодида ана шу икки муҳим омил ўзаро тутшиб, янги бадиий кашфиётлар яратилишига таъсир кўрсатмоқда. Бармоқ вазнида ёзилган шеърлардан фарқ қилувчи ҳижо, туроқ ва қофиядан узоқ, халқ жонли тилига яқин бундай сарбаст шеърлар кўпроқ насрга ўхшаб кетса-да, бадиий таъсирчанлиги, поэтик тили, сермаънолилиги, оҳанги, сўз жозибаси билан китобхонни ўйлатади, фикрлатади.

*Илоннинг ўзидан эмас
шаклидан кўрқаман*

*шамойили совуқ мен учун
мабодо мушукка ўхшаганида борми
силаб-сийпалардим илонни...*

Ҳаётда муайян шакл-шамойилга эмас, балки ўз нуқтаи-назарига эгалик кимларнидир чўчитар, ҳақ сўзни дангал айтувчилардан кўпчилик ҳадиксирар. Агар бундай одамлар дафъатан мўмин-қобил ё мулойим кишига айланиб қолсалар, ҳамма “ёқтирадиган” қиёфага кириши мумкин. Хўш, мўмин-қобиллар нима учун барчага ёқади? Шоир “мўмин-қобиллик” ортида яширинган маънавий иллатлар ҳақида ўйлатаётир, ўйлатаётир.

“Соялар суҳбати” номли шеърида шоир рангсиз қиёфа образини тасвирлашда ранг рамздан маҳорат билан фойдаланган:

*Менга нима бўлди учта соям бор
Иккитаси рангсиз, биттаси сариқ
Ҳиринглаб кулади бир соям
Чунки йўқотиб қўйдим болалигимни
Топганим жийда гулининг ифори
У ҳам бошқа боққа ўтиб кетганди...*

Шоир инсон умрининг паллаларини сояларга ўхшатади. Иккита рангсиз соя – болалик ва йигитлик даврини маънисиз ўтказган инсон умрининг соялари. Сариқ рангли соя – қарилик чоғи ўз умрини сарҳисоб этиб, ўз устидан кулаётган, яъни бўм-бўш ҳаёти устидан ҳукм чиқарган инсоннинг умумлашма образи. У ҳаёти давомида юксак орзулар ё эзгу мақсад учун яшамаган, аммо қачондир гўзалликни севган. Афсуски, бу гўзаллик ҳам “бошқа боққа ўтиб кетганди”.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги ўзбек шеъриятига хос ранг-разм, образ-разм орқали ифода қилинаётган маънолар, образли ифодалар шоирларнинг ўзига хос услуби ва маҳорати орқали янги поэтик кашфиётлар яратилишига замин бўлиб хизмат қилмоқда.

Кейинги йилларда яратилган ўзбек шеърияти намуналарини кўздан кечирар эканмиз, жаҳон адабиётига хос илғор ижодий аъъаналарни миллий руҳият рангларига йўғириб ифодалаш аъъаналарни ҳам, янги талқин услуби ва янги шаклий изланишларни, аъъанавий услубнинг хилма-хил ифода кўринишларини ҳам кузатиш имконига эга бўламиз.

Бугунги ўзбек шеърияти марказида турган лирик қаҳрамон замондошимиз қалбида кечаётган ҳис-туйғуларни XXI аср кишининг тафаккур тарзи ҳамда руҳий эврилишлари фонид а ифода этмоқда. Агар истиқлолгача бўлган давр ўзбек шеъриятида

лирик қаҳрамон туйғулари ифодаси орқали унинг қалбини англашга, поэтик тадқиқ-у таҳлил қилишга интилиш кўзга ташланса, кейинги йилларда яратилаётган лирика намуналари биз кўниккан шакл ва услуб чегараларидан “қалқиб чиқиб”, эътиборимизни турфа манзаралар тасвирига қаратмоқда. Лирик қаҳрамон нигоҳи қадалган манзара қатига яширинган маъноларни эса китобхон ўз тафаккури ила туйғулари, бадиий-эстетик идроки ва сезимлари орқали англаб олиши мумкин. Бу хусусият шеърятнинг сирли-сехрли ва ранг-баранг инсон оламини шоир ёки лирик қаҳрамон қандай англашлигини тасвирлашдан ўша бетакрор инсонларнинг турфа идроклари-ю ҳис- туйғуларига, кўнгилларига ўзлари йўл топишларига ундаш, инсонни англашга интилишдан унинг қалбини ўзига англатиш томон қадам ташлаганлигидан далолат беради. Ҳозирги ўзбек шеърятига хос бу тенденция қандай ижодий-эстетик таъйинларда ўз аксини топмоқда?

1. Ўзбек шоирларининг ўзбек классик шеърятни ва халқ оғзаки ижодига хос анъаналарни давом эттириб, поэтик нутқ хусусиятларидан моҳирона фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий маъно ташувчи бадиий умумлашмаларни яратишга интилишларида кўринади:

*“Халқим дейман, руҳим тушиб,
Кимлар кўнглинг тўқ қилдилар?
Минг сўқиринг тил топишиб,
Бир уйғоғинг йўқ қилдилар!”*

Шоира Х.Худойбердиева қаламига мансуб ушбу шеърда муҳим ижтимоий-маънавий иллатга китобхон диққати тортилган: қалб кўзлари очилмаган, маънавий “кўрлар” бирлашиб, эл-юрт дардида бедор чинакам фидойиларни йўқ қилишга чоғланишларининг ўзи катта фожиа! Зеро, яратувчи, фидойи Инсон даражасини забт этиши учун аввало инсон ўзлигини юксалтирмоғи, халқ дарди билан ёниб яшайдиган, уйғоқ қалбли бўлиши керакки, бунга “қалб кўзи очилган” буюк инсонларгина эриша олганлар. Афсуски, бундай инсонлар бармоқ билан санарли. Истеъдодсиз, яратувчанлик ҳиссидан йироқ, юрт манфаатларидан ўз хоҳиш-истаклари-ю манфаатларини устун қўювчи маънавий ожиз, қалб кўзлари “кўр” кимсалар эса кўпчиликни ташкил этади. Шоира ана шу ҳаёт ҳақиқатига ишора қилиб, “Минг сўқиринг тил топишиб, Бир уйғоғинг йўқ қилдилар”, - дея салмоқли поэтик фикрни қисқа, ammo ёрқин тарзда ифода қилмоқда.

Поэтик нутқнинг ўзига хос хусусияти – лаконизмдан фойдаланиб, эътиборимизни лиро-фалсафий фикр ё

мушоҳадаталаб ҳолатларга, манзараларга қаратиш шоира Зулфия Мўминованинг қуйидаги шеърда ҳам кўзга ташланади:

*Остонамда йиғлаётир куз,
Остонамда гангийди шамол.
Остонамдан олислаган из –
Остонамда оғир бир савол.
Мен барини тушундим ногоҳ,
Хазонларни аста босиб жим.
Остонамда мен қилган гуноҳ,
Ёлворишни билмаганлигим.*

“Остона” сўзининг такрор ва такрор қўлланиши янги маъно говланишларига ишора: ёлғизликда кечирилган умрнинг “сўнгги остонаси” – куз йиғламоқда. Нега? Нима учун? Шамол ҳам умрнинг “сўнгги остонаси” олдида инсон қисматидан гангиган ҳолатда...” ҳатто шамолнинг ҳам “улоқтириб”, “учириб”, “кўчириб ташлашга”, бу остонадан (яъни макондан, уйдан) ҳеч кимни тополмай, ҳайрон ҳолатда уни тарк этаётганлиги ҳаяжонли ва таъсирчан тарзда тасвирланган. Бу остонадан бош олиб кетган, олислаган “из” қолдирган “оғир савол” ҳам ҳануз жавобсиз... Ёлғизликда умр кечирган лирик қаҳрамоннинг хазонрезги палласидаги умр дарахтининг қовжираган хазонларини юзига босиб, ўз гуноҳларининг маъно-моҳиятини тушунган ҳолатдаги изтиробни қуйидагича тасвирланади:

“Остонамда мен қилган гуноҳ – Ёлворишни билмаганлигим” – дейди. Хўш, ялиниб-ёлвориш нималигини билмаган лирик қаҳрамоннинг “гуноҳи” нимада? Ахир етук шахслар ҳамиша мағрур бўлишган, ёлвориш, бинобарин, бош эгувчанлик улар учун ёт хусусият бўлган. Бобур Мирзо, Мирзо Улуғбек шахсиятига хос етуклик аломатлари ҳам айни шу жиҳатдан изоҳланади-ку?

Гап шундаки, шеърда шоира кибрга берилиш, “манманлик” натижасида ўзи ва ўзгалар дардидан, туйғуларидан, самимиятдан йироқлашган инсон қисмати лаконистик сюжет яратиш орқали таъсирчан манзараларда тасвирламоқда. “Остона” – макон маъносида хилма-хил маъноларни ифода қилган. Остона – уй, хонадон остонаси маъносида; Остона – (умрнинг сўнгги палласи маъносида) – бу ўткинчи дунёнинг охири, ҳақиқий дунёга ўтиш остонаси маъносида: остона – (кўнгил остонаси назарда тутилган) қаҳрамоннинг бўм-бўш кўнгил остонаси маъносида; Остонам – мен муқаддас деб билган эътиқод ва ақидалар манзили маъносида. Лирик қаҳрамон ўзини “буюк” деб ҳисоблаган, шу боис “буюклар” ҳеч кимга бош эгмайди, ҳеч қачон ялинмайди ва ёлвормайди, - деган ақидага ишониб яшаган. Аммо, “буюклик” ва “ягоналик” фақат Оллоҳга хос сифатки, бандасининг гуноҳи

буни чукур англаб етмаганлигидадир. Мазкур бадий-фалсафий умумлашмаларни шоир “остона” сўзининг серқатлам маъно товланишларини ифода воситаларига моҳирона “пайвандлаш” орқали кашф этган.

2. З.Мўминова лирикасида “оқ илон”, “ёмон туш” каби халқ оғзаки ижодига хос рамзлар: “тушларнинг оқиши”, “ақлу хуш оғуви” каби муболағали тасвирлар, поэтик кўчимлар, жарангли иборалар, тасвирий воситалардан ўз ўрнида фойдаланиш санъати намуналарини кўплаб учратамиз. Бу хусусиятлар шоира шеърларидан англашилувчи поэтик тафаккур тарзининг сероҳанглилиги, маъно товланишлари, образлилик ва поэтик нутқ имкониятларидан унумли фойдаланиш натижаси эканлиги аниқ. Бу шеъриятимизга хос эстетик тамойилдир.

Ҳозирги ўзбек шеъриятида А.Орипов, Х.Худойбердиева, Усмон Азим, З.Мўминова, Рауф Парфи, Қутлибека, Сирожиддин Саййид, А.Қутбиддин, Фахриёр каби шоир ва шоиралар ижодида поэтик нутқ шаклларида унумли фойдаланиш, ўз ички дунёсини ўз тили – “мен” орқали батафсил ва ҳаяжонли тарзда очиб бериш тенденцияси кўзга ташланаётир. Бундай монолог шеърларда ҳар бир ижодкорнинг инсон олами, жамият, имон-этиқод борасидаги ўзига хос қарашлари бадий аксини топган. Мана бир мисол:

*Дунё камбағални камситиб, ғажиб
Тағин бойитаркан бойроқларини.
Рухим олиб қўяр бошимдан тожни
Рухим кўтаради байроқларини!
Қайдаки етимни етим тишлайди,
Дунё қантармаса каж итларини.
Рухим юрагимга қаттиқ муштлайди,
Рухим кия бошлар совутларини.*

Шоира бундай мурожаат монолог орқали дунёда адолатсизлик ҳукм сураб экан, “мен” қалбим даъватига кўра курашга отланавераман, - деган салмоқли бадий умумлашмани ифода этмоқда. Шоир Усмон Азимов эса тасвирий монолог воситасида ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўз дунёсидаги изтироблар моҳиятини таъсирчан манзаралар ифодаси орқали тасвирлашга мойиллигини намоён этмоқда. Бир мисол:

*Қўлларимни қийди занжир: Эзгилади бошимни –
Тоғдай қуллик ерга эгди – бўйнимдан торта-торта
Мен ҳақ билдим бу дунёнинг катта-кичик тошини,
Мен тошларга юзим тутдим ёшимни арта-арта.
Бўғизларим ачишди. Ҳа, ўпкаларим ачишди.
Ўпкам тўлди одамларнинг “Оҳ”лари тўла тунга.
“Ҳаво” дедим, - томоғимга қаро қурум ёпишди,
Неча йилки, мен ҳавосиз яшаяпман бутунлай.*

*Совуқ қотдим. Изгиринда чирсиллади сўнганим,
Томирларим – аёзларда музлаган қиёқ хануз
Олов сўраб, гулханларни бўзлаб кезди юрагим,
Ёнғинлардан ёниб чиқиб, қучоқлади мени муз.
Мен – сувсадим. Мен қақрадим. Мен – хас бўлдим.
Қуридим...*

Лирик қаҳрамоннинг эркисизликдаги изтиробли ҳолати, эрк сувиға ташна дарахт каби қақраб қуриши ниҳоятда таъсирчан ўхшатишлар, жонлантириш, муболаға каби тасвирий воситалар, ўз ҳолатини шарҳлаш усули орқали ифодаланган. “Мен”нинг фожиаси эркисизлиги – “тоғдай қуллик” айна чоғда тош юракларга юз тутиб, дунёнинг “катта-кичик тошларини” ҳақ деб билганида, уларга ишонч кўзи билан қараб, “тошларга юз бурганида”. Бу ўринда шоир умумлашма образ “тошлар” воситасида қалби эзгу тилак ва истаклардан йироқ, ҳиссиз, дийдаси “тош” одамларни назарда тутаётир. Бундай одамлар эл дардига дардкаш-у, тилакларига тилақдош бўла олмаслигини кеч англаган лирик қаҳрамон одамларнинг “оҳ”лари тўла тунда элу юрт изтиробларига ҳамоҳанг аламли кўз ёшларини тўкмоқда...

Сўз санъатининг жанрларида ранг билан боғлиқ рамзий образлар кўплаб учрайди. Халқ оғзаки ижоди намуналаридан гортиб Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Яссавий асарларида ҳам лавҳалар, табиат тасвирлари, илгари сурилган фалсафий ахлоқий-дидактик фикрлар ранг рамзлари орқали берилганлиги маълум. Айниқса, Алишер Навоий ижодида мажозий ранглар тимсолларга кўчирилиб, комиллик босқичларини забт этаётган инсон дунёсини тасвирлашга хизмат қилганки, ана шу хусусиятлар Мустақиллик даври ўзбек шеърлятида ўзгача товланишлар ва маънолар касб этмоқда.

Оламни ва ундаги турфа ҳолатлар, ҳаёт мураккаблиklarини қалбида кечираётган инсон дунёси ҳам камалакранг. Бутун ҳаёт залворини ўз тафаккурига сиғдиришга уринаётган замондошимизнинг кечинмалари, ўй-хаёллари ҳам чегара билмас даражада рангин. Ана шу олам ва инсон дунёсидаги муштаракликни бадиий сўз поэтик ранглар орқали ифодалаш имконини беради-ки, бундай рамзийлаштириш шоирга қисқа оҳанглар ва санокли рангларда инсон тимсолини жонлантиришга қодир мўйқалам тутқазади. Халқ шоири Абдулла Ориповнинг “Билал хабаш” шеърида қора ранг образнинг руҳиятини ёритиб турган эътиқод нурига уйғунлашиб оқликка кўмилса, Шавкат Раҳмон, Азим Суюн, Усмон Азим шеърларида учровчи оқ ранг беғуборлик, самимийлик, ёруғлик, эзгулик маъноларини ифода этади. Ҳалима Худойбердиева шеърларида оқ ранг билан ёндош

сарик ва қизил ранглар учрайди. Шоира жудолик, айрилиқ, тушкунлик, алданиш ҳолатларини сарик ранглар воситасида жонлантирса, қизил ранг орқали ёвузлик, фожиавийлик, зўравонлик, истибдод рамзларини яратган. Инсон қадри букилган, эрки топталган мустамлакачилик даврида ҳатто нафас ҳам қизил, кишан ҳам қизил, тикан ҳам қизил. Шоирлар фавкуллода яратилган ифодалар орқали рамзий образларни китобхон кўз ўнгида жонлантиришга эришиб, поэтик ғояни тўлақонли англатишга муваффақ бўлаётирларки, бу хусусият ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тенденция сифатида тадқиқ этилиши лозим. Поклик, нурдай бокиралик, иллатлардан фориғлик, имон-эътиқодлилиқ Эшқобил Шукурнинг “Яшил ўлим” шеърида асосий бадиий унсур-рамзий образ орқали ифода этилган. Бу хусусиятлар ўзбек шеъриятида ранг рамзлар воситасида инсон дунёсини, олам хоссаларини ўзига хос тарзда англаш ва тасвирлаш усули юзага келганлигини кўрсатади.

Бир қатор ўзбек шоирлари қаторида истеъдодли шоир Баҳром Рўзимухаммад ижодида ҳам рангларнинг рамзий қўлланиш усули ўзига хос поэтик тимсоллар яратишга хизмат қилганлиги кузатилади.

Инсон табиатга талпиниб яшайди. Унинг бағрида ўзини кушдай енгил, дардларидан фориғ ҳис этади. Табиат гўзалликларига боқиб баҳра олади ва ўзини унинг бир бўлаги деб билади. Аммо она табиатни асраш инсониятни кулфатлардан асраш эканини ҳамиша ҳам ёдда сақламайди.

*Вақти ки ер тарс ёрилганида
Хавода учиб миллионлаб ер бўлаклари
Мумдай эриб битса
Тутунга айланса ер
Вақти ки, сирғалса юлдузлар
Уч қуёш чарх урса кўкда
Ва уч қуёшга жуфт бўлса уч ой
Тун ва кундуз қоришса бир-бирига
Вақти ки, борлиқ ўз маъносини йўқотса буткул...*

Тасаввур қилинг, сарҳадсиз фалак бўм-бўш бўлиб қолса, тутунга айланса ер? Шоир бепарволик, бемақсад яшаш, гуноҳлардан юраклар эзилмас даражага келса, инсонлар борлиқни талон-тарож қилиб бўлишса, тугатишса, ҳатто, янчиб бир-бировларин, ҳайҳот, бу ҳолга чидаш беролмай, ер тарс ёрилса, мумдай эриб битса борлиқ! – дея хитоб қилмоқда.

Ёруғлик ўрнини зулмат-у қоронғулик эгалласа, борлиқ ҳам ўз маъносини буткул йўқотса, демак куррамиз ҳам коинотда чилпарчин бўлади! Шоир ана шу фалокатни кўз олдимизда қуюқ

қора ранглар орқали жонлантиради, инсонлар қалбининг рангсизлиги, бўшлиққа айланиб қолганлиги оламнинг бўм-бўшлиги билан уйғун тасвирланади.

*Ана ўрик гули
хўрозқандга ўхшаб музлади
яшиллик совқотиб турибди
дир-дир...
сочингизни ўйнайди шамол
шундан бошқа иши йўқ каби
жиддий...*

Ўзалликнинг музлаши, яшилликнинг дир-дир совқотиб туриши эзгуликнинг омонатлигидан дарак бермайдими? Фарзандларимиз қалбида ниш уриши керак бўлган инсоний сифатлар, латиф ҳулқлар куртак ёзаётган дарахт япроқлари каби совқотиб турса, бу умримизнинг, борлигимизнинг омонатлигидан, ҳаётнинг фаниматлигидан дарак бермайдими?

Демак, ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образларни шартли равишда қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Инсоний севги-муҳаббат маъноларини ифодаловчи рамзлар.

2. Инсоний фазилатларни улуғлашга, меҳр-оқибат, эзгуликни қадрлашга ундаш маъносига раамзлар.

3. Ижтимоий-сиёсий мавзудаги рамзлар.

Булардан ташқари, ҳозирги ўзбек шеъриятида “ранг-рамз”, “ранг-образ”, “ибора-образ”, мақоллар, ҳикматли сўзлар орқали рамзлар яратиш хусусиятлари кўзга ташланмоқда. Бу хусусият инсон билан табиатнинг алоқадорлиги, айна пайтда, руҳиятимизнинг она табиатга уйғунлиги ҳосиласидир. Рангларни рамзлаштириш ҳозирги ўзбек адабиётида ўзига хос анъана тарзида давом этмоқда, бадиий-эстетик тамойил сифатида яшамоқда.

Ҳозирги адабий жараён хусусиятларини тадқиқ этган ўзбек адабиётшунослари ва танқидчилари мустақиллик йилларида юз берган муҳим жиҳатни таъкидлаб, бадиий ижодга янгича муносабатнинг қарор топаётганлиги; ижодкорга яратувчи шахс, санъаткор сифатида қаралиб, бадиий асарларга биринчи галда бадиият талаблари нуқтаи-назаридан баҳо беришга ҳаракат қилинаётгани, “ғоявийлик”ни эмас, ижодкорнинг бадиий тафаккур гарзини ўрганиш етакчи тамойилга айланаётганини ижобий ҳодиса сифатида таъкидлаётганликлари қувонарли ҳолдир.

Ижодкор бадиий тафаккури Оллоҳ инъом этган илоҳий мўъжиза – истеъдод нурига йўғрилган бўлса, қанчадан-қанча миллий бойликларни бунёд этади. Бу ҳақда сўз юритган И.Фафуров:

“Истеъдод – миллий бойлик. У неча юзлаб, минглаб бойликларни бунёд этади, дунёга беради”, - деганида тамомила ҳақ эди. Айнан ижодкор бадиий тафаккурининг илоҳий ва дунёвий мазмунлари уйғунлигидан юзага келувчи ўзига хос услубда ҳам шу икки жиҳат кўзга ташланади: истеъдод – маҳоратни юзага чиқарувчи омил бўлса, услуб – ижодкор тафаккурининг бадиий тил орқали дунёвий маъно ва мазмун касб этишидир. Истеъдод – ёниқлик, сўз изтироби ила яшаш...

Демак, ижодкор шахсида ана шу жиҳатлар уйғунлашиб, ўзига хос услубининг намоён бўлишида асос вазифасини ўтайди. Айни чоғда, ижодкор услуби ва бадиий маҳорати воситасида инсон дунёсининг сирли, сеҳрли қатламлари, туйғуларининг шиддати, ҳис-ҳаяжонларининг маъно товланишлари, туғёнларининг зарби ифода қилинади, тасвирланади. Китобхон яна ўша илоҳий мўъжиза - истеъдод кудрати ила ўзга инсонлар руҳиятини ҳис қилади, улар дунёсига кириб боради, уларни худди ҳаётдагидек жонли инсонлар каби тасаввур этади ва тушунади, ҳамдардга айланади. Бадиий образлар қиёфасида ҳар сафар образларнинг янги, сирли ва сеҳрли, бетакрор илоҳий дунёси намоён бўлади. Яратилаётган ҳаётини қаҳрамонларни замон ва истиқлол даври адабиёти талаблари, бадиият мезони асосида ҳар тарафлама чуқур ўрганиш адабиётшуносликнинг долзарб муаммоларидан биридир.

Ҳозирги ўзбек шеърятига хос тамойиллардан яна бирига эътиборни қаратиб, ф.ф.д., профессор Ҳакимжон Каримов куйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: “Тоталитар тузум ва унинг мафкураси миллий республикалар халқларини тарихдан, маданияти илдиэларидан маҳрум этибгина қолмай, диний анъаналари ва урф-одатларини ҳам пайхон қилиб ташлади... Истиқлол йилларида динга эркинлик берилиши, ислом таълимотига оид илмий-оммабоп асарларнинг пайдо бўлиши ва бошқа тадбирлар натижасида ўзбек шеърятини ислом асотирилари ва ғоялари билан суғорилган шеърлар пайдо бўлди. Бу шеърлар “Қуръон” сурасидаги оятларда ва ҳадислардаги кишини тўғри йўлга солишга иршод қилинган фикрлар асосида ёзилгани учун киши имонини мустаҳкамлашга жуда қўл келяпти. Чунки имони мустаҳкам одам ҳар қандай ёмонликдан ва инсоний иллатлардан сақланади, ҳеч кимга зулм қилмайди”.

Олимнинг фикрларига умуман қўшилган ҳолда биз ҳозирги ўзбек шеърятига хос тамойиллардан яна бири шоирларнинг поэтик нутқининг хитоб, мурожаат каби унсурларидан фойдаланиб, оламни унинг бир бўлаги бўлмиш инсон дунёсини поклаш орқали мунаввар этиш ҳақидаги дунё олимлари, файласуф-у шоирлари

қарашларига ҳамоҳангликда яратилаётган поэтик ғоялар, бетакрор гашбеҳларга юкланган салмоқли фикр ва туйғулардан англашилишини таъкидламоқчимиз. Хусусан, шоир Усмон Азим олам сирларини англашга нечоғлик уринмасин “сирлар тугунини еча олмаганлигини” эътироф этади. Шоир айни ҳолат сабабини оламнинг бор сиру-синоатларини ўз кўнгил оламида жилвалантирган инсон қалби сирлигича қолганлигида, деб ҳисоблайди:

*“Тангрим, фақат кечир, бандаларингга
Бир қатра озодлик бермаганим-чун.
Қон ютган кўримлар учун кечиргин
Кўзимнинг ёшлари учун кечиргин.
Дунёнинг тошлиги учун кечиргин.
Кечиргин – кўйингда адашганимни,
Кечиргин – кўйингда тинмаганим-чун,
Кечиргин – эрк учун талашганимни,
Ва эрк сенлигингни билмаганим-чун”.*

Инсонни поклаш, оламни тозартиш, оқ ва қора ранглар замиридаги маънолар: эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий зиддиятни кўтариб, улоқтириб ташлашга қодир куч борми? Бугун инсоният онгини забт этган савол аломатига қандай маънолар сингишган? Муаммо ечими қандай? Оламни инсон боласи яратган ёвузликлардан сақлаб қолиш мумкинми? Ана шу саволларга жавоб излаб, “охир замон” аломати-ю залолатлари ҳақида, гуноҳларга бурканган куррани шоир Баҳром Рўзимуҳаммад қуйидагича тасвирлайди:

*“... айни пайтда тафтиш кучи боис
ўз ўқидан чиқиб кетди ер шари
чиқиб кетди қуёш системасидан.*

*айни пайтда тонг ила тун
ола-була шамойилга кирди
зулмда ўзгартириб рангу тусини*

*оқ олма пишаётган чоғ
қорбўрон ўйнаб юрди болалар.
ёзга қўшилди қишнинг уч куни.*

*айни пайтда туғилган гўдакнинг
соч-соқоли оқарди бирдан
онасини эмди мункайган чол.
айни пайтда қуёш нуруни
қайга сочишни билмай турди-да
қуйдириб юборди ойни дафъатан...”.*

Нега? Нима учун? Бу саволларга шоир “Қарғалган” номли шеъри орқали жавоб қайтаради:

*“Сен улуг ибтидодан нарироқда бир қадам босдинг
Шу боис Аллоҳнинг қаҳри келди
Пайғамбар қарғади сени
Шайтони Лаиндан-да баттарроқ бўлдинг
Бироқ сенинг руҳиятингни тўлдирган завку шавқ
Икки дунёда ҳам йўқ, фақат сенда бор
Эй, абадий йиғи, эй абадий кулгу, эй абадий жимлик”.*

Шоир сирли-сехрли дунё сарҳадларидан-да нарироқда, бу дунё чегарасидан ташқарига “қарашга”, идроки, ўй-хаёллари ила у томонга “бир қадам ташлашга” ботинган инсонга шу гуноҳи учун қарғиш ёпишганлигини таъкидламоқда. Бу шаккоклик эвазига лирик қаҳрамон - шоир қалб изтироби безовта руҳнинг мангу азобига дучор этилган. Аммо инсоният дардини куйлаб йиғлаш, эзгулик нурларига чулганган олам гўзалликлари-ю одам кулгусидан завқланиш фақат шоирларга насиб этмишдир. Айни чоғда, ўз ожизлигини тан олиб, Оллоҳ иродасига бош эгиб, абадий “жимлик” сари юз бурган инсон сукути ҳам олам-олам маъноларни ифода этади. Бу хусусият реалистик тасвир услуби бағрида юзага келган “янгилик” сифатида эътироф этилаётган “Ўзбек модерн шеърияти” алоҳида эстетик тамойил эканлигини асослайди. Модерн йўналишидаги шеърлар ижодкор-у китобхоннинг XXI асрдаги табиий маънавий-руҳий эҳтиёжларига монанд юзага келди. Бундай шеърлар инсон шахси ва ҳаётини, унинг кўнгил оламини ижодкорнинг тасаввурлар олами орқали кузатиш орқали ҳар икки олам уйғунлиги ёки ўзгачалигини англаш мумкин бўлган маъноларни тасаввур воқелигига айлантириб (ҳис-туйғулар ва идрок бирлиги) бадиий талқин қилиниш натижасидир. Ижодкорларнинг бундай шеърлари бир қарашда миллий шеъриятимиз учун ноанъанавийдек туюлади. Ҳижо, туроқ ва қофиядан узоқ халқ жонли тилига яқин сарбаст шеърларни бир ўқишда тушуниш қийин, аммо ҳар бир сўз, ҳар бир сатр муайян образли ифодага, рамзий маънога ва ички оҳангга эгаки, бу хусусиятлар шоир маҳорати орқали бетакрор поэтик манзаралар ва бадиий умумлашмалар яратилишига асос бўлган. Бундай шеърлар ўзи ва ўзгалар оламини янги жиҳатлардан идрок этишга интилаётган замондошимизнинг маънавий-руҳий эҳтиёжларини тўла қондирмоқда.

Жаҳон адабиётига хос “модернизм” ва сюрреализм ҳақида сўз юритиб, адабиётшунос Андре Бретона қуйидагиларни алоҳида таъкидлайди: “Унинг мақсади оғзаки, ёзма ё истаган бошқа бир йўл билан фикрнинг реал амал қилишини ифодалашдир.

Сюрреализм муайян ассоциатив шаклларнинг олий реаллигига ишонишга асосланади. Сюрреализмга қадар бу шаклларга бепарво қараб келишган. Сюрреализм хаёлотнинг кудратига, фикрнинг беғараз ўйинига, ишончига таянади. У бошқа ҳар қандай психик механизмларни узил-кесил барбод қилиб, ҳаётнинг асосий муаммоларини ҳал қилишда уларнинг ўрнини эгаллашга интилади”⁷. “Демак, - деб ёзади профессор Ҳакимжон Каримов, Андре Бретон қарашларига таяниб: - сюрреалистлар ақлга суянади, унинг кудрати билан иш кўради. Чунки ақл кучигина одам ва олам моҳиятини тўғри англашга имкон беради. Модернизмнинг йўналиши ва мақсади ҳам шунда”⁸.

Шоир Баҳром Рўзимуҳаммад эса масала моҳиятига янада чуқурроқ кириб бориб, модернизмни реализмга қарши қўйиб бўлмаслигини асосли тарзда таъкидлайди: “Модернизмни реализмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизмга реализм сувратигади соцреализм оқимигина қарши қўйилган. Эндиликда аста-секин адабиёт сиёсатдан ҳоли бўлмоқда. Чунончи, адабиётнинг ўз “сиёсати” мавжуд. Адабиёт инсон руҳий олами узра сиёсат юргизади, руҳ оламидаги жисмлар орасида интизом ўрнатади, қадим-қадимдан шундай бўлиб келган. Сўфийларнинг кўнгил парвариши таълимоти бежиз кун тартибига чиқмаган бир маҳаллар. Биз шу йўлдан юрмоғимиз лозим. Бу йўл маънавиятимизни юксакликка олиб чиқади, бу йўл миллатимиз юрагини, шарқона кечинмаларини боболаримиз маънавиятига омухта этган ҳолда жаҳон илм аҳлига кўз-кўз қилади”.

Дарҳақиқат, шоир таъкидлаганидек, инсон руҳий ҳолатини тафтиш этувчи, унинг ўзлигини, “мен”ини кашф этишга қаратилган ва бугунги кунда модерн адабиёти деб номланаётган услубий йўналиш Шарқнинг улкан тафаккур кудрати билан яратилганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу ҳақда ёзувчи Назар Эшонкул фикр билдирар экан, халқимизнинг қадимий ижод намуналарини юқори баҳолаб: “Туркий халқлар асотир ва эпосининг таъсир кўлами шу даражада кенги, биз ҳатто буни тасаввур ҳам қилолмаймиз. Агар биз ана шу меросни ўзлаштира олсак, ғарб адабиёти нимадан иборат эканлигини ҳам тезда тушуниб етамиз”,⁹ - дейди.

Таниқли мунаққид ва олим А.Расулов эса сўнгги йиллар ўзбек поэзиясининг биз таҳлил қилган тамойиллари ҳақида сўз юритиб: “Сўнгги йиллар ўзбек поэзиясида инсоннинг ўзини-ўзи англаш муаммоси жиддий талқин этилмоқда. Инсон руҳиятидаги ҳаёт, зиддият, фалсафий-руҳоний талқин ҳеч кимни бефарқ

7. Андре Бретона. Сюрреализм манифести. // Жаҳон адабиёти. -2000. 5-сон. 179-6.

8. Ҳ.Каримов. Истиқлол даври шеърляти. 42-б.

9. Назар Эшонкул. Ёшлар насри ўз йўлида боради. // ЎзАС. - 2000. 4 август.

қолдирмайди. Абдулла Ориповнинг “Бир қарасам” шеърида ҳам ўзини-ўзи англаш, руҳий ҳолат, ички кураш акс этадики, у асарнинг умрибоқийлигини таъминлаган... Ўзбек адабиётида “мен” – “яратган ҳамма нарсамиз” қатлами ёхуд инсон фарзандининг табиат ва жамият бағрига тўла кириб бориши, “мен” – “коинот” қатлами ёки илмий-диний-фалсафий қарашларни яхлитликда акс эттирган мураккаб асарлар ҳали кўп эмас... Рауф Парфи, Абдували Қутбиддин, Фахриёр сингари шоирлар асарларида тарихий номлар, асарлар, диний тариқатларга ишоралар борки, уларни ўзлаштириш учун маълум тайёргарлик босқичини ўташ жоиз, ”- деб ёзади. Айни фикрни бугунги ўзбек шеъриятининг “модерн” йўналишида ижод қилаётган барча шоирлар асарларига тadbик этиш мумкин, деб ўйлаймиз. Чунки бундай услубдаги шеърлар китобхондан шеършунослик илмини ва муайян адабий тайёргарликни талаб этиши аниқ. Зотан, шеърни ҳар бир китобхон ўз кўнгли, ҳис-туйғулари ва тафаккур тарзига монанд ҳис қилиб англайди.

Ҳозирги ўзбек шеърияти намуналарини таҳлил қилиб, куйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- мустақиллик даври ўзбек шеърияти тимсолида сирли-сەҳрли ва ранг-баранг инсон оламини шоир ёки лирик қаҳрамон қандай англаётганлигини тасвирлашдан бетакрор инсон дунёсининг турфа ҳолатларини ўз идроклари-ю ҳис-туйғуларига таяниб, ўз кўнгиллариغا йўл топишларига ундаш, инсонни англашга интилишдан унинг қалбини ўзига англатиш томон қадам ташланганлигини кўрсатувчи йўналиш пайдо бўлганлигидан далолат беради. Ҳозирги ўзбек шеъриятига хос бу тенденция қандай ижодий-эстетик тамойилларда ўз аксини топмоқда?

Ўзбек шоирларининг ўзбек классик шеърияти ва халқ оғзаки ижодига хос анъаналарни давом эттириб, поэтик нутқ хусусиятларидан моҳирона фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий маъно ташувчи бадиий умумлашмаларни яратишга интилишларида кўринади:

- замондошимиз онгида, хаёлот, руҳиятида содир бўлаётган жараёнларни бор кўлами ва турфа ранглари билан тасвирлаш тенденцияси ёзувчиларга инсон онги ва дунёсининг бетакрор, зиддиятли ҳолатларини ҳаётнинг ўзидаги каби табиийлиги билан бадиий гавдалантириш имконини бераётганлигини кўрсатади;

- шоирлар фавқулудда яратилган ифодалар орқали рамзий образларни китобхон кўз ўнгида жонлантиришга эришиб, поэтик гоёни тўлақонли англатишга муваффақ бўлаётирларки, бу

хусусият ҳозирги ўзбек шеърятига хос тенденция сифатида ўрганилиши лозим. Рангларни рамзлаштириш ҳозирги ўзбек адабиётида ўзига хос анъана тарзида давом этмоқда, бадиий-эстетик тамойил сифатида яшамокда;

- ҳозирги ўзбек шеърятига хос тамойиллардан яна бири шоирларни поэтик нутқнинг хитоб, мурожаат каби шаклларида, сўз такрори, риторик сўроқ каби унсурлардан фойдаланиб, оламни унинг бир бўлаги бўлмиш инсон дунёсини поклаш орқали мунаввар этиш ҳақидаги дунё олимлари, файласуф-у шоирлари қарашларига ҳамоҳангликда яратилаётган поэтик ғоялари, бетакрор ташбеҳларга юкланган салмоқли фикр ва туйғулардан англашилишини алоҳида таъкидлаймиз;

- мустақиллик даври ўзбек шеърятига хос хусусият: руҳий таҳлилнинг теранлиги; асарга хос поэтик тафаккур тарзининг сероҳанглиги; воқеаларнинг анъанавий реалистик асарлардан фарқли ҳаётий манзараларда гавдалантириш; ҳодисалар, кечинмалар “мен” орқали ҳис қилиниши янгилик сифатида қабул қилинди, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Бу хусусият реалистик тасвир услуби бағрида юзага келган “янгилик” сифатида эътироф этилаётган “ўзбек модерн шеърят” алоҳида ва ўзига хос эстетик тамойил сифатида юзага келгани ҳамда ривожланаётганлигини асослайди.

СЎНГГИ ДАВР ЎЗБЕК ДОСТОНЛАРИ ПОЭТИК ТАФАККУРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Сўнги давр ўзбек достонларига эътибор қаратилса, Сирожиддин Саййид, Икром Отамурод, Усмон Азим каби ижодкорлар яратган асарларда ижтимоий-маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар руҳи, халқ руҳиятидаги янгиланишлар нафаси ўз ифодасини топганлигига амин бўламиз.

Ўзбек достончилигида рамзий образлар ва характерларга эътибор кучайганлигини ўтган асрнинг 80-йилларида яратилган достонлардаги Шайтон, Арвоҳ рамзларининг ранг-баранг талқинлари орқали кузатамиз ҳамда мазкур образлар воситасида давр воқеа-ҳодисаларини ифодалаш тенденцияси қарор топганлигининг гувоҳи бўламиз. Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл” драматик достони, Эркин Воҳидовнинг “Рухлар исёни” достони, Усмон Азимнинг “Қуёшли олам” достонидаги рамзий образлар ўша давр муҳитининг характер руҳиятини ифода этган. “Қуёшли олам”даги Шайтон ҳамда шайтонсифатлар: Хавфли

одам, Хушомадгўй, Бепарво, Порахўр, Мансабпараст, Қофиябоз кабилар ўша тузум иллатларини урчитаётган кимсалар тарзида талқин қилинган. Яратувчи Инсон билан давр ўртасидаги зиддият асар конфликтини ташкил этган. Қуёш тимсолида яратувчи инсонлар ва уларнинг буюк эътиқоди рамзий шаклда гавдалантирилганки, китобхон дoston таъсирида ҳаётнинг маъноси, унинг ўткинчилиги тўғрисида ўйлатади. Асардаги Шоир образи муаллиф дунёқараши ва руҳий олами мазмунини ифода этади. Шу боис, шоир “мен”и дoston сюжетини ҳаракатга келтирувчи “куч”га айланган. Шоир монологи орқали бошқа рамзларнинг маънолари очиб берилганлиги дostonнинг жанр талабларига мос тушади. Мана бир мисол:

Қофиябоз:

Гапимни эшитинг!

Минг бир маккорчилик китобингиздан

Минг бир усул ила минг бир найрангни

Олдида минг тусда тўқиб ташлангки,

Қуёшни сотганин сезмай ҳам қолсин!

Хавфли одам

Буёғидан зинҳор хавотир олманг!

Дostonларда ҳаётий ҳодисаларнинг, давр таълотимларининг “мен” кечинмалари, руҳияти, нуқтаи назари орқали кенг кўламли таҳлилини бериш тенденцияси истиқлол даври ўзбек дostonчилигида яққол кўзга ташланмоқда. Айрим ҳолларда ижодкорлар ўз туйғулари шитобини, руҳият кенгликларини бор кўлами билан фикрга “омухта” этишда қийналаётганликлари сезилади. Шоир кечинмалари унинг ихтиёридан чиқиб, шакл сифимини излаётгандай туюлади. Бундай кезларда руҳият тасвирини шоир тиниш белгиларга “кўчиради”.

Туйғуни сўзлардан ташқари ҳарфларда ёки тиниш белгиларда ифодалаш усулидан Икром Отамурод “Ёбондаги ёлғиз дарахт” дostonида фойдаланган. Бу хусусиятни бор нозикликлари билан англаган ёш олим А.Ҳайитов ўз қарашларини қуйидагича баён қилган: “Туйғулар суратини белгилар орқали бериш ўқувчини ҳам кечинмаларга шерик қилишнинг бир йўлидир. “Ёбондаги ёлғиз дарахт” дostonини мутолаа қилаётган шеърхонда руҳиятидан келиб чиқиб, шоирнинг сўз шаклига тушмаган бадий ифодасини ўйида, хаёлида, руҳида ёки дилида давом эттириш имконияти бўлади. Шунингдек, дostonда ўқувчига туйғуларининг бадий ифодаси учун имконият айрим сўз ва сўз бирикмасига мувашшаҳ битиши мумкинлиги тарзида ҳам қолдирилган”.

Ё	Ё	Д	Ж
Л	Л	А	И
Ғ	Ғ	Р	М
И	И	А	
З	З	Х	
Л		Т	
И			
К			

Туйғулар сувратини тиниш белгилар воситасида бериш усулидан Икром Отамурод “Ярадор умид отлари” достонида фойдаланган эди. “Ёбондаги ёлғиз дарахт”, “Сопол синиқлари”, “Ичкари... ташқари...”, “Анинг умиди” дostonларида бундай тасвир усули кучайтирилган. Бу дostonларда туйғуларнинг, фикрнинг сўзлар иштирокисиз, фақат нуқталар билан боғланган ўринлари ҳам бор. Бу жиҳатлар муаллифнинг чуқур руҳий изтироблари маъно кўламини ифода этади. Бу фиғон зарблари юрак уриши каби тиниш белгиларда дукурлаб, акс-садо беради, гўё. Матннинг “ниқоби” остидаги қалб овози руҳий кечинманинг гоҳ сўниши, гоҳ юқори пардаларини ифода қилади:

“Ичкари – хўрсиниқ.

Ташқари - хандон.

Ичкари – забун.

Ташқари – муқтадир.

Ичкари – дилсиниқ.

Ташқари – чандон.

Ичкари – ёбун.

Ташқари – зулзабир.

Кунинг ҳам канглунгда,

Тунинг ҳам канглунгда.

Сунутинг ҳам канглунгда,

Унитинг ҳам канглунгда.

Тўзинг ҳам канглунгда,

ўзинг ҳам канглунгда.

ўзинг... ҳам... канглунгда...

ўзинг... ҳам... канглунгда...

...Биргина ўзингсан ўзингга ярар,

Биргина ўзингсан ўзингга сойим.

Канглум... канг... лум...

...Гулини совуқ шопурган дарахт...

Қулфини занг эркалатган уй...

Ҳузурини сандиқ кўрган тўн...

Бўхчада тахланиб ох урган рўмол...
Ҳашам кўргонида дилиққан сунбул...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...
... соғиниб – соғиниб...

Канглумнинг ичига кириб бораман,
Канглумни ахтариб, канглум.
Зора топсам, зора-а, ман,
Интизор мунглим?!
Канглумнинг ичига кириб бораман,
Соғинчимни ахтариб, соғинчим.
Зора топсам, зора-а манн,
Қирмизи ғунчам?!

Бозор... Талотўм... Тап тортмай...
Бир тўда... Сот-сот... Ол-ол... тўпаланг...
Югурган югураётир картмай...
Тўхтаган оёқ ости... ютар чанг..."

Ўз кўнглини англаш, излаш, тафтиш этишга интилиш жараёнида “мен” хилма-хил ҳаёт ҳақиқатларини англаб боради: асли бу дунё бозорга ўхшашини; югурган югиргилаб кетишини; биров ҳалол, биров ҳаром молини “ўтказишини”; тўхтаб қолсанг, оёқ ости бўлиб, чанг ютишингни...

Ичкари – кўнгил макони. Ташқари эса ҳо-ю ҳаваслар макони. Кўнгилда дард, изтироб; ташқарида – шўх – хандонлик. Ичкарига дардлар тўкилади, изтироблар чўкади, овоз чиқариб айтилмаган ё айта олмаган сўзларимиз хўрсиниб “киради”. Кўнгил бор ранглари, ҳайқирғу фиғонлари билан ташқарига отилиб чиқишни истайди. Ташқари эса ичкаридан таскин, хайр, Раҳмон топмоқлик истайди.

“Ул зот бирорта ниҳол экмаган,
меҳр ҳам бермаган биров ниҳолга
Лекин
дарахтлар соясидан
умидвор бўлаверади,
умидвор бўлаверади,
дарахтларнинг қуюқ-қуюқ соясидан
жудаям...
Ғамини ичига ютавериб
ўзига олаверади дардини,
тоқатга айланди,

бардошга айланди
чўкирттак
дарахт...

Нақшинкор дарвоза ҳар кун ўзга тус,
ҳар кун ўзга чирой олар деворлар.
Мармарлар эгнида ялтираган пўст
ҳар кун гуллар ҳаворлаб.

Ташқарида кутиб яғрини,
қизғалдоқлар ялар қовурмоч...
Ташқарида кезар изғирин,
ҳапқирар, ҳовлиқар аёз.
Ҳароратга лим-лим чоғири
ичкарида ёнбошлайди ёз” –

каби мисралар “ичкари” ва “ташқари”га хос ҳаёт ҳақиқатлари фалсафийликка йўғрилиб ифодаланганини аён этади.

Қандайдир вазиятда “ичкари”нинг эшиклари очилади, кўнгил дардлари қалқиб чиқади. Қандайдир вазиятларда “ичкари”га “ташқари” кулоқ тутади ё “мўралайди ичкари томон”. Яна бошқа ҳолатларда “ичкари” билан “ташқари” жой алмашинади. “Ичкарига кирди ташқари”. Шоир айна ҳолатларнинг сабаб ва оқибатларини поэтик таҳлил қилиб, инсон қалби орқали ҳис этиб, англоувчи ҳаёт манзараларини турли-туман жиҳатлардан тасвирлайди. Тасвир марказида эса шоир “кўнгли” туради. “Кўнгул”ни чертган гуйғулар, унга кириб ўрнашган ҳаяжонлар-у изтироблар ташқаридаги инсонлараро муносабатларга боғланади: ҳаёт ҳодисаларидан таъсирланган кўнгил ҳолатига монанд чизгиларда гавдаланади.

Шоирнинг 2003 йилда яратилган “Харитага тушмаган жой” достонида ҳам “мен”нинг ўз-ўзини ахтариш, ўзлигини топиш, кўнгил манзил-маконини тайин этиш йўлидаги кечинмалари поэтик таҳлил қилинган. “Тоғлар қорамтир, уммонлар кўкиш, ўрмонлар яшил тус, саҳролар сариқ, қайсидир юрт келбатли, қайсиси ориқ” харитадан олмиш жой. Шоир дунё харитасини гузган донога қарата дейди:

“... сендан кичик бир илтимос,
рангларингга бир ранг қўшгину, яна,
эллару юртларнинг ўртасига мос,
кўринарли қилиб рангин, ҳойнаҳой,
ки шунгача эсдан чиқиб келган бир –
харитага тушмаган жой –
кангулнинг тарзини тушир...”

Аслида, уммонлар, денгизлар, дарёларнинг гоҳ тошиб, гоҳ

сокин тўлқинланиб оқиш ҳолати, шакл-шамойили, ранглари маъносига бу Дунё қиёфаси мос тушади. Дарё-ю денгиз гирдоблари, ўпқонлари каби раҳм-шавқат нелигин билмайдиган дунёнинг айланиши-ю, “тезобпарастлиги” ҳам ўхшаш. Энг ажабланарли томони шундаки, дунё ранглари гўё инсонлар қиёфасига кўчиб ўтган.

*“Кўп нарсани истаб, қидирар одам,
Майда-чуйдаларга хоҳишин бери...
Қизик дейсан, ажаб дейсан, ё Раб дейсан,
... Муҳими – кангул, кангулни қидириш,
Муҳими – кангулдир, кангулни топиш...”*

Шоир тилидан кўнгилни топиш заҳмат, азоб, ҳақиқат излаш йўлидаги машаққатли ҳаёт экани баён этилади. Муҳими, ниятнинг поклиги, тилакнинг гўзаллиги, руҳнинг латифлиги; “муҳими – одамлар сени соғинсин, кўрганда меҳр-ла бағрига босиб, кузатганда, кутиб яна келишинг, хайр сўзларидан тўкилиб соғинч, умидларга тўлсин бу кангул...”. кичик нарсалардан ўзликни баланд тутиш, майда ҳаваслар “қули”га айланмаслик, эзгуликдан ҳарорат олиб яшаш орқали “кангулга айланиш, кангулни асраш ҳисси” улғайтириб борар кўнгилни; ўзи ўз кўнглини билолмаслик - ўз кўнглига бегоналик нишонаси, ўз кўнглини хор этган кимса “ўзга ариқнинг шоврида оқар”, манфаат лойига беланар, нафс қурбонига айланар ва кўнглини зор қақшатар. Кўнгилга путур етса, одам оламни бузар, “қадрдонлар ёвлашиб, меҳру мурувват тўзар” ўз кўнглидан кечмоқлик ундан-да ёмон! Руҳ пора-пора бўлар, гурур чўқади, қалб қақшайди, нафснинг бозори чаққонлашади, юрак – “хиёнатлар кўмилган қабрга” айланади. Бу манзара қандай маънони англатади? “Хурдир – кангулни этганлар Ватан, кангулни топганлар - хурдир”. Шу боис энг катта мамлакат кангулдир. Кўнгил мамлакатининг ҳаритага тушмай қолиши унинг инсоният томонидан йўқотиб қўйилганлигини англатади. Одамлари - иймонга, дарахлари эътиқодга, дарёлари меҳрга, тоғлари – гурурга айлансагина, кўнгил мамлакатининг чироғлари ёниқ бўлади. Одамлар ўз кўнгуллари ахтариб топсалар, кўнгул мамлакати яшайди, инсон жисмидаги муқаддас маконга айланади.

Достондаги шоир образи ва унинг монологлари воситасида “Дунё акс этган харита”, “кангул”, “ўз кўнглига бегона кас”, “нафс”, “игвогар, ҳасадгўй, ёлғончи одам”, “даврада гап бермайдиган одам”, “сафарга ҳирс қўйган сайёҳ” каби образ-рамзларнинг маъноси очиб берилган, ўз кўнглига бегоналик катта фожиа эканлиги ёритилган.

Икром Отамурод 2005 йилда яратилган “Тағаззул” достонида ишқбозлик, ошиқлик кечинмаларидан - ишқ “яролари”дан қад кўтарган бинони тасвирлайди:

*“Тағаззул – кўп қадим бинодир, зотан,
меъморлари – кангул фуқаролари.*

*Ишққа дохил суяги сурмаларга тан –
жисмимда ниш отган ишқ яролари”, -*

Ишқ биносининг деворлари соғинчлардан, сабрлар, сукунатлар, ёнишлардан бунёд бўлган. Шифти эса бу бинонинг “фуқаролари”дан бири шоир каби ишқбозлар “устихонидан терилган оғоч”, “кўзларим – қалдирғочга интиқ дераза”; “нақшлар тўқиган сувоғ - қонларим”; “саҳнларини ёритган чироғ – жонларнинг жони”; “эшиги – зил кетган юрагим дарзи”; бинонинг шакли – ҳажр ёмғирлари емирган вужуд кўринишида; бул бино яралгандан буён “кангулнинг ноласи, кангулнинг куйи” сас берур. Шоир риторик сўроқ усулидан ва мисралар такроридан поэтик фикр моҳиятини турли нуқталардан очишда фойдаланган: ишқ яроларидан бунёд бўлган кўнгил уйининг не сабаб “кундузи фироғу хижрондир туни?” “Бу нечук ҳилқатки, шоир каби нотавон, ундайин ғариб? Кўнгул уйини қуршаган бу нечук дардки, қайғуни ҳам, ғамни ҳам сел қилур?”. Саволларга жавоб излаётган “шоир образи” – “мен” тилидан таъкидлаганидай, бу сир “фақат кўнгул билан англанувчи сир!” “Кўнгулда ишқ япроқ ёзмаган” одамлар “мен”нинг дардларини, ҳис-туйғуларини англашдан йироқдирлар, бинобарин, ишқбозларга туйғудош бўлолмайдилар. Шоир ўз кўнглининг “йиртилган варақларига” назар ташлаб, “канглум – ишқ дардини ўстирган туфроқ, ишқ – таржимаи ҳоли канглумнинг”, - дея умр бўйи ўз кўнглига интилиб яшаганлигини таъкидлайди. Бу йўлда ҳар қанча ранж чекмасин, азоб тортмасин, “мен” ўз имону эътиқодидан, танлаган йўлидан чекинмайди. Зотан, бу машаққатли йўл – кўнгил уйи томон элтувчи, тағаззул биносига этакловчи йўл эди.

Олдин кунлар...

Сўнгра ойлар...

Кейин йиллар...

Барибир...

Бордир ҳар лаҳзада нимадир илинж,

Бордир ҳар лаҳзада нимадир пайғом...”

“Мен” ўз мақсадига етишда илинжу ишончга, сабрга суянади, фақат буюк ишқ билан тағаззул биносининг меъморларидан бирига айланиши мумкинлигини англаб етади:

“Мен сенга интилдим, кўз ёшим ютиб,

Канглумга ёмғирлар ёғди бетиним.

*Мен сенга интилдим, ўзим унутиб,
Зоҳир лаҳзаларнинг ҳар тун, ҳар куни”.*

Бу манзилга етиш учун “мен” буюк ишқдан ўз кўнгил уйини барпо этиши даркор. Барча синовларга дош бериб, юрагига найзалар ботиб, “куяётган жону кул бўлган бағир” билан қадимий тағаззул биносига етиб борган “мен” дунёнинг “азоб тўла жом”лиги, “қақраган лабларга” томчи сув тутмайдиган бемехрлар жойи экани; ростга қайишмай, ёлғонларга зеб берган, тунини “тонг ёриғи” синдирган, “ишқсиз ишқ дунёсин унутган дунё”га рўбарў келади. Дунё ҳам, ундаги одамлар кўнгли ҳам рангсиз, имони емирилган; тағаззул биносини қуршаган борлиқнинг сукути унга кўчган:

*Сукунат –
тағаззул биносида танг –
поймоннинг синиши, аҳднинг синиши
...қалдирғоч кўзларин тушида кўрар –
дардларнинг, ғамларнинг қаърига ботиб...
Учаётган баргларга термулиб турар –
тағаззул биноси сукунатни ютиб,*

Маълум бўладики, қалбларнинг мудраши – сукунатдан, ишқсизликдан, бемехрликдан дарак беради, бунинг оқибатида инсонларнинг кўнгил бинолари нураб бормоқда. Рангсиз туйғулар бўм-бўш кўнгилларни ифода этмоқда, яшашдан мақсаднинг ноаниқлиги, аҳду поймоннинг “синиқлиги”, кўнгил эшиklarининг дарз кетишига, охир-оқибат, кўнгил меъморларининг буюк ишқдан бунёд этган қадимий тағаззул биноси емирилишига сабаб бўлмоқда.

Китобхон “мен”нинг дардчан, сўниб бораётган ноласи таъсирида меҳр-муҳаббат, имон-эътиқод, буюк ишқ биносига талпинади, уни асраб қолиш истагида ўз кўнгил тағаззулини мустаҳкамлаш майлини туяди.

Истиқлол даврида яратилган Хусниддин Шариповнинг “Қайнарбулоқ”, Ойдин Ҳожиёваннинг “Зиёрат”, Маҳмуд Тоировнинг “Огоҳ бўл дунё!” дostonларида бугунги ҳаётимизга шукроналик, Ватанга меҳр-муҳаббат туйғулари бадий ифодасини топган бўлса-да, бу асарларни чинакам бадиият намуналари дея олмаймиз. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, сўнги йиллар ўзбек дostonларида замондошимиз тимсоли бор бўй-басти, туйғулар ранг-баранглиги ила гавдалантирилди; “мен”нинг бепоён хаёлотли, руҳияти тафаккур кенглиklarини қамраб олиб, қалб сезимларига вобаста янги маъноларни ифода этмоқда, натижада поэтик тафаккур миқёслари кенгайиб, салмоқли бадий умумлашмалар кашф қилинмоқда.

ЁЗУВЧИ НАЗАР ЭШОНҚУЛ ИЖОДИГА ЧИЗГИЛАР

Бугунги кун қиссалари қаҳрамони ўз-ўзини тафтиш этиб, ўз борлиғини ранг-баранг жиҳатларидан намоён қилмоқда. Ҳаётнинг ўта чигал жумбоқларига ўзгача муносабат билдириш, илоҳий-фалсафий ҳақиқатларга қайтиш, “муҳаббатсиз”, “тутқин” турмушга кўникиш, ўз манфаатларидан юксакроқ инсоний бурч ҳамда масъулият олдида, азиз ришталар қаршисида, бинобарин, ўзи ишонган эзгулик, поклик, самимий туйғуларга бош эгиш; ҳаёт ҳамиша чигалликлари, зиддиятлари, кам-кўстлари, кемтиклари билан ҳаёт эканини тан олиш – ўзига хос ечимнинг юзага келиши ўзбек қиссаларидан инсонга янгича ёндашув тамойили ўрин эгаллаганини англатади.

Ёзувчи Назар Эшонқуловнинг “Момоқўшиқ” қиссаси қаҳрамони Муаззам китобхонда айнан шундай тасаввур уйғотади. Қишлоққа пахта терими ҳашарига келган бир гуруҳ санъат аҳли дарахтзорлар оралаб айланиб юриб, қамиш чайла қаршисидан чиқиб қолишади. “Чайла билан дарахтзор оралиғи йигирма қадам ҳам чикмас, супада уларга орқа ўгириб, сўта ситганча қандайдир қиз кўшиқ айтарди. Қизнинг овози тиниқ, ҳатто жуда тиниқ, таъсирчан, ширали ва мароқли эди. У кўшиқни энг юқори пардасини ҳам қийналмай, зўрланмай, табиий ва самимий куйларди... Бу жуда гўзал манзара эди, буни фақат уста рассомларнинг суратларидагина кўриш мумкин, бироқ энг зўр мусаввир ҳам унинг кўшиғига бўёқ тополмаган бўларди. Қизнинг овозида бани дунё ўзаро уйғунлашиб жаранглар, гўё хаёл ҳам, гўзаллик ҳам, орзу ҳам қизнинг қиёфасига кириб кўшиқ айтарди. Кўшиқни тинглаётган одам яшариш фасли - баҳорни, солланиб турган гулларни, шаббодадан тўкилай - тўкилай деяётгандай қизғалдоқ баргидаги шудрингни, туман қоплаб олган боғни, варрак учираётган болаларни, юксак-юксакларда парвоз қилаётган, жилваланаётган болалик хаёлини кўз олдига келтириши мумкин эди. Болалик каби гўзал, тиниқ ва орзуманд бу овоз кўёшнинг иссиқ тафтидан ўз оҳанги билан одамни эритиб юборар, кўнглига ёқимли шабададай эсиб кирарди...”. Ана шу туйғуларни ҳис қилган Шамси Салоҳ тунд, бироз олифтарок, жимжима нарсага ўч, бироз кибрлироқ, ҳамма нарсанинг гўзал бўлишини истовчи ва ҳамиша шунга интилувчи, ҳашамли ва жилвали нарсаларни севувчи, ҳар бир манзаранинг фаранг, яшаши ва кийинишида ҳам “ўта зиёлилик” барқ уриб турувчи киши эди; у ҳаётга ҳам, теварак –атрофга ҳам мана шу зиёлилик “кўзойнаги” билан қарарди. У Муаззамни уч кундан сўнг ўша қамиш чайла олдида учратди. Ёзувчи Муаззам билан китобхонни қуйидагича таништиради: “...

у эндигина йигирма бирга кирган, муаллимлар билим юртини тугатган, лекин орада бола қолгани ва Отакулни совхознинг чеккасига биргадир қилиб тайинлаганликлари учун ишга ўрнаша олмаган, мана икки йилдан бери олти-етти ойи шу ерда, кўримсиз чайлада ўтар эди. У бироз мустарликка мойил, таъсирчан, анча зийрак келинчак эди. Отакул ҳафталаб уйга бормай, шийпонда ётиб қолавергач, иссиқ-совуғидан хабар олиб туриш учун у мактабда дарс бериш истагини ҳам ташлаб, мана шу чайлага келган эди. Бу йил боласи уч яшар бўлиб қолгани туфайли уни қишлоққа, қайнонасининг қўлига ташлаб келган, ўзи эса эри билан беш ойдан бери далада эди. Хўш, у ҳақда яна нима дейиш мумкин, дарвоқе, у ростдан ҳам жуда сулув эди”. Муаззамнинг сулувлигини қайта-қайта таъкидлаган ёзувчи “ у сулув жувонларга ато этадиган барча фазилатга эга эди – ўта содда ва кўнгли бўш эди, вужудидан қишлоқ кесагининг иси келиб турарди”, - дея таърифу тавсифни тугатган. Аммо “вужудидан қишлоқ кесагининг иси келиб туриши ” муаллифнинг сулув жувон ҳақидаги аввалги нозик таърифларини бир қадар дағаллаштирмайдими? Агар чуқурроқ фикр қилинса, бу ўринда ёзувчи аёлнинг сулувлиги устига ундан она замин иси келиб туриши янада ёқимли, тароватли кайфият уйғотишини, билъакс, сулувлик моҳиятини ҳам аёлнинг айни она замин иси-ю рангларига мос табиий гўзаллигини таъкидлаш мақсадида қўллаганлигига амин бўламиз. Афсуски, чўкаётган тун, қизарган шафақ, чуралай айтиб, сигир соғаётган сулув аёл, дала узра югуриб юрган кузги шабада... булар ҳаммаси нақадар уйғун, нақадар гўзал ва бетакрор эдики, Шамси Салоҳ буларнинг барига ёт, бегона одам эди. Шу боис Момо кўшиқ ҳам, бу манзара, атрофдаги табиий гўзаллик – бари уники эмас эди, унинг тасаввурига зид ўта жўн ва содда, айни чоғда гўзал эди! Шамси Салоҳ уни ҳайратга солган гўзаллик ана шу жўнлик, соддалик, самимийликка уйғун эканини идрок эта олмайди. Муаззам унинг назарида бошқа ҳаёт учун туғилгандай эди. Чайлада ҳамма нарса бетартиб сочилиб ётар, у одам яшайдиган жойдан кўра кўпроқ товук катагига ўхшарди, бу ерда ҳамма нарса кўпол, кўримсиз, хунук эди. У мана шу қора турмушнинг бахтсиз асоратини излаб Муаззамнинг кўзларига тикилди, бироқ бу кўзлар Шамси Салоҳга номаълум бўлган бахтдан яйраб турар, ўзидан бахтсизлик излаётган совуқ кўзларга ял-ял яшнаб боқарди. Шамси Салоҳ қанчалик уринмасин, бу кўзларнинг сирларини англай олмади, бу жувон нигоҳлари ортидаги бахтсизлик аломатларининг асл сабабларини идрок эта олмади. “У ўз бахтсизлигини одамлардан усталик билан яширишга уриняпти”, - деб ўйлади ва Муаззамни шаҳарга олиб кетиш

режаларини тузди. Гўё бу аёлнинг чинакам бахтга эришишида Шамси Салоҳ каби тушунган, қўли узун, санъатни, истеъдодни қадрига етадиган ҳомий зарурдай.

“- Мен сизни ўқитиш учун ҳамма нарсани гаплашиб қўйдим. Сиз фақат борсангиз бўлди – қўлингизни совуқ сувга урмайсиз. Фақат овозингизни парвариш қилиш билан машғул бўласиз; ўқийсиз, ўрганасиз, энг муҳими – яхши, билимдон, дарди катта одамлар ичида бўласиз... Бу ерда эса – мана бу дала, мана бу пахта, мана бу чанг-ғубор, анави чайла, чивинлар, сассиқ сув, исқирт қозон, ҳар йили олди-кети ўйланмай туғилаверадиган касалванд ва чувринди болалар, жоҳил одамлар, таппилар, тезаклар орасида хор бўласиз. Бу ерда на илму фанни, на санъатни, на қўшиқни тушунишади; ҳаммалари ота-боболаридан қолган катакларда итдай турмуш кечиришади. Бу ерда хор-зор бўласиз.

- Мени кечиринг, сизни анча уринтирдим... Бизнинг ҳам елкамизга бир кун офтоб тегар, биз ўқимасак, болаларимиз ўқир, ҳарқалай, ҳамиша шундай қолоқ бўлиб қолмасмиз. Агар қўлингиздан келса, ана қишлоғимизда қанча бахтиқаро аёллар бор, ўшаларга ёрдам беринг...Менинг илдизим шу ерда! Шу одамлар орасида, мен бошқа жойда кўкармайман”.

Шамси Салоҳ бу аёлни эридан, туғилгандан бери яшаб келаётган, жоҳиллиги-ю қолоқлиги билан бирга қадрдон бўлиб қолган одамлардан, ҳатто бир кесагигача оёғининг ҳидига ўрнашиб кетган бу далалардан ажратиб бўлмаслигини ич-ичидан ҳис қилди. Қаршисидаги йиғлаётган аёлга ўхшаш бепоён далалар билан шу аёл ўртасида қандайдир, ўзи тушунмайдиган мутаносиблик борлигини ҳис этди; ўзининг куруқ, баландпарвоз, пуч гаплари билан Муаззамлар ҳаётини, юрт ташвишларини ёнгиллаштира олмаслигини ичдан тан олди, бўғзи ачишди, оддийгина ҳақиқатни англагандай бўлди: боғ кўркам ва сўлим бўлиши учун битта дарахтни эмас, бутун боғни обод қилиш керак! Ана шу бадийий умумлашма Муаззам ва Шамси Салоҳ образларининг ўзига хос бадийий талқини воситасида яратилган. Бинобарин, санъат ва адабиёт равнақини белгиловчи асосий эстетик тамойилларидан бири – ҳаёт ҳодисалари ва инсон шахсини янги томонлардан кашф этиш ҳисобланади. “Момоқўшиқ”даги қаҳрамонлар фақат шу жиҳати билангина диққатга сазовор эмас, балки асарда қаламга олинган манзаралар, хилма-хил одамлар беихтиёр ёзувчи туғилиб ўсган макон ҳақида, у ернинг бағри кенг, дағал, аммо содда ва самимий одамлари ҳақида тўла тасаввур беради, қишлоқ манзаралари

маҳорат билан гавдалантириладики, китобхон беихтиёр ўзини она заминнинг ажралмас бўлаги эканини англаб етади.

Назар Эшонкулнинг “Уруш одамлари” қиссаси 1986 йилда, яъни ёзувчи эндигина йигирма уч баҳорни қаршилаган чоғида “Ёшлик” журналида эълон қилинган эди. 1989 йилда бу асар Фафур Фулом номли Адабиёт ва санъат нашриётида алоҳида асар сифатида нашр қилинди. Бу қиссада ҳам ёзувчи “Шамолни тутиб бўлмади” ҳикоясидаги каби Терсота қишлоғи ҳаётини қаламга олган. Воқеалар қирқ тўртинчи йил декабрининг бошларида Нормат полвоннинг бир оёғидан айрилиб, урушдан қайтиши ҳақидаги хабар билан бошланади.

Ёзувчи Нормат полвоннинг қиёфасини қуйидагича гавдалантирган: “Нормат полвонни кўриш учун келган қишлоқдошлари ўзлари тасаввур қилган норғул, барваста, умрида олишиб кўрмаган, лекин суюги йирик бўлгани учун полвон деб ном олган, қишлоқнинг олди чавандозларидан бири, қоматидан куч ёғилиб турган, ўттиздан энди ошган Нормат полвонни эмас, озиб, мушаклари шалвираб, бўйин томирларида ажинлар пайдо бўлиб, яра излари қолган, ҳали дориларнинг бадбўй ҳиди кетмаган, кўринишидан элликлардан ошган, сочлари оқара бошлаган, ўзлари эшитган урушнинг тирик гувоҳини кўрдилар. Қишлоқдошлари унинг юзидаги заҳликка, куйган қулоқларининг орти ола-кула бўлиб қолган бўйинларига ва тез-тез сарак-сарак силкиниб турадиган бошига ҳеч кўника олмадилар”.

Воқеалар тугуни Норматнинг қишлоқдошлари юзидаги ачиниш аломатини ҳис қилишдан ва хотинини жимгина кузатиб, ундан тўрт йиллик айрилиқ асоратини илғамаганлигидан юзага келади. Норматга ҳамма нарсадан ҳам хотинининг тундлиги ёқмайди ва бу ҳолатнинг сабабини руҳан излашга тушади. Ёзувчи урушли ҳаётнинг “қон сачраган” муҳитини, кўнгли бўш, соддадил инсонларни дийдаси қаттиқ, ёвузлашган одамга айлантирган ҳаёт тарзини бирин-кетин китобхон кўз ўнгида жонлантира бошлайди. Охир-оқибат, руҳан мажруҳ уруш одамлари қисмати ўзлари каби аянчли ва фожиали тарзда гавдаланади.

Ёзувчи воқеалар оқимига моҳирлик билан урушсиз юрт ахтарган қўнғиротликлар ҳақидаги ривоятни киритиб ўтганки, бу ривоят асарга хос эпик тафаккур микёсини таъминлашга хизмат қилган. Бойхуннинг ўлими олдидан қилган васияти шундай бўлган экан: “Агар урушсиз юртни топмасаларинг, унда ака укага, дўст дўстга, хотин эрга, одамлар бир-бирларига хиёнат қиладиган, бир-бирини алдайдиган бўлиб қоладилар. Қаерда қон оқса, ўша ерда хиёнат кўп содир бўлади, бахт у ердан юз ўгиради, одамлар яшаш

илмини эмас, бир-бирини ўлдириш илмини ўргана бошлайдилар, сув ўрнига қон ичадиган махлуққа айланадилар. Уруш – ер юзидаги ҳамма эзгу нарсани қуритади, сизларни ер юзидан супуриб ташлайди, сизлар жоҳил ва адашган уруш одамларига айланиб қоласизлар. Шу сабабли сизлар урушсиз юртни топинглар, урушни ораларингдан ҳайданглар, тотув яшашга ўрганинглар”. Асар воқеалари давомида китобхон бу ҳукм-хулосанинг қай даражада улкан ҳаётий асосга эга эканини “уруш одамлари” тақдири мисолида англаб етади.

Нормат Бухор зовларидан ўтиб, қотнинг устидаги дарага борганда ям-яшил тоғ арчалари, тиниқ булоқ суви қаршисида тинч ҳаётга қайтганига ишонди. “Энди бу тинчлигимни ҳеч нарсага алишмайман, хотинимни ҳеч ҳам ўқситмайман, одамларнинг кўнглини оламан, мана шу тоғлар ҳурмати, хотинимни ҳам, мени интизорлик билан кутиб олган одамларни ҳам бошимда кўтариб юраман. Бир умр уларнинг иззатини қиламан, менинг учун энди уруш, қон, ўлим деган нарсалар тугади”, - деб ўйлаган эди. Уруш азоблари, қон ҳиди ва порох дудлари бездирган қалби таниш ҳам эски, қадрдон ҳаётга ташналик билан кириб келаётган паллада унинг дўсти Ҳотам чавандоз урушдан қочиб, тоғда юргани ҳақидаги хабар тарқалади. Раис, Нормат полвон ва бир неча ҳарбийлар унинг изидан тоғ томон кетадилар. Яна урушнинг қонли панжалари Нормат қалбини, наинки қалби, балки бутун борлигини, вужудини тилка-пора қилади. Дўстининг очиқ қолган, даҳшат акс этган кўзларини кўрганда у ўзини тамом унутади.

Анзиратнинг совуқ муомаласи аслида Норматдан “қора хат” олган аёл учун фавқуллодда, худди момоқалдиروقдай урушдан қайтиб келган эр олдидаги талмовсираши эмас эди. Унинг урушдан қайтиши Анзиратнинг ҳаётида кескин бурилиш ясади. У эрини худди аввалгидай кутиб олишга, аввалгидай муомала қилишга қанчалик уринмасин, буни уддасидан чиқолмасди. Эри келганда, болалари отаси бағрига отилганда бу одам учун ўзининг ҳаром эканлигини, энди ўзи учун чинакам бахт ҳаромлигини аниқ ҳис қилди. Аммо, болаларининг чулдираши, уйда эркакнинг борлиги унда яна яшашга иштиёқ уйғотди. Энг даҳшатлиси ҳали олдинда эканини кўнгли ва онги билан англаб турса-да, муаллақ яшашга кўнди.

Ёзувчи Анзират билан Нормат образларини тасвирлашда руҳият таҳлили ва тасвирини ўринли қўллаган. Аммо Мирзақул раиснинг инсоний қиёфасини очишда кўпроқ баён қилишга, гавсифлашга, ҳодисаларни муаллиф нутқи орқали ёритишга кенг ўрин берганки, натижада, унинг қалб ҳаракатларини, ички

дунёсидаги ҳолатларни тўла ҳис қилиб, англаб ололмаймиз.

Асардаги яна бир ўзига хос образ – бу Бийди момо ҳисобланади. Момо бутун Терсота қишлоғининг кайвони кампири, бу ерда бир нарса унинг иштирокисиз бўлмасди. Бухор полвон вафотидан кейин бошига тушган мусибатлар уни метиндай тоблаган, қаддини янада тик қилиб қўйган эди. Кейинги мусибатлар кампирнинг ана шу адл қоматини букди, аммо руҳини буколмади. Ҳаётнинг адосиз мусибатлари қолдирган жароҳатлардан қаттиқлашган дийдаси алпдай баҳодир ўғилларидан айрилганда яна қаттиқлашди, акс ҳолда у бу мусибатларни кўтаролмасди.

Бийди момо нафақат оиласининг ёки авлодининг, балки бутун уруғи ва қишлоғининг ор-номуси тимсоли сифатида гавдаланади. У барчадан ўз бурчини масъулият билан адо этишини талаб қилади, ор-номусни, виждонни, азалий урф-одатларни ҳар нарсадан устун қўяди, уларга ўзи ҳамиша итоат этади. Шу боис у Анзират қилган гуноҳни сира кечирмайди, унинг “сири”ни охиригача очишга аҳд қилади, ёлғон мулозаматдан аччиқ ҳақиқатни афзал билади. Номус, орият, шаън ва гурур олдида у меҳр-шавқату кечирим туйғуларини яқинига ҳам йўлатмайди. Нормат полвонни эса уруш ва у келтирган мусибатлар эзиб ташлаган, урушдан олдинги ориятли Нормат полвонни синдириб ташлаган эди.

“- Менда гапинг борми?! – деб сўради Бийди момо, унинг остонада қаққайиб турганини кўриб.

- Ҳа, нима бўлди?..

Нормат баттар бошини эгди:

- Амма, - деди синиқ овозда бошини кўтармай, - мен... мен уйга қайтсамми, деб эдим... Бўлар иш бўлди... Энди нима фойда... шунга бизди орага тушиб яраштириб қўйсангиз.

- А?! – Бийди момо қулоғига ишонмагандай қайтиб сўради, - қайтасан?! Ўша бузуқининг олдига-я?! Нима? Орият борми сенда... Эркакмисан ўзи?!

- Амма! – унга илтижоли тикилди Нормат.- Мен болаларимни тирик етим бўп қолишини истамайман... Ўша ёқлардан ҳам шу қора кўзларди деб қайтдим. Энди уларнинг хор бўлиб юришини истамайман. Қўйинг эски гапларни. Келинингиз адашган бўлса ўзидан кўрсин! Худодан топсин... бироқ болаларда нима айб?!”. Бу каби диалоглар орқали ҳам ёзувчи қахрамонлар руҳиятини бутун мураккаблиги билан ифодалашга эришган. Айниқса, асардаги табиат тасвири берилган лавҳалар асарга хос эпик тафаккур оҳангига ўзгача ёрқин ва ёқимли оҳанглари жо этган.

Яна бир мисол: “Ниҳоят қўнғирот элига баҳор кириб келди. У минг хил ноз, минг хил карашма билан уруш одамларининг юрагига яшаш ва яширин ишқни солди. Уларни эркалади, сочларини силади, адирларни қип-қизил лолаларга тўлдирди, бутун борлиққа гўзаллик гиламини ёйди. Қирларни бахт тиллари – майсалар қоплади. Жанжалкаш, асабий бўлиб қолган одамларнинг димоғини эркалади, уларни қирларга етаклаб чиқди, кўзларидан ўпди”.

Шу ўринда табиий савол кўндаланг бўлади: қандай бадий мақсадга кўра асарнинг фожиали, аламли воқеалари ичида маълум тўхтам, “нафас ростлаш”га ўхшаш ҳолат пайдо қилиш учун бир неча бор баҳор манзараларидан фойдаланган? Ёзувчи қаҳрамон дунёсидаги ўзгаришларни ёрқинроқ ҳис қилдириш мақсадида, айниқса, Нормат юрагида, баданида занглаб қолган уруш хотираларини, жароҳатларини поклашга уринаётганини рамзлаштириб, таъсирчан тасвирлашга интилганки, сўзсиз бунинг уддасидан чиққан.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги ўзбек насрида, хусусан, қиссачилиқда ёзувчилар шеърятга ва драматургияга хос айрим жанр унсурларидан руҳият тасвири ёки пейзаж тасвирида фойдаланаётирлар. Нормат қалбида яширинган интим туйғуларни очиш воситасида ёзувчи “уруш одамлари” бирикмасининг оҳанг, кўп маънолилигини таъминлашга эришган, айтиш чоғда, лиризм унсурлари орқали уруш инсонлар руҳиятини қанчалик майиб-мажруҳ этмасин, яратган ато этган инсоний бокира туйғуларни ўлдириш ва буткул яқсон этиш мумкин эмаслигини эпиклик талаблари асосида ҳаққоний тасвирлашга эришган ёзувчининг маҳоратидан намуна келтирамиз:

“...Яна баҳор келади. Олам баҳорнинг шавқига тўлади, қирларда худди олдингидек уруш билан иши йўқ, урушдан кўрқмайдиган лолалар очилади. Ер пишади. Ер етилади. Қир-адирларни чигирткалар чириллаши уйғотади... ухлатади. Нормат юрагидаги ҳислар қайтадан тирила бошлаганини, ўзида яратиш қуввати пайдо бўлаётганини сизди. Бу – ўша афсонадаги Ер одамларидан, бобоси Бойхундан қолган Ерга бўлган Муҳаббат эканини ортик ва роҳат билан туйди. Унинг кулфат, азоб, изтироб, кўрқув, шубҳа ва иккиланиш эзиб ташлаган қалбида умид уйғона бошлади”.

Шу тариқа ёзувчи уруш номи билан англанадиган йиртқичлик, зулм ва ёввойилик, зулмат ва фожиа бутун дунёсини ағдар-тўнтар қилиб “уруш одамлари”га айлантирган аввалги пок, меҳнатсевар, ғурурли, ориятли, мард, инсонийлик бутун вужудидан барқ уриб турган одамларнинг уруш янчиб ташлаган қисматларини руҳий

коллизиялар орқали драматик шиддат зарбига монанд оҳанглар орқали таъсирчан ифодалашга эришган. Ҳар қандай шароитда ҳам уруш одамлари қалбида нобуд бўлмаган инсоний туйғу – Она заминга муҳаббат уларни яна ҳаётга қайтарганини, яшашга, ўзлигига қайтишга чорлаганини ҳаққоний тасвирлаган. Асарнинг бу хусусиятлари эпик тафаккур тарзининг кўпоҳанглилигини, бадиий умумлашмаларнинг салмоғини тайин этган.

(“Ҳозирги адабий жараён” китобидан)

ЖАННАТ ЎЗИ ҚАЙДАДИР?

Адабиётнинг жамият маънавий ҳаётидаги нуфузи ҳақида, иждокорнинг бурчи, масъулияти тўғрисида кўп ва хўп ёзилган. Сиртдан қараганда анчайин сийқа, “чайналган” туюлувчи мавзулар негадир бот-бот диққатимизни тортади, қайтадан мулоҳаза юритишга ундайди. Нега?

Одам боласининг табиатидаги айрим истак-майлллар ҳамма замонларда ҳам “яшовчан”, ҳам кўпчиликка хос хусусиятга айланувчан бўлади, шекилли. Масалан, яхши яшашга интилиш, тўқис ҳаёт кечиришни исташ майли. Шу майл хуружидан одамзод ҳаловатини йўқотади, бор куч ва ақлини пул тўплаш, бойлик орттириш йўлига сарфлайди. Пул топган, бойиган сари ўзи белгилаган “марра” ундан олислаб кетаётгандай туюлади. Кеча қурган осмонўпар қасри бугунги истаги ва “қаричи”га мос келмай қолади. Яна интилиш, яна тиним билмай елиб югуриш... Кимнингдир умри шу таҳлит ўтмоқда, кимлардир шундай ҳаёт орзусида куюниб юрибди. Кимлардир кўнгил ҳою ҳавасини деб узоқ юртларда сарсон. Турфа умрлар ўтмоқда. Одамзоднинг бу дунёга келиш ва кетиши эса бир хил. Бу икки эшик орасидаги зое кетган умрлар кишини ўйлатади. Одамлар шахсий манфаатлари йўлида шу қадар “жон олиб жон бермоқликка” тайёр эканлар, нечун улар Ватан, халқ манфаати учун бирлашиб, ўзлари истаган жаннатни киндик қони тўкилган шу азиз юртда барпо этишга шайланмайдилар?

Бундайин оғриқли саволлар, изтиробли хаёллар ёзувчи Эркин Аъзамнинг “Жаннат ўзи қайдадир” номли ҳикоялар, киноқиссалар, драматик асар ва публицистик миниатюралар тўпламини ўқиш жараёнида китобхонни ўйлатади. Одамлар дунёсини лоқайдлик, беписандлик, мол-дунё васвасаси забт этиб, юксак инсоний туйғуларнинг емирилиб бораётганлиги, шухратпарастлик иллатлари, нафс балоси жамиятга ёпирилган шароитда инсоннинг қадрсизланиб, хўрланиши чидаб бўлмас азоб эканлиги

гўламдаги домла (“Ёзувчи” ҳикояси қаҳрамони), Болта Мардон (“Сув ёқалаб” киноқиссаси қаҳрамони), Домла-устоз (“Жаннат ўзи қайдадир” драматик қиссаси қаҳрамони) каби ҳаётӣй образлар кечинмалари орқали таъсирчан манзараларда гавдалантирилган.

“Ёзувчи”даги домлани тахминан шундай тасаввур қиламиз: ўлгудек тортинчоқ, ҳокисор, “катта адабиёт вакиллари” орасида салмоғи йўқ, камписанд қаламкаш, адабиётнинг содиқ фуқароси “жафокаш мардикори” эди. У ёлғон ёзишни билмайди, чунки ўйдирма тўқиш кўлидан келмасди. Унинг боғбонлиги адабиётга муҳаббатининг бир бўлаги эди. Домланинг ҳаёт йўли ҳам ажабтовур. У болалигидан ёзувчи бўлишни ният қилмаган, ибратли таржимаи ҳоли, эртақлар сўйлаб берган бувиси ҳам бўлмаган. Адабиёт муаллими бўлишгагина ихлос қўйганди. Муаллимнинг “Келажақда сендан ёзувчи чиқади!” – деган баҳоси унинг ҳаётини ҳам, орзуларини ҳам тубдан ўзгартириб юборган, қаҳрамонимиз нашриётда муҳаррир бўлиб ишлаш даражасига эришган. Омади келиб, донгдор раис ул-бул қораламаларини “китобга айлантириш” вазифасини қаҳрамонимизга топширди. Ахир бу ажиб замонда одамлар четда, кимнинг ҳамёни фозлироқ бўлса, кўлидан келса, келмаса китоб ёзиш, китоб яшаш пойгасига киришди. “Кўлидан келадиганлар эса бу томошадан лол – уларнинг ҳамёни куруқ; куруқ ҳамён билан босмаҳонага яқинлашиб бўлармиди?”. “Об-ҳаво”га мос, “бозорбоп” асарлар қаторлаша бошлади. Бизнинг қаҳрамонимиз каби шаҳар чеккасидаги бир боғда беминнат, арзончи бир мардикорлар улар йўлига кўз тикиб ўтирибди!

Ёзувчи замонамиз қиёфасига “яширинган”, балки унинг қиёфасини белгиловчи “нусха”га айланишга интилаётган “бизнесмен замондошлар” суратини кўз ўнгимизда гавдалантириб, бугунги ҳаётимизнинг “оғриқли нуқталари”га диққатимизни тортади.

Домланинг ён-верида пайдо бўлган қаср, бу қасрга келиб-кетувчилар қиёфаси воқеалар оқимиға кириб келади. “Аллақандай номдор бир бойвачча экан, аввал сўл томонидан катта-катта икки жойни бирлаштириб, бор ҳашаматини намойиш қилди. Сўнгра домланинг ўнг тарафидаги ҳозирча бекор турган дарахтзорини ҳам эгаллаш ҳаракатига тушди... Қишда лойи, ёзда тупроғи кўпчиб ётадиган кўрғон кўчаси бир текис қилиб асфальтланди, газ қувури ҳам келди, кечалари чироқ ўчиб қолмайдиган бўлди”. Бойвачча қўшнининг дастидан барчанинг ҳаловати бузилди. Тонготар базмлар... Буларнинг барига чидаган домлани: “Боғни бизга

берасиз!” – дегувчи бедорлик йиқитди. Охир-оқибат, “ана-мана, кетди” бўлиб ётган бандасининг ризқи бор экан бу дунёда, аста соғайиб, вақти-соати келиб оёққа туриб, боғига қайтади. Аммо осмонўпар қаср, тонгга қадар давом этувчи базмлар ижодкори “қирқ-қирқ беш ёшлар чамали новча, хушсурат йигит қамалгани ҳақидаги хабардан лол қолди”. Мана, кариллаган раис бувамиз энди йўқ, идораси олдидаги чинор эса ҳамон гуркираб турибди... Сиз бу дунёдан кетасиз-у, не азоб-машаққатлар билан тиклаган уй-жойингиз, ўстирган боғингиз қолади – ордона! Лоақал ўзи ўтказган бир оғоччалик – ёғоччалик ҳам бўлолмаса-я одамзод?!. Қахрамон тилидан ифодаланган оғриқли армон ёзувчининг публицистик миниатюраларидан янада кучлироқ ҳис қилинади: “Янги асрдан кўп нарса кутганимиз, ниҳоят, инсон асл инсонийлик сари юз бурар деб умид қилганларимиз рост, - деб ёзади ёзувчи, - хўш, умидлар оқландими, янги юз йиллик хайрли бошландими? Ёвузлик, бедодлик иллатлари сарқитга айланиб, ўтмишда қолиб кетдими? Ҳайҳот!.. Ҳамма гап келиб-келиб тагин ўша азалий жумбоқ – инсон, инсон маънавияти, инсоннинг ҳануз норасо табиати масаласига тақалмоқда...” (“Инсон ўзинг...”) “Лекин бизни бошқа нарса ташвишга солмоқда: ҳар йўл билан бўлсин, бойликка интилиш ҳисси... Йўқ, хирси!. Бу яқкаш истеъмолчиликка асосланган кайфият, худбинлик, боринги, қиморбозлик психологияси эмасми! Бундай қараш, бундай ёндашувлар билан Ватанни обод, элни фаровон қилиб бўлармикан, билганлар айтсин!” (“Бой бўлайин десангиз”). “Бизнингча, одамзоднинг умри унинг неча йил яшагани эмас, олдига қўйган мақсаднинг салмоғи, эзгуликка нечоғлик хизмат қилиши ва алал-оқибат шу мақсаднинг нақадар рўёбга чиққани билан белгиланади. (“Юзга кириш... шартми?”). “Начора, ёруғ дунё ўзи бесаранжом. Тинч-фароғат дунёси эса ҳар банданинг олдида... замонга ҳеч вақо бўлгани ҳам, уни ҳеч жин ургани ҳам йўқ. Урган бўлса, ўша жинни кўзидан чиқарган – ўзимиз, уни ичимиздаги иблисга хизматкор қилиб қўйган ҳам ўзимиз! Инсон ана шу ҳақиқатни тан олиб, зарур хулосалар чиқарса...” (“Жаҳон кенг”). “Яхши яшашни, фаровон турмушга интилишни таъқиқлаб бўлмайди албатта. Чет элларга чиқиб маблағ орттириб келиш ҳам олқишга лойиқ ташаббус. Қолаверса, эркин дунёнинг қонунларига кўра қайси юрт, қай минтақада умр кечирмоқ – ҳар кимнинг шахсий иши. Лекин қаерда, қай манзилда дунёга келмоқлик, қай гўшада киндик қони тўкилмоғи – бу энди бандасининг шахсий иши эмас, бу тақдири азал, қисмат. Ана шу қисмат рўй берган маконни Ватан дейдилар. Ватан – муқаддас, уни севмоқ, унга садоқат иймондандир.

Аксинча, уни қадрламасликни, синов кунларида уни ташлаб, хаёлий жаннат қидириб юрганларни нима деб атамоқ керак? Эртага бир кун Ватан қаддини ростлаганида қозоннинг бошида пайдо бўлиб қолмасмиканлар?" ("Жаннат қидириб").

Ёзувчининг самимий ва дардчан мулоҳазалари барчамизни ҳушёр торттиради, шукуру қаноат ила яшашга ундайди. Ҳолбуки, ёзувчи куюниб ёзганидай, афсус, шу ҳисни бой бердик.

Тўпламда ёзувчининг бугунги ҳаётимиз ва замондошларимиз киёфасини бадий, фалсафий-публицистик руҳда таҳлил қилувчи ўй-мушоҳадалари маънавий ҳаёт муаммоларига боғлаб ёритилган бўлса, "Забаржад"даги бош қаҳрамон меҳрга, суюнчиққа ташна аёл қалбини, руҳиятини англашга йўллайди. Инсоннинг армонлари, дардлари, интиқ туйғуларини ҳис қилиш қанчалар оддий ва қанчалар мушкул юмуш. Забаржад ота қабри устида нола чекади: - Дада, дадажоним, нега бизни ташлаб кетдингиз, нега? Қўйинг эди, мен чўкиб кетай эди ўшанда! Мен ўлиб кетай эди! Жонингизга зомин бўлиб, сизга бадал қолиб нима қилдим мен бу дунёда, дадажон?!". Қизнинг фарёди китобхон қалбини ларзага солади. Унинг бадалга айланган ҳаёти, фиғону нолалари юракни эзади. Аслида инсоннинг инсонни тушуниши, ҳис қилиб эзилиши кўнгил иши.

Ёзувчи Эркин Аъзам бизни одамлар кўнглини тушунишга, дардига дардкаш бўлишга ундаш орқали жаннатни аввало ўз кўнглимизда барпо этмоғимиз лозимлигига ишора қилади. Шундагина инсон онгу тафаккури жисми ва қалби бир бутунликда жаннатдаин ҳаёт барпо этишга қодир маънавий қудрат касб этади. Жаннат қайдадир? У ўзлигимизда, руҳониятимизда, фақат бунинглаб, ҳис қилиш даражасини забт этмоғимиз лозим.

Ёзувчи Эркин Аъзамнинг "Жаннат қайдадир" тўплами ўз-ўзимизга шу саволни бериб яшашга, кўнгилдан чиқариб жавоб ахтаришга даъват қилади. Асарнинг юксак маърифий аҳамияти ҳам шунда. Ёзувчининг ўзига хос услуби, тафаккур тарзи ва маҳорати ушбу тўпламдаги асарлар орқали янги жиҳатлардан намоён бўлган.

АДАБИЁТДА ҲАЁТ ВА МАМОТ МУАММОСИ ТАДҚИҚИ

(Хуршида Ҳамроқулованинг шу мавзудаги
монографиясига тақриз)

Инсон ҳаёти, уни қуршаб турган дунё, борлиққа муносабатининг бадиий талқини адабиётда янгилик эмас. Инсониятнинг ўлимга муносабати бадиий асарларда қадимдан ўз ифодасини топган. Ўзбек адабиётида ҳаёт ва ўлим масаласининг ўрганилиши ҳам ўз қадимий илдизларига эга. Тадқиқотчи Х.Ҳамроқулова мумтоз адабиётда ҳаёт ва ўлим фалсафасининг бадиий талқинларини қамровли тадқиқ қилиб, ўлимнинг ислом дини нуқтаи назаридан талқинлари, зардуштийлик, монийлик, буддавийлик дини таъсири остидаги талқинларига эътиборни тортган; бу муаммо илдизлари адабиётимизнинг узоқ ва қадимий тарихига бориб тақалишини асослашга эришган. “Энг қадимги даврлардан VII асрларгача бўлган давр ўзбек адабиёти тарихида исломгача бўлган туркий адабиёт деб юритилади. Манбаларни кузатсак, миф ва афсоналар, монийлик оқимидаги адабиёт намуналарида ҳаёт лаззати, ўлим кўрқинчи ва одамнинг Яратганга боғланган соф илоҳий талқинларига дуч келамиз”, - деб ёзади тадқиқотчи ўз монографиясининг 5-бетида. Исломгача бўлган туркий адабиёт намуналарида инсоннинг Яратганга муносабати талқинида ҳаёт ва ўлимга муносабати ҳам ўз ифодасини топганлиги тадқиқотчи томонидан Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Ўлимни эслаш китоби”, мифлар, афсоналар, монийлик оқимига хос шеърлар мисолида шарҳланган. Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарига эътиборни тортиш воситасида монийлик таълимотининг фалсафий асослари таҳлилга тортилган. “Ўрхун-Энасой” ёдгорликларида ифодаланган инсоннинг тангрига эътиқоди моҳияти қизиқарли илмий асосларга таянган ҳолда тадқиқ қилингани ҳам диққатга сазовор.

Юсуф Хос Ҳожиб ижодидан бошлаб ўзбек адабиёти тарихида ўлимнинг исломий талқинлар билан бойиганлиги, Яссавий хикматларида ҳам, Алишер Навоий асарларида ҳам ўлимни фожиа эмас, абадий дунёга робита эканлиги ҳақидаги таълимот юксак бадиий ифодасини топганлиги тўғри талқин қилинган.

XX аср ўзбек адабиётида қаҳрамоннинг ҳаёт ва ўлимга қараши турли бадиий эврилишлар воситасида ифодасини топди. Ўлимга муносабат бадиий ифодасини топган адабий асарлар ўз даврининг ижтимоий-сиёсий жараёнларидан огоҳ этди. Хусусан, шўро даври ўзбек адабиёти ҳақида гапирганда яққаҳоқим

мафурага мутеларча хизматда бўлган расмий адабиёт виждон амридан бошқа ҳеч нарсани тан олмайдиган “саркаш” норасмий адабиёт билан сиёсий жиҳатдан эмас, балки маънавий ва фалсафий томондан келиша олмаганлиги Блок, Пастернак, Бродскийлар қисматидан англашилади. Руҳий емирилиш ва катаклизма натижаси ўлароқ руҳ эркинлигига эҳтиёжнинг кучайганлиги А.Блок поэмаларида акс-садо берган эди.

Ўлимнинг руҳоний жиҳатлари XX аср ўзбек адабиётида ҳам узоқ йиллар эътибордан четда қолган. Тадқиқотчи асосли фикр юритганидай, ҳатто қаҳрамоннинг ўлими ҳам халқ манфаати, социализм йўлида хизмат қилиши лозим, деган сохта ғоявий тарғибот кўплаб асарларнинг “ижтимоийлашуви”га таъсир кўрсатди. Адабиётни ёппасига оммалаштириш натижасида алоҳида тирик одамлар дунёси, руҳияти, тафаккури, қисмати назардан четда қолди. Шунга қарамай, ҳақиқий сўз санъаткорлари ҳаёт “гирдоблари” инсон қисматини нечоғли фожиали яқунланишига таъсир кўрсатишини “Сароб”даги Саидий, “Кутлук қон”даги Йўлчи сингари образлар талқинида ҳаққоний гавдалантиришга эришганлар. Инсоннинг ўлимга муносабати талқинида табиий омилларга таяниш тенденцияси уруш даври насрида ҳам муайян даражада “яшади”ки, бу ҳолат тарихий мавзудаги асарларда, айниқса, яққол кўзга ташланади. Ўлим билан юзма-юз келган қаҳрамон ўз ўлими ёвузлик, зўравонлик ва зулмни янчиш мақсадида юз бераётганлигини руҳан идрок этади, бундан қаноат ҳосил қилади. Демак, 70-80-йилларгача яратилган ана шундай асарлар кейинги давр ўзбек насрида психологик тасвирнинг теранлашувига замин ҳозирлаган.

Тадқиқотчи шўро даври адабиёти талқини ва таҳлилида соцреализмни реалистик ўзбек адабиётининг ўзига хос мусбат ҳамда манфий йўналишларига эга алоҳида босқичи сифатида гадқиқ этса; “Уфқ” трилогияси қаҳрамони Икромжон ва Турсунбой қисмати талқинига чуқурроқ кириб борса, ёзувчи персонаж руҳий олами тасвири орқали ўз даври адабиётининг “ижтимоийлик” қобикларини ёриб чиққанлигига ишонч ҳосил қилган бўлур эди.

Монографиянинг “Муаммони ёритишнинг миллий исломий ва ижтимоий-психологик талқинлари” номли иккинчи бобида муаллиф ҳаёт, мамот муаммосининг миллий исломий талқинлари ифодасида муаллиф эътиқоди нечоғли муҳим аҳамиятга эга эканлигини ўз кузатишларига таяниб ёритган; А.Қаҳҳорнинг “Сароб” романи таҳлилига чуқур киришган ва илмий хулосаларга келган: “Сароб” романидаги етакчи персонажларнинг деярли барчаси фожеавий қисмат эгаларидир. Роман муаллифи

замонавий жаҳон адабиёти даражасида туриб персонажлар фожиасининг илдишларини турли томондан ёритган. “Саидийнинг тарихий шароит, муҳит, вазият доирасида саросар кезишлари, оилавий муҳитда бахтини топа олмаслик сабаблари, бизнингча, биринчи галда шахсиятидаги ожизликлардир. Саидий фожиаси, аввало, ўзида, ботинида... Шахснинг маънавий инқирози фақат ожизликлар билан ҳам боғлиқ эканлигининг гоят таъсирчан ва теран таҳлил этилиши “Сароб” романининг жиддий ютуғидир”.

Тадқиқотчи психологик эврилиш ва фожиавийликнинг психоаналитик асосларини О.Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романи таҳлили давомида ўрганиб, оригинал қарашларини, ўз нуқтаи назарини баён қилган: “Мирзо Улуғбек лабларини тишлаб, “инграб” юборишида буюк шахсларини майда манфаатларга алмашаётган инсониятнинг ўз ихтиёри билан шармандали ҳолга тушиши аччиқ киноя остига олинган... ҳатто фожеа ҳолат инсонга улуғворлик бағишлаганини ўз қаҳрамони мисолида кўрсата олган... Сўнги дақиқаларда ҳам ўзлигини йўқотмаган, тақдирига тадбир кўрувчи эмас, унга пешвоз чиқадиган қаҳрамон тимсолида гавдаланган Улуғбек образидаги улуғворлик ўлимни кўрқув каби қабул қилган Абдуллатифдан ҳам, Маҳмуд Ғазнавийдан ҳам юқори туради... Одил Ёқубов тарихий романларида қаҳрамонлар ўлим олди қиёфаларига атай урғу беради. Ўлимга юзма-юз келган қаҳрамонлар майда персонажлар эмас... тарих йирик шахслар ҳисобига яратилади. Ёзувчи роман воқеалари орқали азалнинг мутлақ бир қонунияти - мувозанатнинг ўлим туфайли барқарор эканлигини таъкидлайди”.

Муаллиф “Кўҳна дунё” романи тадқиқида ҳам ёзувчининг шахс қисмати драмаси талқинидаги маҳоратига диққатимизни тортган: асар қаҳрамонлари характерининг соф психо-биологик жиҳатларини очишда ёзувчи ўзига хос йўлдан бориб, инсоннинг ўлим билан юзма-юз ҳолатини турли қиёфалар аро тўқнашувлар, қиёслар орқали тасвирлаганлиги; ўлим - жисмоний якун эмас, балки ҳаёт қимматини белгиловчи мезон, ҳар бир инсон ўлим туфайли боқий дунёда ўзига мос даражага эришади; ўлим - бу синовлар дунёси учун хотима; ўз ҳаёти, амалга оширган ишлари, амаллари, эришган мавқеи, ижтимоий-маънавий омиллар - абадий ҳақиқат тажаллиси. Буни англаш учун умр берилган; ҳаёт - ана шу ҳақиқатни англаш йўли. “Кўҳна дунё” қаҳрамонлари инсон-умр-ўлим тушунчаларига ўз руҳий оламлари манзаралари орқали муносабат билдирганликлари ёзувчи кашфиёти эканлигини тадқиқотчи чуқур англаган.

Монографиянинг ҳаёт ва ўлим муаммоларининг мустақиллик даври насрида акс этиши; янги тамойиллар ва уларнинг омиллари тадқиқ қилинган учинчи бобида эътибор бугунги насрнинг ўзига хос хусусиятларига қаратилган. Бу ўзига хослик асосида ҳаёт ва ўлим фалсафасининг янгича бадиий эстетик талқини Х.Дўстмуҳаммад, Н.Эшонқул, Л.Бўрихон каби ёзувчилар яратган асарлар мисолида ёритилган. Дарҳақиқат, адибларнинг шахс руҳий ҳолатлари бўртиб кўринувчи, қаҳрамоннинг ҳеч бир ақидаларга, қонун-қоидаларга сифмайдиган ҳолатлари тасвирланадиган асарлар ижодкорнинг борлиққа ўзгача назар ташлаш, моҳият сари интилиш, янгича ифодалардан фойдаланишлари натижасидир. Тадқиқотчининг бу борадаги кузатишларининг ўзига хослиги эса инсон тақдири, унинг моҳияти, тириклик ва ўлим фалсафасининг инсон ҳаётидаги ўрни масаласи экзистенция билан боғлиқ дуалистик мезон асосида ёндашувда кўзга ташланади. Инсоннинг зоҳирий табиати билан яшашга мажбур қилиниши оқибатларини “Жазирамадаги одамлар” романи таҳлилидан ҳис қиламиз. Ҳаёт ва ўлим оралиғидаги инсоннинг ўзлигини, ўзгаларни ва олами англаши мураккаб руҳий жараёнларда кечиши қаҳрамонлар изтироби фонида очиб берилаётир. Бундай тенденция инсон ўз кўнглидан, ички оламидан, ҳаётдан бегоналашиб бораётганлиги моҳиятини англашга етаклайди. Инсон, ўлим, руҳ ва унга жамият муносабати масаласи бугунги ўзбек насрида ёзувчиларнинг турфа нигоҳи, ўй-кечинмалари орқали бадиий идрок этилаётганлиги сезилади. Муаллиф бу хусусиятни “Уруш одамлари”, “Қора китоб” қиссалари мисолида ёрқин ифода воситасида таҳлил қилган. Руҳият оламининг бадиий тадқиқига хос эврилишларни “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” асари мисолида тадқиқ қилган ва асосли илмий хулосаларга етиб келган.

“Инсон - ҳаётга ташна... ўлишни хохламайди... Бу ҳолатни Маҳмуд Фазнавий, Мирзо Абдуллатиф мисолида кўрдик. Шунинг учун Тоғай Мурод “биз ўлишни билмаймиз” деганида ҳақ эди... Ҳолбуки, ўз қобиғига ўралиб, депрессия ҳолатини ўтказаетган одамларнинг тўқсон фоизига суицидлик хос... XX аср насри биргина асрда тизимнинг икки бор ўзгарганига ва ҳар сафар бу ўзгариш қурбонлар талаб қилганига гувоҳлик беради.

XX асрнинг 30-йилларида “Сароб” даврнинг кескин ўзгаришга учраши қандай оқибатларга олиб келишини Саидий ва маслақдошлари мисолида очиб берган бўлса, XX аср охиридаги эврилишлар Ботир фирқанинг кечмиш ва кечинмалари мисолида ўзининг бадиий ифодасини топган... Инсоният йиққан жамики

фалсафаларнинг йиғиндиси ўлим ва уни англашдан иборат. Бу тушунчанинг бадиий-эстетик талқинлари О.Ёкубов томонидан ҳаёт билан ўлим оралиғида тебранаётган инсон руҳиятидаги пўртаналарини очиш; илм аҳллари мисолида ўлимни маҳв этиш, ҳукмдор мисолида эса ўлимнинг инсонни маҳв этиши тарзида тасвирланди. Ўлимга юзма-юз келган одамнинг изтиробларини кўрсатиш орқали ёзувчи қаҳрамон руҳияти ва ҳаётини тафтиш қилди. Руҳий мувозанатни сақлаб турган хотира, туш, эсдалик, онг остида қолган қандайдир кечинмалар энди бирваракайига юзага қалқиб чиқади. Ўлим фақат ижтимоий-сиёсий таназзулнинг ёки жисмоний ҳаётнинг якуни эмас, балки инсон руҳий иқлимларининг ўзига хос кашфиётчисидир” - каби ҳукм-хулосалари ҳаётини ҳамда илмий салмоққа эга. Мустақиллик даври насри ҳаёт ва ўлим муаммоси моҳиятини англатишда табиий-биологик ҳамда миллий-исломий талқинларга, психологик таҳлилларга бойлиги билан ажралиб туради. Ўлим нафақат умр якуни, балки тафаккур интиҳоси тарзида ҳам талқин қилинмоқдаки, бу жиҳатлар ҳам тадқиқотчи назаридан четда қолмаган. Монография XX аср ўзбек насрига хос тенденцияларни ранг-баранг ижодкорларнинг ҳаёт ва ўлим муаммосига турфа ёндашувлари асосидаги тадқиқи ўзига хос ечимлар, муҳокама-мулоҳазаларга бойлиги, илмий салмоғи билан эътиборимизни тортади; яна кўплаб адабиётшунослар, адабиёт ихлосмандлари, ёш олимлар диққат-эътиборини жалб этишига ишончимиз комил.

Методик тавсиялар

Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш усуллари

Бошланғич таълим маърифатлилиқнинг пойдеворига ўхшайди. Айни пойдеворнинг пухталиги таълим заминининг пишиқлилигини таъминлаш аниқ. Хўш, ана шу “таг-замин” бугунги маънавий эҳтиёжларимиз даражасида қурилганми? Бошланғич таълимнинг шакли ва мазмуни замонавий талабларга жавоб бера оладими?

Бу саволларга “ҳа” ё “йўқ” деб жавоб беришга шошилманг. Кўз олдингизга синф хонаси ва сизга жовдираб қараб турган болажонларни келтиринг. Энди ўқув дастури билан дарсликларни стол устига қўйинг ва уларни бир-бир варақлаб кўринг...

Дастур талабига кўра I-IV синфларда адабий материални ўрганиш жараёнида ўқувчининг тўғри, тез, равон ўқиш малакасини

ҳосил қилишга, оғзаки ва ёзма нутқини, боғланишли нутқини ривожлантиришга, сўзларни қўллаш, сўз маъносини, унинг товуш хусусиятларини ўрганиш, жумлалар ва гаплар тузиш воситасида ўз мулоҳазаларини мантиқий изчилликда, тасвирий ифодалардан фойдаланиб баён этиш, асарни қайта ҳикоялаш, ўқувчини кузатган ҳодисалари ёки расмлар воситасида мустақил ҳикоя тўқишга ўргатиш лозим. Натижада бошланғич синф ўқувчисида адабий материални ўқиб ўрганиш, унинг мазмунини ўзлаштириш, китоб устида ишлаш кўникмалари шакллантирилади. Таянч синфларда эса бундай кўникмаларни янада ривожлантириш заминиде адабий асарнинг қурилишини ўрганиш, бадиий образ моҳиятини англаш, эстетик дидни тарбиялашга эътибор қаратилади.

I-IV синфларнинг ўқувчилари адабий материални тез ўзлаштиришлари, ёд олиш қобилиятларининг ривожланганлиги, мусиқа санъатини чуқур ҳис қилишлари, жисмоний ҳаракатларининг тезлиги жиҳатидан ажралиб турадилар.

Ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ва уларнинг ўзигагина хос сифатларини ўрганиш орқали I-IV синфларда бадиий асарлардан парчалар ёдлатиш, халқ оғзаки ижоди намуналари асосида сахна кўринишлари тайёрлаш, мусиқа соатларида уларнинг оламини ҳиссий идрок этиш қобилиятларига таъсир этиш яхши самара беради.

Она-Ватан, унинг табиати, инсонга ҳузур берувчи гўзаллик аломатларини кўриш ва ҳис қилишга бола нигоҳини қаратиш, унинг беғубор қалбига нафис рангларда жилваланган эзгу ҳаёллар, тимсолларини олиб кириш, тасаввур ва кечинмаларини оғзаки ифодалай олишга ўргатиш, фикрларини тинглаш, ҳаёлларига эрк бериш бошланғич синф ўқувчиларида адабий таҳлил малакасини шакллантиришдаги тайёрлов босқичи ҳисобланади.

III-IV синфларда “Қушлар, дарахтлар, ўсимликлар билан сўзлаша оласизми?” деган мавзуда савол-жавоб ташкил этиш мумкин. Ўқувчиларга қушлар овози магнитофондан тинглатилади, улар жониворлар, ўсимликлар одамларга нима дейиши мумкинлиги ҳақидаги мулоҳазаларни баён қиладилар. Қизиқувчан, кузатувчан бола руҳиятини ўрганиш, уни майда икир-чикирлардан муҳим маъно ва салмоққа эга ҳодисаларни ажрата олишга ўргатиш учун ҳафта давомида ўзи кўрган, эшитган ё ўқиганлари ҳақидаги мулоҳазаларни тинглаш ёки уни бефарқ қолдирмаган ҳодисаларни “ён дафтар”га ёзиб боришга ўргатиш, ҳаётнинг драматизмга бой ҳодисалари унинг дунёсида қандай ўзгаришлар ясаётганлигини ўрганиб бориш ўқитувчи ва ота-она

зиммасидаги вазифадир. Чунки, I-IV синфлардаги ўқувчилар дунёқарашида ўзлари кузатган “яхшилик” ёки “ёмонлик” ҳақидаги таассуротлар, кўрган-кечирганларидан чиқарилган хулосалар бир умрга муҳрланиб қолади. Ўқитувчи ўқувчининг атрофга, ҳодисалар ва инсонларга муносабатини ва улар ҳақидаги фикрларини тинглаш орқали хулосаларини тўғрилаш, бу ҳодисаларга изоҳ бериш ҳамда бола руҳиятини жунбушга келтирган кечинмалари ҳақида дўстона фикрлашиши мумкин.

Демак, I-IV синфлар ўқувчисининг китобхонлик даражасини ўстириб бориш, оғзаки ва ёзма нутқини, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириб бориш келажакда уларда адабий таҳлил малакасини таркиб топтиришнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

“Умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитиш концепцияси ”да бу ҳақда: “Мактаб адабий таълимнинг қуйи босқичида бошланғич синф ўқувчиларига хос бўлган жисмоний ва руҳий хусусиятлар ҳисобга олинади. Фикрлашдан кўра ёд олишга мойил бўлганликлари сабабли бу босқичдаги ўқувчиларга тўғри талаффуз қилиш, нутқ ўстиришга ва ёдлашга қулай, дидактик характерга эга бўлган, айтиш вақтда, эстетик қиммати баланд асарлар тавсия этилади. Бу босқичда тарбияланувчиларнинг маънавий-хулқий мезонларини шакллантириш адабий таълимнинг диққат марказида туради”, дейилган. Бошланғич синфлар учун тузилган ўқув дастурида ҳам ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстиришга жиддий эътибор қаратилган. Чунки шу босқичда ўқувчиларнинг китоб билан ишлаш кўникмалари таркиб топтира бошланади. Англашиладики, I-IV синф ўқувчилари билан китоб устида ишлаш, бадиий асарларни ифодали ўқиш ва мазмунини ўзлаштиришга эришиш воситасида уларда образли мушоҳада, бадиий асарлардан руҳий таъсирланиш, шу асосда оғзаки ва ёзма нутқ ривожлантирилади. Ўқувчилар образларнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб, уларни баҳолашга ўрганадилар, “Яхши” ёки “ёмон ” хулқ эгасининг қиёфасини тасаввур қиладилар, зарур хулосалар чиқаришга ўрганадилар. Айтиш жоизки, бу босқичда ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларидаги ўқитувчининг ҳокимлиги етакчилик қилади. Чунки:

1. Бошланғич синф ўқитувчисининг фаолияти йўналтирувчи характерга эга бўлиб, ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларида ўқитувчи фаоллиги етакчилик қилади.

2. Бошланғич синфларда бадиий асарларни ўқиш ва ўрганиш давомида ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантириш мақсади турадики, шундан келиб чиққан ҳолда

бадий асарларни ўрганиш тарбиявий томонга йўналтирилади.

3. I-IV синфлар ўқувчиларида китоб устида ишлаш малакаси шакллантирилиб борилади. Шу мақсадда улар ўрганилган асар юзасидан режа тузиш, асар мазмунини ёки асосий образлар ҳақидаги фикрларини оғзаки баён қилишга ўргатилади. Ўз фикрларига таяниб, маълум хулосаларни чиқаришга одатлантирилади.

Бундай мақсад ва вазифаларни бажаришда фанлараро алоқадан фойдаланиш ҳам мумкин. Ўқувчида Ватанга муҳаббат туйғуси ўз оиласи, уй-жойи, мактабига ва атрофидагиларга меҳр қўйишдан бошланади. Шу туйғуни ўстириб улғайтириш масъулияти ота-она ва мураббийларга юкланади.

Табиат дарслари давомида она табиат билан янада яқинроқ танишади. Ўзбекистон иқлими, ўсимлик, ҳайвонот олами ҳақида бошланғич билимларга эга бўлади. Зеро, ўқувчининг оламини таниши, ўз юртини севиши, туғилиб ўсган жой хусусиятларини англашдан бошланади. Эрта тонгда ўқувчи атрофдаги зулматни қувган қуёшни кузатса, ер тафтини ҳис эта олса, ўсимликлар ва кушлар ҳаракатини кузатса билса, она заминга муҳаббат туйғуси уйғонади. Агар биз ана шу ўқувчи тасаввур этган макон чегарасини дарс жараёнида янада кенгайтиришга эришсак, ўқувчи дунёқараши, билим ва тасаввурлари даражасини ўстиришга ҳам эришамиз.

Бу борада хилма-хил рангли фото-альбомлардан, табиат манзаралари тасвирланган расмлар қаторида адабий материаллардан ҳам фойдаланиш мумкин. 4-синфда тоғ, адир, водий каби тушунчалар ўзлаштирилади. Ўқитувчи мавзуга мос расмларни доскага илиб, Ўзбекистон водийлари, тоғу қирлари манзараларини ўқувчига тасаввур қилдиради ва “Бобурнома”-дан қуйидаги парчани ўқиб беради: “Фарғона вилояти бешинчи иқлимдин-дур. Маъмуранинг канорасида воқе бўлубтур. Шарқи Қошғар, ғарби Самарқанд, Жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар... Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйиға машхурдур...”

Фарғона водийсини Бобур ота юрти сифатида ўз асарларида алоҳида меҳр билан таърифлаган. Бутун умри давомида шу юртни соғиниб шеърлар битган, Ватанни кўмсаб, кўзлари ёшга тўлиб, армон билан яшаган. Дарҳақиқат, Ўзбекистон водийлари табиатнинг гўзаллиги, соф ҳавоси, зилол сувлари, мевалари, шифобахш ўсимликлари, меҳнаткаш халқи билан оламга машхурдир.

Ўзбекистон тоғлари, водий ва адирларида қандай ўсимликлар ўсар экан? Ўқувчилар жавобини тўлдириш жараёнида ўқитувчи наъматак ўсимлиги хусусида алоҳида тўхталиб, унинг шифобахш

хусусиятларини айтиб ўтади ва Ойбекнинг “Наъматак” шеърдан парча ёд ўқиб беради:

*“Нафис чайқалади бир туп наъматак
Юксақда, шамолнинг беланчагида,
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул !
Виқор-ла ўшшайган қоя лабида
Нафис чайқалади бир туп наъматак...
Майин рақсига ҳеч қоникмас кўнгил,
Вахший тошларга ҳам у берар фусун.
Сўнмайди юзида ёрқин табассум,
Яноқларин тутиб олтин бўса-чун,
Қуёшга тутуди бир сават оқ гул!..”*

Шундан сўнг ўқувчиларга тоғ ён бағрида ўсиб, гуллаб турган наъматакнинг рангли расми кўрсатилиб, табиат дафтарларига чизиш топширилади. Тоғ дарёлари ҳақида сўз юритилганда уларнинг тез оқими, сув ҳароратининг пастлиги, шовқиннинг кучлилиги айтилади. Шоир Миртемирнинг “Дарёга” шеърдан парча ўқиб бериб, тоғ дарёларининг инсонга ҳузур, завқ бағишлаши, тоғ ҳавосининг мусаффолиги, Ўзбекистон табиатининг гўзаллиги ҳақида гапириб, “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” (А.Орипов) шеъри билан дарс соатини якунласа бўлади.

II-III синфлардаги табиат дарсларида ҳам адабий материалларидан фойдаланиш мумкин. Йил фасллари намойиш қилинган, ҳар бир расмнинг шеърий талқини берилса, ўқувчининг тасаввурлари янада бойитилган бўлади. Баҳор фаслига хос табиатдаги ўзгаришлар айтилган, шоир Чўлпоннинг “Кўклам келадир!” шеърдан парча ўқиб бериш ёки А.Ориповнинг “Баҳор” шеърини ёд ўқиши мумкин:

*Еллар ҳам уйғонди ишқалаб кафтин,
Офтоб ҳам юксалди-тик келар қуёш.
Тоғлар ҳам юк ташлаб кўтарди кифтин,
Безавол майса ҳам силкитади бош.
Тарновлар бўғзида лола ҳам кўркам,
Терак учларида изғир мавжудот...
Ҳовлиқма жилғалар чопар бе эга,
Қушлар қий-чувига тўлмиш дала-боғ.*

Ўқувчилардан шоир тасвирлаган манзарани оғзаки нутқда баён этиш сўралса, улар баҳор, ёз, куз, қиш фаслларига хос хусусиятларини ўз тасаввурларига, ҳис-кечинмаларига таяниб сўзлаб берадилар. Бундай усул воситасида ўқувчи ҳис қилган ҳолат, манзарани фикрига кўчириб, оғзаки нутқда баён этишга ўрганади, фикрлаши теранлашади, нутқи такомиллашади, билимлари кенгайди, муҳими она юртга меҳру ғурури янада ортади.

“ЙЎЛЧИМАН МАНЗИЛИМ ДЕНГИЗДАН НАРИ...”

Шоир Усмон Носир услубига хос жозибадорлик, жўшқинлик, бадий рангларнинг қуюқлиги, нафис чизгилар бадий тил имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиши натижасида юзага келган. “Тифлис оқшоми”, “Хайр Севан”, “Кораб” сингари шеърларидан шоир гўзал табиат манзараларини, денгиз соҳилларини, бепоён уфқ рангларини, “сувларга бош қўйган” кенг осмонни, “мармар сув”ларни марварид донасидай оппоқ томчиларни, шўх, эркин тўлқинларни ҳаяжон билан тасвирлайди. Шоир чизгилари поэтик бўёқлар воситасида гоҳ нафис, гоҳ қуюқ рангларга чўлғаниб, унинг ўй-хаёллари, ҳис-туйғулари билан уйғунлик ҳосил қилади. “Кораб” шеърига эътиборни қаратсак, оқшом чоғидаги туманли тоғлар кўз ўнгимизда жонланади:

*Оқшом тушди, тоғни туман босди,
Юлдуз билан тўлди денгиз ости.
Ўйнайди шамол
Ухлайди шамол...*

Денгиз остининг юлдуз билан тўлишини тасаввур қила оласизми? Шоир кўкда порлаган юлдузлар аксини, юлдузлар ёғдусининг денгиз сиртидаги чайқалиб товланишини “юлдуз билан тўлди денгиз ости” дея тасвирляпти; агар шамол уйғонса, сокин денгиз ҳаракатга келиб, даҳшатли тус олиши, ўкириб, қирғоқларни ўпириб, бўронга айланиши ҳеч гап эмас.

Шоир ана шу бўрону довулларни енгиб, ҳамиша олға интилиб келаётган тоғдай буюк Корабга тикилиб, унинг тимсолида чақмоқ, бўронлардан тап тортмайдиган, мақсад сари интилувчи, ўлим, кўрқув, йўқлик кўрқитолмайдиган, тилаклари қўлда байроқ мисол қадди тик, иродали, мард инсонни тасаввур қилади. Ана шундай инсонлар бор экан эзгу тилаклар “кўзгудаги чироқ”дай, яъни қалбни ёритиб турувчи маёқ каби курашларга, улкан зафарларга олиб бориши аниқ!

Шеърнинг охирги банди қуйидагича яқунланади:

*“Оқшом тушган, тоғни туман босган,
тиниқ сувда чўкиб ётар осмон...
Мен қараб қолдим,
Кенг нафас олдим.”*

Агар диққат қилсангиз, шеърнинг илк бандида шоир айнан шу манзарани ўзгача тасвирлаган эди:

Оқшом тушди, тоғни туман босди...

Нима учун охирги бандда ўтган замон феъл шакли “тушган, босган” тарзида қўлланган? Нима учун шоир бу манзарага қараб

қолди ва кенг нафас олди? Бу ҳолат қандай поэтик маъноларни ифода этмоқда?

Гап шундаки, сувларни қалқитиб, олға қараб келаётган буюк Кораб бўрону чақмоқлар, қоронғулик, кўз илғамас туманли тунларни ёриб, тап тортмай келаётган экан, унга оқшом чоғидаги ғира-шира тоғ туманлари ҳеч гап эмас, ахир унинг эзгу тилаклари, мақсадлари сувдай тиниқ, осмондай улкан, аниқ ва ёрқин! Шу боис “сувда чўкиб ётар осмон...”, яъни унинг денгиздаги йўллари билан осмон мисол мақсадлари бирлашиб кетган. Буни ҳис этган шоир Корабнинг буюклигига ичдан тан бериб, ҳавас билан тикилиб қолди, шундай инсонлар борлигидан қаноат ҳосил қилиб, кенг нафас олди.

Энди шеърнинг бадиий хусусиятларига яна бир карра назар ташлайлик: ўхшатиш, (тоғдай буюк кораб), жонлантириш, (ўйнайди шамол, ухлайди шамол), кўчимлардан моҳирона фойдаланиш (юлдузлар билан тўлди денгиз ости... ёки тилак байроқ, тилак кўзда чироқ...). Поэтик тил воситасида образли ифодалар аниқ, лўнда, ихчам тарзда берилганлиги:

*Париллаб ёнур,
Недан тап тортур.*

Нафис чизгилар китобхон қалбини ҳаяжонлантиради:

*Сувлар чайқалди,
Ой қалқиб қолди.*

Шеър оҳангининг гоҳ сокин, гоҳ шиддатли тарзда ўзгариб туриши денгизнинг ҳолатини ёрқин ифода этишга мослаштирилган. Манзара тасвиридан образга кўчиш, образдан унинг ички ҳаракат-ҳолатига ўтишда ранг рамзлардан, образ-рамздан санъаткорона фойдаланилган.

У.Носирнинг “Кораб” шеъри бадиий баркамоллиги жиҳатидан бугунги кун китобхонлари қалбига ҳам илиқ туйғуларни жойлайди. Миллий истиқлол даврида халқимиз бир тан, бир жон бўлиб, юрт тинчлиги, эл фаровонлиги, Ватан равнақи йўлида курашишдай улкан мақсад билан ҳаракат қилса, сиз каби ёшлар тоғдай буюк Кораб сингари ҳаёт синовларига чидамли, мард, иродали Инсон бўлиб вояга етсангиз, ислоҳотлар даврининг барча муаммолари ўз ечимини топади. Энг муҳими, эзгу тилаклар шоир айтганидай париллаб ёнсин, қўлда компас мисол маёққа айлансин, шунда ҳеч шубҳасиз “Бўйсунар зафар!”

Шоирнинг 5-синф ўқув дастурида берилган “Юр, тоғларга чиқайлик”, “Йўлчи”, “Болалигимга”, “Ёшлик” каби шеърларини ҳам бевосита матн таҳлили давомида шеърини санъатларни қўллашдаги ижодкор маҳоратини ёритиш орқали ўрганиш

мумкин. “Тор келган кўнгил”, “Кўзга беркитилган ой”, “Чарчаган гил” сингари образли ифодалар, поэтик кўчимларга ўқувчилар эътиборини қаратиб, уларнинг бадиий вазифаларини шеър матнига таянган ҳолда ёритиш ва мустаҳкамловчи саволлар орқали ўқувчиларни мустақил таҳлилга йўллаш мумкин.

Шоирнинг “Йўлчи” шеърини таҳлил қилиш воситасида поэтик тафаккур ҳақида назарий тушунча бериш усулларига диққатни тортамыз.

*Йўлчиман манзилим денгиздан нари,
Ложувард уфқнинг тубига яқин.
Кўнглимда дардларим дарёдек оқин
Чайқалар кўзларим тикилган сари
О, йўллар!... (177,66)*

Шеърнинг илк мисраларини ифодали ўқиш чоғидаёқ ўқувчи кўз олдида “Йўлчи” образи гавдаланади. Бинобарин, Усмон Носир яратган ранг-баранг образлар ичида “Йўлчи” шоир қиёфасини тўла ҳолда ёритувчи, унинг ўзигагина хос қалб кечинмаларини ифода қилувчи жонли ва таъсирчан образ ҳисобланади. Хўш, “Йўлчи” ким ва унинг машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтишдан муроду мақсади нима? Биз ҳозиргина ўқиб, таъсирланган шеър мисраларида Йўлчи ўз манзилининг ниҳоятда олис, “ложувард уфқнинг тубига яқин” эканлигини сўзламоқда. Кўнглидаги дардлари “дарёдек оқин” Йўлчи ўз манзилининг ниҳоясини кўрмоқ истагида кўзда ёш билан йўлларга тикилаётганлигини, йўлларнинг эса охири йўқлигини ҳис қиламыз.

*Чу қора тойчоғим! Чу қора йўрғам!
Муродга қасд қилиб югурган етур.
Бўронни севмаса, дил нечун тепур?
Тириклик не керак, бемақсад, беғам?
Чу, қора йўрғам?*

Ушбу мисралар орқали биз эзгу мақсад ила ҳаёт синовларига дош беришга қодир, юксак эътиқод учун курашга бел боғлаган, беғам, бемақсад яшашдан кўра ўлимни афзал билувчи иродали, мақсадли, курашчан инсонни – Йўлчини тасаввур қиламыз. У барчамизни ёниб яшашга, эзгу тилаклар учун курашга чорлаётганлигини англаймиз. Демак, Йўлчи образи орқали шоирнинг имон-эътиқоди моҳиятини билиб оламиз. Шеърини тафаккур шоир ифода қилаётган гоё мазмуни билан имон-эътиқоди моҳиятининг шеърини шаклдаги ифодасидир. Зеро, шеърда тилга олинган “қора тойчоқ” қандай маъноларни ифода қилади? Нима учун шоир Йўлчи билан машаққатли ҳаёт йўлида ҳамкор, ҳамдард, вафодор тойчоққа нисбатан “қора” рангини қўллаган?

Ҳап шундаки, Йўлчининг ҳамроҳи тойчоқ ҳам у билан бирга барча ҳаёт синовларига дош бермоқда, олис йўлларни босиб ўтмоқда. Халқ ичида оғир машаққатлардан руҳан эзилган одамларга нисбатан у чўнг темирдай қорайиб кетибди, деган ўхшатиш қўлланади. Бу ўринда шоир Йўлчининг бошидан кечган мусибатлар, ғам-аламлар, руҳий изтиробларни у билан ҳамкор тойчоқнинг “қора” рангига ишора қилиш орқали ифода этмоқдаки, ўринли ишлатилган ўхшатиш, жонлантириш, бадиий ранг-рамз образ қиёфасини, руҳиятини англаш имконини берган. “Чу, қора йўрғам!” мисрасининг такрор қўлланиши воситасида бу маънолар миқёси янада кенгайган: ҳаётнинг оғир синовларига фақат буюк мақсад учун яшаб, эзгу тилаклар учун кураша оладиган, алоҳида қатъий, иродали, мард инсонларгина дош бера оладилар! Йўлчининг ана шундай матонатли инсон образи эканлигини ҳар сафар ўзи танлаган йўлга олға интилишидан, “Чу, қора йўрғам!”- дея хитоб қилишидан билиш мумкин.

Хўш, шеърда қандай бадиий тасвир воситалари қўлланган? “Ложувард уфқни” сиз қандай тасаввур қилдингиз? Йўлчи манзилининг “Ложувард уфқ” тубига яқинлиги қандай маънони англатади? Йўлчи кўнглидаги дардларининг “чайқалиши”ни сиз қандай изоҳлайсиз? Шеърдан қофиядош сўзларни топинг.

Шоир қандай халқ мақолидан Йўлчи образини бадиий гавдалантиришда фойдаланган? “Бўронни севмаса, дил нечун тепур?” – риторик сўроқ усулидан шоир қандай мақсадда фойдаланган, деб ўйлайсиз? каби савол ва топшириқларни ўқувчиларга тарқатиш воситасида шеърни янада кенг таҳлил қилиш мумкин.

“Бинафша, сен учун кўкрагим эрк ери...”

Шоирнинг ҳис-туйғулари ва кечинмаларини акс эттирадиган бадиий асарлар лирик асарлар дейилади. Бадиий ифодани ҳис-ҳаяжонларга йўғиришда лирика сўзга, шеърини шаклларга таянади. Ташбеҳ (ўхшатиш), тажнис (омоним сўзлардан фойдаланиш), ташхис (жонлантириш) ана шундай шеърини санъат турлари сифатида шоирга шахс, предмет, ҳодисанинг ўзига, инсонларга хос хусусиятларни очишда, уни бирор нарсага қиёслашда, предметларга кўчириб, жонлантириб тасвирлаш, ёхуд сўзларнинг маъно товланишлари воситасида янги-янги поэтик ифодалар ва тасвир қирраларини яратишда кенг имкониятлар беради. Шоир тунни қоронғуликка, ойни ёрқинликка, гул баргидаги шудринг томчисини кўз ёшига, яшилликни навқиронликка ўхшатиб, жонлантириб, жозибали ва таъсирчан мисралар яратади.

7-синф учун ўқув дастурида Чўлпоннинг “Гўзал”, “Кўнгил”,

“Халқ” шеърларини ўрганиш давомида шеърий санъатлар гўғрисида 5-6-синфда ўзлаштирилган билимларга таяниб таҳлил қилиш ва кўчим ҳақида назарий тушунча бериш мумкин. Аввало, “Бинафша” шеърини ифодали ўқиб, эътибор асар сарлавҳасига қаратилади. Бинафша тимсолида сиз нималарни тасаввур этасиз? Ҳа, бинафша янгилиниш, уйғониш фасли баҳорнинг илк чечаги, демак, у баҳор рамзи. Хўш, шеърнинг номланиши сабабини изоҳлай оласизми? Бинафша образи қандай мажозий маънога эга? Шеърда бинафша образига лирик қаҳрамон муносабатини ёрқин ифодалашда бир қатор шеърий санъат турларидан фойдаланилган. Риторик мурожаат ана шундай усуллардан бири сифатида лирик қаҳрамон кечираётган азобли кечинмаларни ҳис қилишимизга, шоир руҳиятини ифодалашга ҳизмат қилган.

*Бинафша, нимага бир озроқ очилмай,
Бир эркин кулмасдан узилдинг?
Бинафша, нимага ҳидларинг сочилмай,
Ерларга эгилдинг, чўзилдинг?
Бинафша,
Айт менга,
Кимлардир уларким,
Игнани бағрингга санчалар?
Бинафша,
Бир сўйла,
У қандай қўлларким,
Узалар, ҳидлайлар, янчалар?... (60, 202)*

Диққат қилинса, шеърдан олинган деярли барча парчанинг мисраларида жонлантириш (узилдинг, кулмасдан, эгилдинг, сочилдинг, сўйла...) усулидан унумли фойдаланган. Натижада, шоир ўз ҳолати билан бинафшага хос сифатларни қиёслаб, ўхшаш нуқталарни бўрттириб, жонлантириб тасвирлаш воситасида лирик қаҳрамон билан бинафша образининг муайян уйғун маъноларга эга хусусият, ҳолат, белги-сифатларига китобхон эътиборини қаратмоқда. Ўз кечинмаларини ана шу ўхшашликка асосланиб, тасвир объектига кўчиришга эришган. Шеърда шоирнинг назари баҳорий чечакка қаратилганми ёки хўрланган, топталган юртгами? Агар шеър мисраларидаги сўзлар маъносининг кўчишига диққатни қаратсак, ўхшаш ҳолат кечинма кўчирилган предмет бинафша тимсоли шоир руҳиятини тўла ҳолда ичдан ёритишга йўналтирилганлигини англаймиз. Бу ўринда яна бир тасвирий восита – кўчим сўзни, кўчма маънода қўллаш ёки нарса-ҳодисага хос сифатларни қайсидир жиҳати билан ўхшаш бошқа нарсаларга кўчириш санъати эканини тушуниб оламиз. Кўчимнинг кўп ишлатиладиган кўринишларидан бири

истиорадир. Чўлпоннинг “Бинафша” шеъридаги “Бинафша, сен учун кўкрагим эрк ери” мисрасидаги “кўкрагим” сўзи Ватан, “эрк ери” эса озод юрт маъноларини ифода қилаётир.

Академик лицейларнинг 2-босқичи учун адабий таълим дастуридан ўрин олган Чўлпоннинг 1923 йилда ёзилган “Хазон” шеърида Ўрта Осиё, хусусан, Туркистоннинг руслар томонидан босиб олиниши оқибатида ўлкани талаш, халқни мустамлака истибдодига солиш билан боғлиқ аччиқ ҳаёт ҳақиқати лирик кечинмалар, манзаралар орқали тасвирланган. Шоир поэтик бўёқлар воситасида куз тасвирини чизади.

“Куз чоғи тупроқлар гезариб қолдилар” мисраси кутилмаганда бошига балолар ёғилган замин ҳолатини кўз ўнгимизда жонлантиради: гезарган тупроқлар, қизариб ёнган япроқлар, боғларда қағлашиб қолган қарғалар, кимларнингдир узилган умидлари, “бир чангал солишда” узилган қисматлар бир-бир кўз олдимиздан ўтади. Бу манзарани шунчаки кузатиш мумкин эмас!

*Эй совуқ эллардан муз кийиб келгонлар,
У қўпол тушингиз қорлардан йўқ бўлсин!
Эй, менинг боғимдан мевамни тергонлар,
У қора бошингиз ерларга кўмилсин!-*

дея ҳайқиради шоир қалблари ҳам муз, истаклари ҳам муздай “муз кийиб келгонлар”га қарата. Шу тариқа ранг-рамздан образ-рамзга кўчиш юз беради. Иссиқ жонларни музлатувчи совуқ истак ва тилаклар ёндирган япроқлар қизилга бўялди, сўлим боғлардаги меваларга чанг солинди, элнинг ризқи тортиб олинди, эрки бўғилди.

*Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур,
Сўнг дамда япроқлар қизариб ёндилар?*

Риторик сўроқ, мурожаат, мисра такрори янги маъноларни ифода этади, яъни бу ҳолга дарахт-миллат, япроқлар – шу миллатнинг ўғил-қизлари “қизориб ёндилар” – маънос кўниб кўяқолмадилар, қизориб ёндилар – исён қилдилар, хўрликларга қарши қизариб ёндилар, энди “кимларнингдир” умиди йўқ бўлур, қисмати узилур, у “қора бошлар”и ерга кўмилур! Босқинчиларни тутиб турган замин ҳам бир тебраниб қўйди, куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар. Ўзига хос ўхшатишлар, рамзлар бадий сўзнинг кўпоҳанглилик хусусиятидан санъаткорона фойдаланиш, образлилик шеърнинг бадий фазилатларидир. Шеър сарлавҳасиёқ Чўлпоннинг хазон бўлган ўлка қисмати ҳақидаги ўй-кечинмаларини ифода этади. Аммо, шеърни ўқиб бўлгач, бу кечинмалар шунчаки фарёд, оху нолалардан иборат бўлмай, ёмон ниятлар билан ўзгалар ерига оёқ босган босқинчиларнинг

истаклари хазон янглиғ оппоқ қорлар билан ерларга кўмилишига ишонч билдираётган шоир эътиқодининг кичик парчаси эканлигини англаб етамиз. Чўлпон сингари юрт озодлиги, миллат эркини интиқиб кутган, орзу қилган қатағонлар даври қурбонларининг тилаклари биз яшаётган даврда амалга ошди. Шу сабабли миллий мустақилликни асраб-авайлаш, мустақамлаш ҳаммамизнинг муқаддас бурчимиз эканлигини яна бир карра ҳис етамиз.

МАКТАБДА ЗУЛФИЯ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ

Адабиётшунос олим Т.Бобоев “Шеър илми таълими” номли методик-қўлланмасида бўғинсиз шеър мисраларини тасаввур қилиб бўлмаслигини, шеърнинг қалби бўлмиш мусиқийлик ва ритмни вужудга келтиришда энг фаол иштирок этувчи унсур – бўғин эканини таъкидлаб: “Бармоқ тизимида бўғинлар туроқларни, туроқлар туркумни, туркум вазни, вазн ритмни, ритм мусиқийлик, мусиқийлик поэтик ғояни вужудга келтиради. Шеър унсурлари бир-бири билан узвий боғлиқликда, бир-бири билан мустақам алоқага киришгандагина ўз вазифасини ўтай олади”, - деб ёзганларки, бу каби методик тавсиялардан адабиёт ўқитувчилари шеър таҳлилида амалий фойдалансалар бўлади.

Биламизки, бармоқ тизимида бўғинларнинг муайян гуруҳларга ажратилиши натижасида ритмик бўлак – туроқ ҳосил бўлади. Ўз вазифасига кўра бармоқдаги туроқ аруздаги рунга яқин туради. Агар мисрадаги бўғинларнинг гуруҳланишидан туроқлар пайдо бўлса, мисра ё байтда туроқларнинг миқдори ва уюшув тартибидан туркум яратилади. Бармоқ вазнидаги шеър туроқлари бўғинларнинг миқдорига, аруздаги шеър рунлари эса ҳижоларнинг ҳам миқдорига, ҳам сифатига қараб фарқланади. Хўш, ўқувчилар шеърининг бу каби назарий қонун-қоидалари билан яхши танишганмилар? Ўрта мактаб ўқувчиларига назарий билимлар зарурми?

Шеър оҳанг жиҳатдан маълум бир тартибга солинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган ҳаяжонли ритмик нутқ ҳисобланади. Лекин шеърининг нутқ ҳам муомала тили ва муомала қонуниятларига бўйсунди. Насрий нутқнинг ҳам ўз табиатидан келиб чиқадиган, амал қилиниши лозим бўлган кўшимча қонуниятлари борки, ўқитувчи таҳлил жараёнида бу жиҳатларни эътиборга олмағи лозим. Бола шеърининг инсон бахти, қувончу шодликлари, ғам-ғуссаси, қалб изтироблари билан чамбарчас боғлиқлиги, инсоний кечинмаларнинг бадиий ифодаси

эканлигини ҳис қилиб тушунгандагина сўз санъатининг бу турига нисбатан фаол муносабатда бўлади. Акс ҳолда ўқувчида шеърятга нисбатан лоқайдлик пайдо бўлади ва бу ҳолат унинг нафақат сўз санъати, балки гўзаллик ҳақидаги умумий тушунчаларига ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Ўзининг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам умуминсонга ҳослигини англаб етган инсон йирик ҳарфлар билан ёзиладиган ШАХС даражасини забт эта олади.

6-синф учун адабиётдан ўқув дастурида Зулфиянинг “Бахтим бор, ажойиб кишилар аро...”, “Боғлар қийғос гулда”, “Невара” шеърларини ўрганиш учун 3 соат ажратилган. Албатта, ушбу шеърларни ифодали ўқиш орқали бадиий жозибасини ўқувчига ҳис қилдириш ёрдамида муаллиф руҳий оламини англашга эришилади. Шоира шеърларида ҳаётдан завқ туйиш ҳисси ўзига хос бадиий шаклда ифодаланганлигини бевосита таҳлил орқали ёритиб бериш мумкин.

Хонага куюндай отилиб кирган неваранинг шўх-шодон ҳаракатлари, ўт чақнаётгандай отилиб, елиб-югуриб ҳис – туйғуларини бошқара олмаётганлигидан завқ туйган она-шоира кечинмалари шеърда ғоят таъсирчан ифодаланган. Бу туйғулар шеърда қуйидагича ифодасини топган:

*“Айрилиб қоғоздан, шеърдан ва хушдан
Боқаман варракбоз инсонга бахтиёр”*

Неваранинг қиёфасини гавдалантиришда шоира қандай бадиий тасвир воситаларидан фойдаланган?

*“Нақ бобоси сиёҳ зихиндай тийрак,
Кўкиш алангада ёнар сочу-қош.
Борлиги эзгу бир ўт бўлса керак,
Томирларда қонмас, кезади қуёш”*

мисраларига жо бўлган маъноларни қандай изоҳлаш мумкин? Тийрак-керак; қош-қуёш сўзлари қандай вазифани бажарган? Шеърга хос ички оҳангни ҳис қилдингизми? Бу оҳанг шоира кечинмаларига мос ёқимли мусиқа оҳангини эслатдимми? Шу оҳангни яратишда иштирок этган шеър унсурлари – шакл компонентларига нималар киради? Саволларга жавоб бериш учун шеър тuroқларга ажратилади, ўн бир бўғинли тuroқ тартиби белгиланади. Демак, шеър мисраларининг муайян тартибдаги бўғинлар уюшувидан – тuroқ тартибидан унинг ички оҳанги юзага келган. Бу оҳанг ва қофиядаги сўзлар воситасида шоира шеър мисраларининг таъсирчанлигини юзага келтириб, салмоқли поэтик маъноларни ифода этмоқда: авлодлар тимсолида шу авлод қонида жўш урган эзгу ҳисларнинг умри боқийлигини англаш

мумкин. Бобосига ўхшаб кетадиган болакай-невара шоирага унинг иқболини намоён этгандай туюлади. Шоира бу ҳаётга келиб кашф этган бахтидан туйган завқини шеърда таъсирчан ифодалай олган.

“Тиниқ зангори фазо” тубига интилаётгандай шўнгиб учаётган варрак тимсоли боланинг беғубор орзу-тилақларини ифода этмоқда. Эзгу тилақларнинг бепоён осмон қадар юксалиши эса эзгуликнинг буюклигидан дарак беради. Шу мурғак қалб, шу покиза ва жажжи вужудда ниш урган эзгу туйғулар ҳаётнинг рангинлигини, эзгулик яратиш авлоддан-авлодга ўтувчи бебаҳо туйғу эканини аён этаётир. Шоира шу ҳаёт ҳақиқатини англаб, “қоғоздан, шеърдан ва ҳушдан айрилганлигини” эътироф этмоқда. “Боғлар қийғос гулда” шеърига хос поэтик фикр ҳам турфа маъноларни ифода қилади. Қийғос гуллаган боғ яхлит бир чаманга ўхшайди:

*“Ҳар дарахт анвойи бир тароватда,
Бир кафт боғ меҳнат-у ҳосилга ватан,
Ўзга кўрк, ўзга ранг ҳар бир дарахтда....”*

Манзара тасвирига ўқувчилар диққатини тортиб, таҳлилга йўлловчи саволлар бериш мумкин:

1. Қийғос гуллаган боғ тимсолида шоира нималарни тасаввур этган?

2. “Ҳар дарахт барги бир дунё ҳикоя” мисрасига жо этилган маъноларни изоҳлай оласизми?

3. “Ҳар бир дарахт ҳосили ўзгаси учун кўрк, қудрат, ҳимоя” эканини таъкидлаш орқали шоира қандай поэтик фикрни ифода этмоқда?

4. Шоиранинг ўз Ватанига меҳр-муҳаббати таъсирчан ифодасини топган мисраларни ўқиб, маъносини шарҳлаб беринг. “Ватаним кўзимда” муболағали ифодами ёки поэтик кўчимми?

5. Қийғос гуллаган боғ билан Ватан тимсоллари қайси жиҳатлардан умумлашма маънога эга?

Саволларга жавоб бериш чоғида ўқувчининг мустақил фикрлашига имкон бериш, айтилган фикрларни бошқа ўқувчилар тўлдириши, муайян назарий тушунчаларни эса ўқитувчи матн таҳлилига боғлаб тушунтириб ўтиши лозим.

Шоира Зулфиянинг лирик шеърларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар кечинмалари, ҳис-ҳаяжонлари ифодасига эътибор бермоқ муҳим. Ўрганилиши кўзда тутилган шеърларда фикр ва туйғу ҳаракати жўшқин, ҳис-ҳаяжон салмоғи юксак. Шу сабабли майин мусиқийликка уйғун руҳият манзараларини қалб кўзимиз орқали кўргандай бўламиз. Нафис бўёқларда берилган табиат чизгиларида оқ, ним пушти ранглар етақчилик қилади. Табиат

тасвирига уйғун инсоний кечинмаларни кечираётган лирик қахрамон кўз ўнгимизда жонланади, унинг қалби илиқликка тўла, гўзалликка ташна эканини ҳис қиламиз. Айниқса, шоиранинг Ҳамид Олимжон хотирасига бағишлаб шеърлари ҳаяжонли, дардчан. Табиат тасвирига сингдирилган майин оҳанглар оқ бўёқларда тасвирланади, инсоний дардга йўғрилган фарёд нолалари, дард-у алам, армон-у изтироб туйғулари аста-секин сарғиш ранглар ёки тўқ рангларга кўчади. Лирик қахрамон кўлидаги даста гул, ёруғликни тўсиб келган қора булут, аёл изтиробларига чидолмасдан дув ёш тўккан осмон, оқ булутлар бари рамзий маъноларни ташийти.

*“Биз йиғладик тепангда шу кун
Келдингми, деб кўтармадинг бош”*

мисралари лирик кечинма якунини ташкил этади.

Демак, Зулфия шеърлари таҳлили орқали ўқувчиларни ҳаётнинг мураккаб синовларидан ўтиб бораётган инсон қиёфаси, унинг ўй-кечинмалари, ҳис-туйғулари, дард-у изтироблари орқали аёл, она, ёр қалбини тушунишга, англашга йўллаш мумкин. Ўқитувчи дарсликдаги Зулфия ҳаёти ва ижодига оид маълумотларни шоирага замондош ижодкорлар Миртемир, Абдулла Қаҳҳор фикрларидан ўқиб бериш орқали тўлдириши мумкин. Шу йўл билан ижодкор қиёфасини ўқувчилар кўз ўнгида жонлантиришга эришилади.

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА ЁЗУВЧИ МАҲОРАТИНИ ЎРГАНИШ

Умумтаълим мактабларида адиб маҳоратини ўрганиш адабиёт ўқитишнинг етакчи масалаларидан биридир. Юқори синфларда бадий асарлар таҳлили воситасида ёзувчи маҳоратини ўрганишга эътибор қаратилади. Ўқитувчи адиб ижодининг ўсиш-ўзгариш поғоналарини тасаввур этишлари мақсадида ижодининг илк даврларида яратилган асарларидан мисоллар келтириб, маҳорати янада тиниқлашган, юксалган йилларида дунёга келган асарлари таҳлилига ўтса бўлади.

Хусусан, А.Қаҳҳор ижодининг йигирманчи йилларидан ўттизинчи йилларининг ўрталарига қадар бўлган даври маҳоратининг ана шундай улғайиш пиллапояларини намоён этади. “Анор”, “Бемор” ва “Ўғри” ҳикоялари адиб маҳорати изланишлар жараёнида, машаққатли ижодий меҳнат туфайли тиниқлик касб этганидан далолат беради.

А.Қаҳҳорнинг етук асарлари катта истеъдодларга хос бир хусусиятини намоён этади: ниҳоятда содда ифодалар воситасида ўта аниқ ва таъсирчан тасвир яратиш маҳорати. Биз бу сифатни А.Қодирий асарлари мисолида ҳам кузатишимиз мумкин. Юз берган мудҳиш ҳодисаларни ойдинлаштирувчи хатни ўқиган чоғда Қутидор, Офтобойим ва Кумуш ҳолатлари тасвири китобхон кўз ўнгида қандай жонли ҳам ҳаяжонли тарзда гавдаланса, “Ўғри”даги Қобил бобо қиёфаси айнан шундай-ўта жонли ва таъсирчан тарзда кўриниш беради: “Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, ятакчан, оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳея кимни кўрмайди”. Ёки: “Қобил бобо рўпара бўлганда Амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бақбақасини осилтириб кулди.

- Ҳа, сигир йўқолдими?”

Мазкур икки жумла воситасида ёзувчи Амин қиёфасини гўё ичдан ёритади, уни таърифлашга ҳожат қолмайди. Аниқроғи, ёзувчи ўз қаҳрамонлари қиёфасинигина чизиб беришга интиланлиги, шу қиёфаларнинг ўзи ёзувчи айтмоқчи бўлган ғоявий мақсадни қаҳрамон хатти-ҳаракатлари, сўзлари орқали аён этганлигини англаб оламиз.

“Йўқолмасдан илгари бормиди?” жумласи Қобил бобо яшайдиган муҳитни тасвирлашга хизмат қилса, қаҳрамон хатти-ҳаракатлари исмига монанд мўмин-қобил бўлгани учун фожиага юз тутган, амалдорлар томонидан шафқатсиз эзилган инсон фожиаси сабабларини очиб беради: инсон ҳалоллиги, меҳнаткашлиги туфайли ардоқланса, мўмин-қобиллиги, бош эгувчанлиги билан ўз қадр-қимматини ерга уради, таҳқирланади.

Шу жиҳати билан “Ўғри” маълум маънода ҳозирги замонга ҳамоҳанг. Бош эгувчанлик, тобелик, мўмин-қобиллик иллатлари ижтимоий-маънавий тараққиёт қаршисидаги касаллик, ўзига хос “ғов” эканлигини санъаткор адиб фош этган. “Ўғри” ҳикояси мисолида ёзувчи ўзлигини англаб етмаган, ўз қадр-қимматини ерга урувчи “мўмин-қобиллик”, “бош эгувчанлик” иллатини қоралайди, унинг ижтимоий-маънавий тараққиётига кўп даражада зарар етказиши мумкинлигини англатади. Ниҳоятда содда тасвир, содда ифодалар воситасида ана шундай бадий салмоқдор фикрни-ғояни китобхонга чуқур англатади. Бу соддаликни жўнлик эмас, балки санъаткорона соддалик деса бўлади.

“Бемор” ҳикоясининг эпиграфига эътибор беринг: “Осмон йироқ, ер қаттиқ”, “Ўғри”да: “Отнинг ўлими итнинг байрами”; “Анор”даги эпиграф ҳам маълум бадий вазифани бажаради,

бевосита ҳикоянинг ғоявий мазмунини ихчам тарзда ифодалайди. Ёзувчи А.Қаҳҳор ижодига хос бу хусусиятлар ҳам адиб маҳоратини намоён этади. Ҳақиқий, жонли ҳамда таъсирчан тасвир яратиш маҳорати бадиий сўз устаси Қаҳҳор услубининг яна бир сифати эканлигига ўқувчилар диққатини тортиш мақсадида ўқитувчи “Бемор” ва “Анор” ҳикоялари таҳлилига қуйидагича ёндашиши мумкин:

Қаҳҳор ҳикояларида халқ ҳаёти ва тақдирининг маълум даврлари қаламга олинган. Аммо, ёзувчи ҳеч қачон тарихни ёки тарихий воқеаларни қаламга олишни асосий мақсад қилиб белгиламаган. Балки, ўтмиш воқеалари тасвири орқали инсон тақдирига алоқадор, замонавий қимматга эга масалаларни ёритишга интиланган. Шу маънода, ёзувчи ҳамisha “инсоншунос” сифатида иш кўрган, халқимиз тарихи ҳамда тақдирининг фожиавий нуқталарига эътиборни тортган, инсоннинг тарихан зиддиятли ҳаётини тасвирлаган. Шу боис, “Бемор”, “Анор”, “Ўғри”, “Даҳшат” каби асарларидаги тарихий ҳодисалар тасвири хилма-хил инсонлар тақдирига боғланади, маълум даврга хос тарихий ҳодисалар силсиласи халқимиз турмушининг зиддиятли лавҳаларини жонлантиради. Бу хусусият А.Қаҳҳор ижодининг чуқур замонавийлигидан далолат беради.

Демак, юқори синфларда ўқувчиларни аниқ топшириқлар асосида таҳлилга йўллаш самарали натижа беради. Хусусан, хилма-хил жадваллардан фойдаланиб, насрий асарлар қаҳрамонлари нутқини ўрганиш; асарнинг бадиий тил хусусиятларини белгилаш, портрет тасвирларини адабиёт дафтарларига кўчириб, ёзувчининг маҳоратига баҳо бериш; қаҳрамон суратига мос сийрати тасвирини яратишни ўқувчиларга топшириш, бадиий рангларда гавдалантирилган тасвирларни ўз тасаввурларига таяниб чизиш, ғазаллар матнига таяниб, уларни шарҳлаш, ўз кечинмаларини ижодий иш тарзида ёзма ифодалаш – бу борадаги амалий мустақил ишлар ҳисобланади.

Ҳап 5-6 синф ўқувчиларида шакллантирилиши зарур бўлган амалий кўникма ва таҳлил малакасига келиб тақалганда, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, таълимнинг бу босқичида ўқувчилар китобхонлигига эришиш жиддий муаммо ҳисобланади. Китоб ўқимайдиган ёки бунга ҳаваси бўлмаган ўқувчидан дидли китобхонни “яратиш” ўқитувчининг ижодкорлигига, изланувчанлигига кўп даражада боғлиқ. Китоб ўқишни маънавий эҳтиёжга айлантира олган ўқувчигина эстетик таҳлил малакасини тўла эгаллаши мумкин. Китобхонлик даражаси юқори бўлган

ўқувчилар юқори синфларда адабий жараённинг муҳим қонуниятларини, бадиий ижоддаги анъанавийлик ва бадиий маҳорат, услубий ўзига хослик каби тушунчаларни ўзлаштира оладилар.

Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантиришда ўқув дастури ва дарсликларнинг ҳам аҳамияти беқиёс. Педагогика фанлари доктори, профессорлар У.Норматов, Б.Тўхлиев, Қ.Йўлдошев томонидан яратилган

“Ўзбек адабиёти” дарслик-мажмуалари бу соҳадаги ютуқлардан эканини таъкидлаш ўринли бўлади.

Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасининг шаклланиши адабиёт ўқитувчиларининг билимига, дарс жараёнида самарали метод ва усулларни қўллаш даражаларига ҳам боғлиқ, албатта. Шу билан бирга дарсларнинг илмий-методик жиҳатдан тўғри ташкил этилиши ҳам таълим сифатини таъминловчи омилдир.

5-синфда А.Қодирийнинг “Жинлар базми” ҳикоясини ўрганиш бўйича дарс режасини эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз: ўқув дастурида ҳикояни ўрганиш учун 3 соат белгиланган. Ажратилган вақтнинг биринчи соатида ҳикояни тўла ҳолда ўқиб, мазмунини ўзлаштиришга, ёзувчи ҳақида ўқувчиларга маълумот беришга эришишни режалаштириш мумкин.

Кейинги соатда эса ҳикоя ҳақида назарий билим бериш, А.Қодирийнинг “Жинлар базми” ҳикоясида ёзувчи воқеани тасвирлашнинг ўзига хос йўлини қўллаб, бир ҳодисани ҳам бола, ҳам ота тилидан баён этиш орқали асарнинг таъсирчанлигига, марказий муаммонинг-илмсизлик оқибатида инсон қулгили ҳолатга тушиб қолиши мумкинлигини жонли ва ҳаётий тарзда тасвирлашга эришгани баён қилинади. Дарҳақиқат А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий сингари жадидчилик ҳаракатининг вакили сифатида кўплаб асарларида маърифатпарварлик ғояларини илгари сурган, илмсизлик жаҳолатни келтириб чиқаришини рўй-рост тасвирлашга эришган. “Жинлар базми” ҳам бош қаҳрамоннинг ваҳм ичида бошидан кечирган ҳолатини ёритади, айни пайтда соддадил, оддий, илмсиз кишининг бошидан кечирган ҳодисалари орқали жамиятдаги иллатни фош этишга хизмат қилади.

Охирги соатда ўқувчилар эътиборини ҳикоянинг бадиий тил хусусиятларига қаратиш мумкин: ниҳоятда лўнда, содда, тушунарли тилда воқеа баён этилади. Нима учун ота ўз ҳикоясини бошлаганда ўғил кўрпага янада бурканиб олди? Нега отаси унга мийиғида бир кулиб қўйиб, ўз ҳикоясини бошлади? Ҳикоя сўнггидаги ўзига хос хотима қандай маънони ифода қилади?

Ҳикояда қаҳрамон нутқидан ташқари муаллиф нутқи ҳам иштирок этганми? Сиз бош қаҳрамон ҳолатини, “Жинлар базми”ни тасаввур эта олдингизми? Ўзингиз шундай ҳолатга тушганмисиз? Бу каби саволлар орқали ҳикояни тўла таҳлил қилиш мумкин.

Демак, ўқувчиларда таҳлил малакасини таркиб топтириш ҳам назарий, ҳам амалий билимлар ва малакаларни бирлаштирувчи таълим жараёнини ўз ичига олади. Янгиланган таълим технологияси талабига кўра ўқувчини оддий тингловчи даражасидан фаол изланувчи, фикрловчи, ижодкор ўқувчи даражасига етказиш мақсади ана шундай амалий жараёнларда юзага чиқади.

ЎҚУВЧИЛАР НАЗАРИЙ БИЛИМГА ЭГА БЎЛИШЛАРИ ШАРТМИ?

Бадиий асардаги асосий унсур ва воситалар ҳамда уларнинг аҳамияти ҳақида чуқур назарий тушунчага эга бўлган ҳолда ўқувчилар адабий таҳлилга киришсалар кўзланган натижага эришилади. Академик лицейлар учун тузилган адабиётдан ўқув дастурида алоҳида назарий тушунчаларни ўрганиш ва ўзлаштириш учун махсус соатлар ажратилмаган. Аммо қатор назарий билимларни бевосита белгиланган мавзулар ичида, ижодкорлар яратган асарлар хусусиятига уйғунликда ёритиш талаби махсус изоҳларсиз англашилиб турибди. Хусусан, ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш таълимнинг I ва II-босқичларида амалга оширилади, шу даврлар адабий таълимида классик шеърий жанрлар, бадиий санъатлар ҳақидаги ўзлаштирилган билимларни эслашга, янада чуқурлаштиришга эҳтиёжнинг катталиги ўз-ўзидан тушунарли. XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср боши ўзбек адабиёти намоёндалари ижодини ўрганишда сатира ва ҳажвийат ҳақидаги ўқувчиларнинг назарий билимлари янада тўлдирилиши лозим. “Қаҳатчилик” (Завқий) дostonи таҳлили жараёнида бу давр адабиётига хос ўзбек халқ оғзаки ижоди аъналарининг давом эттирилиши, дostonларнинг мазмун кўламидаги ўзгаришлар, ҳажвий ё сатирик унсурларнинг давр воқелигини ҳаққоний тасвирлашдаги аҳамияти ҳақида ўқитувчи махсус тўхталиб ўтиши жоиз. XX аср адабиёти ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишда ҳам реалистик прозанинг шаклланиш босқичлари, ўзбек тарихий романларининг яратилиши, бу давр қисса ва ҳикоячилигининг жанрий хусусиятлари ҳақидаги назарий тушунчаларни ўқитувчи янада чуқурлаштириш учун роман

жанри ҳамда унинг талаблари, романларнинг ҳаётий материал характери ва ҳажмига кўра турлари тўғрисида назарий тушунчалар бериб ўтиши лозим. Романга хос эпик тафаккурнинг шеърий тафаккур тарзидан фарқи нимада?

Шеърий тафаккур ҳам, эпик тафаккур ҳам муайян асар композициясига сингдирилган салмоқли, кўламли бадиий фикр тарзидир. Улар узоқ асрлар давомида, ижодий жараён тараққиётига уйғун ҳолда ривожланиб, сўз санъаткорлари томонидан ранг-баранг шакл ва мазмун товланишларини, маъно кўламини ҳосил қилиб, ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос тафаккур тарзи сифатида намоён бўлиб келмоқда. Поэтик ёки эпик тафаккурнинг бетакрорлиги, салмоғи ижодкор томонидан яратилган ғоянинг аниқлиги, (инсон концепциясининг) ҳаққонийлиги, таъсирчанлигига, образларнинг ва барча бадиий воситаларнинг композицион яхлитликда жойланиш мутаносиблигига, тасвир меъёрига боғлиқ тарзда кўзга ташланади. Ҳар қандай асарнинг бош ғоя ифодаланган нуқтаси композицион марказ дейилади. Эпик ё поэтик асарларда лирик талқин қаҳрамон руҳиятига йўналтирилади. Бошқа барча композицион бўлақлар шу марказ атрофида уюшиб, етакчи ғояни ёрқин ифодалашга хизмат қилади. Академик лицейлар талабалари асар қурилишини шу тарзда тўла тасаввур этган ҳолда ўрганиб, таҳлил қилсалар, аниқ ва тўғри хулоса чиқаришга эришадилар. Адабиёт дастуридан жой олган ижодкорлар яратган асарлар таҳлили давомида шоир қўллаган шеърий санъатлар ҳақидаги назарий билимлар ўрни билан тўлдириб борилади. Чунончи: тажнис – шаклдош сўзларнинг маъновий хилма-хиллигига асосланиши, айниқса, туюқ жанрида бу санъат тури тўла намоён бўлиши эслатилиши лозим. Ҳозирги замон ўзбек шеъриятида ҳам тажнис санъати кенг қўлланишига А.Орипов, Э.Воҳидов ижодидан ҳам талайгина мисоллар келтириш мумкин:

*“Жуда ажойибдир инсон умиди,
У сувни жуда ҳам, жуда ҳам суяр.
Дейлик, бирор жойда ниҳол кўрдими,
Албатта тагига сув қуяр...
Инсон сувдан яна қандай завқ туяр?
Бекор қолганида, баъзида, секин
Бир-бирин тагига сув қуяр”*

Таажжуб санъати. Шоир бирор нарса ёки ҳолатдан ҳайратга тушади ва ўз таажжубини таъкид йўсинида ифода этади. Ойбекнинг “Пушкин” номли шеърини ёки Усмон Азимнинг “Дераза ҳақидаги баллада”, “Хиёнат” шеърларини мустақил ўқиб чиқсангиз ана шу шеърий санъат воситасида шоирлар ҳаёт ҳақиқатидан нечоғли таажжубга тушиб унинг моҳиятини ёритишга,

хукм-хулосалардан яна ҳайрону лол қолганликларига ишонч ҳосил қиласиз. Мана, эътиборни қаратинг-чи:

*“Хиёнатнинг юзи чиройли,
Лабларида майин табассум,
Сўзлари ҳам самимий –
Айни
Садоқатдай камтар, камсукум.
ўларимда
Келар хиёнат,
Меҳр каби қийнар ўзини.
Хўрсинганча –
Дўстдай беминнат –
Юмиб кўяр очиқ кўзимни”.* **(Усмон Азим)**

Ташхис санъати – жонлантириш усулидир. Шоир жонсиз табиатга гўё тил ва дил бағишлайди, инсонга хос хусусиятларни нарсаларга кўчиради, таъсирчанликка эришади, натижада сувлар йиғлаган каби “инграйлар” (Чўлпон), “Кўк билан сўзлашар кўчалар” (Э.Воҳидов), “Ҳансираган офтоб”, “Увиллаган шамол” (И.Отамурод), “Кўзимга йиқилди қоп-қора булут” (У.Азимов), “Ой секин орқамдан юрар изма-из” (Ойбек).

Нидо санъати – шоир жунбушга тушган туйғуларини ифодалашда нидо, хитобга (тез-тез такрорланувчи ундалмалар, оҳанг воситасида) мурожаат қилади. Э.Воҳидов “Бонг уринг” шеърисида поэтик фикрни ҳаяжонли нидога қориштириб хитоб тарзида ифода этган:

*“Шошилинг,
Қидиринг тез нажот.
Жон куйсин,
Қалб ёнсин,
Сиз ёнинг
То ёниб кетмасин
бу ҳаёт”.*
Шоир Усмон Азим эса қуйидагича хитоб қилади:
*“Сиз – қимматбахосиз,
Мен – арзон, арзон.
Сизга балки фақат юрагим арзир.
Сиздан сўрамайман ҳаққига осмон
Фақат осмон каби юксалинг, ахир!”.*

Саволу-жавоб – шеърятдаги энг нозик санъат турларидан бири ҳисобланади. Бу усул ёрдамида шоир шеърга эҳтирос, табиийлик, жонлилик бағишлайди. Шоир Э.Воҳидовнинг “Қумурсқалар жанги”, Абдулҳамид Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” шеърларини ўқиб чиқсангиз, айнан шу санъат туридан шоирлар маҳорат билан фойдаланганини кузатишингиз мумкин. Абдулла

Орипов ҳам “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?” шеърида ана шу усулни санъаткорона қўллаганлигининг гувоҳи бўламиз.

Талмеҳ санъатида шоир бирор тарихий воқеа – ҳодиса, ҳайратомуз афсона ёки ривоятга ишора қилиб, унинг замиридаги яширин маъноларни янги қирраларини очиб беришда фойдаланади. Масалан, Э.Воҳидов “Рухлар исёни”, “Кўхинур” дostonларида “Ўзбегим” номли қасидада ана шу санъат турини маҳорат билан қўлланган.

*“Йиғлади Фурқатда Фурқат,
Ҳам муқимликда Муқимий,
Нолишингдан Ҳинду Афғон
Қилди афғон Ўзбегим”.*

Шеърий санъатлар – бадиийликнинг муҳим ва таъсирчан воситалари, усуллари ҳисобланади. Улар сўзнинг маъно сизимини оширишга, қирраларини ялтиратишга, ифодани жўшқинлаштиришга хизмат қиладилар. Маълум бўлдики, шоир лирик ифоданинг таъсирчанлигини таъминлашда бир қатор шеърий санъатлардан алоҳида ҳолда ёки бир нечтасидан фойдаланиб, эҳтиросликка эришади.

Ўқувчидан лирик асарни тушуниб, ўқиш талаб қилинар экан, аввало ўқувчига лирик шеъриятга хос энг асосий хусусиятлар ҳақида назарий билим бериш лозим. Агар бола бадиий асарда тасвирланган асосий воқеани аниқлай олиши ва воқеалар ичидаги қаҳрамонлар муносабатини белгилай билиши талаб қилинса, унга 5-синф ўқув материаллари асосида насрий асарларга хос нутқ қурилиши, сюжет ва композиция унсурларининг бадиий хусусиятлари билан вазифаси ҳақида билим бериш жоиз. Айтмоқчимизки, 5-синфдан бошлаб ўқувчида шакллантирилиши лозим бўлган назарий тушунчалар маълум тартиб, меъёр ва изчилликда бериб борилиши зарур. Бунда ўқувчи дастурнинг уқтириш хатида айтиб ўтилган имкониятдан фойдаланиб, масалани ижодий тарзда ҳал этмоғи лозим, деб ўйлаймиз. 5-синф ўқувчиси лирик шеъриятга хос шеърий композиция ҳақида, бадиий тасвир воситалари тўғрисида илк назарий маълумотларни ўзлаштирган бўлсагина дастурда белгиланган ва дарсликда берилган Усмон Носирнинг “Юр, тоғларга чиқайлик”, “Юрганмисан бирга ой билан”, “Гулзор – чаман...”, Миртемирнинг “Балиқ ови”, “Булут”, “Тўрғай” сингари шеърларининг жозибасини ҳис қилади, шоирлар яратган она юрт табиатининг тенгсиз гўзал тасвирини, гўзаллик туйғусининг бадиий ифодасини тушуна оладилар. Шоир Азим Суюннинг “Баҳодирсиз келар армуғон” шеърида фожиали манзара

тасвирланганлигини ёш олима У.Марасулова “Ўқувчиларда адабий-назарий тушунчаларни шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари” номли методик қўлланмасида чуқур таҳлил қилган. Дарҳақиқат, шоир тасвирлаётган манзара фожиали. Сабаби, баҳодирсиз келар арғумоқ. Эътибор қаратилса, шоир борлиқнинг бир дафъада ҳаракатсиз, дардли ҳолатга тушганини, ҳатто латиф шабада ҳам тиниб, тоғлар беҳол, чашмалар бемажол ҳолда қолганини мажозий ва ҳаётий маъноларни ифодалашга йўналтирган: агар эл-юрт ўз баҳодирларидан айрилиб қолса, фаним билан юзма-юз, мардларча олишиб, халқ шаънини ҳимоя қила оладиган ўғлонлари қолмаса, бу заминнинг мангу мотам либосига ўралиши тайин, бу юртнинг ўзгалар томонидан топталиши аниқ. Шу боис:

*Тоғлар боқар ғамгин, тунд, беҳол,
Оқ наъматак тебранмас хушҳол,
Бемажолдир чашмаи зилол,
Баҳодирсиз келар арғумоқ.*

Мисралар охиридаги бошини, ёшини, қуёшини, беҳол, хушҳол, зилол сўзлари ўзаро қофияланиб, маъно қирраларининг “ярқ” этиб товланишига, китобхонга эстетик таъсир кўрсатишга хизмат қилган, яхлит ҳолда эса шеърий нутқ услуби ғоя қўламига мос оҳанглар, зарблар воситасида инсоний дардни, тасвирланаётган манзара даҳшатини ҳис қилдиради, китобхон қалбига юқади. Хўш, зарб нима? Зарб – бу ҳаётда мавжуд ҳодиса. Дейлик, мушт тушиши – зарбни ҳосил қилади. Зарб бир марта содир бўлса, шеърдаги зарб – ритм такрорийлик туфайли юз беради. Оҳанг зарбларининг бир текисда қайтарилишидан шеърий ритм ҳосил бўлади. Натижада, шеърий асарда зарб айрим сўзларга, мисраларга ёки бандларга тушади, шу мисра маъносини ёйиброқ ифодалашга, ёхуд алоҳида зарб билан таъкидлашга хизмат қилади, мантиқан кучли зарбни ҳосил қилади:

- ритмик зарб – оҳангнинг муҳим унсури ва у шеърий нутқ ҳаракатини таъминлайди;
- ритмик зарб – кучли ҳис-туйғу ва кўтаринкиликни шеър вазни ва ритмига мувофиқлаштирувчи восита ҳисобланади;
- ритмик зарб – воситасида мантиқий урғу ифодаланади, оҳангдорлик юзага чиқади. Ритмик зарбни эса қофия, банд, бўғин, туроқ, вазн сингари унсурлар юзага келтиради.

Шеърда ҳар қандай образлар ғоя ва ритм билан ўзаро ягона яхлитликни ташкил этади ва тимсолнинг бадиий образ сифатида идрок этилишида рамзий-мажозий қирраларини очилишида ритмик ҳаракат асосий унсур бўлиб, образ тимсолидаги ғоянинг

ифодаси бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли, Азим Суюн, Шавкат Раҳмон, Рауф Парфи сингари шоирлар ижодидан намуналар ўрганиш чоғида турли характердаги нотекис ҳаракатли ритм ҳақида назарий тушунча бериш ва бундай шеърларнинг пайдо бўлиш омилларини айтиб ўтиш зарур деб ҳисоблаймиз:

- айрим шеърӣ санъатлар воситасида шоирлар ўткир, зиддиятли, фалсафӣ маъноларни акс эттиришни бош мақсад қилиб белгилаганликлари;

- давр ва замондаги кучли драматик ҳолатнинг шеърӣятга олиб қирилганлиги ҳамда замон воқеаларининг ўта кескин, шиддатли, нотекис ривожланиш ҳолати шеърга кўчирилганлиги;

- шеърларда бадий "мен" кечинмаларининг қаҳрамон руҳӣ-маънавий оламида ўзгариш ясашга қаратилганлиги;

- анъанавӣ бадий образ тимсолларнинг кашф этилмаган қирраларининг зарблар воситасида очилганлиги сабабли;

- бир лирик матнда маъно ва мазмун доирасининг турли жилолантиришга интилиш туфайли нотекис ҳаракатли ритм ўзбек шеърӣятида юзага келганлиги ҳақида тушунча бериш.

Шоир Азим Суюннинг "Дарада" шеърига хос нутқӣ оҳанг табиатини ўрганишда, шубҳасиз ана шу назарӣ билимларга таянади. Бу шеърнинг нутқӣ оҳанги табиатнинг сирли-сеҳри манзарасини китобхон кўз ўнгида жонлантиришга йўналтирилганлиги матнни ўқиш орқали англашилади. Шоир тонг манзарасини кузатар экан, анъанавӣ тимсоллар: тун, бургут, қоя, туман, кўёш, осмон қиёсида янги маъноларни кашф этишга эришади, баҳорӣ уйғониш аломатлари орқали образнинг кашф этилмаган қирраларига диққатимизни қаратади:

Кўринмас оловдан эриб борар тун,

Бургутлар қояда потирлашмоқда.

Она қорнидаги гўдақдай беун

Туман фимирламоқда...

Кумуш чўққилардан оҳиста ошиб,

Кўёш сим-сим кўшиқ куйлаб келмоқда.

Осмон қозонида сут каби тошиб,

Туман тарқалмоқда.

Шеър бармоқ вазнида ёзилган бўлиб, ажратиб кўрсатилган сўзлар ўзаро қофиядошликни ҳосил қилган. "Қофия" – арабча сўздан олинган бўлиб, "тузилиш" деган маънони билдиради. У шеър мисраларини боғлайдиган оҳангдош сўзлар бирикмаси. Қофия барча шеър мисраларини бошқаришга хизмат қилади. Шеър мисраларида қофиядан сўнг айнан такрорланиб келадиган сўз ё сўзлар бирикмаси радиф дейилади. Қофия радифли бўлганда радиф у билан мазмунан алоқадор бўлади. Азим

Суюннинг “Дарада” шеърида қофиядош сўзлар бор, ammo радиф қўлланмаган. Турли мисраларда сўз ёки сўзлар бирикмасининг айнан такрорланиши поэтик маъно товланишини юзага келтирган.

БАНД – шеърнинг алоҳида қофияланиш тартибига эга бўлган ритмик бўлаги. Банд – қофия ва оҳанг бирикувидан юзага келиб, тугал фикр ё ҳиссиётни ифодалайди. Фикр ва туйғу банддан бандга кўчади, мантиқан ўзаро боғланишни ҳосил қилади. Демак, шоир ритм, вазн, қофия ва бандлар воситасида бадиий фикрни ифода қилади. Хўш, “Дарада” шеърида қандай поэтик ғоя ёритилган? Шеърнинг биринчи мисрасидаги “кўринмас олов” ташбеҳини изоҳланг. Уйқу нега “қудратли паҳлавон”га ўхшатишган? Қуёш куйлаётган сим-сим қўшиқ нима деб ўйлайсиз? Туманнинг “қимирлаши”, “кўтарилиши” ва “тарқалиши” қандай маъноларни ифода этади? Ана шундай таҳлилга йўлловчи саволлардан сўнг ўқувчилар лирик турга мансуб асарларда шахснинг ички туйғулари, ҳиссиёти, руҳий кечинмалари асосий ўринда бўлиши ҳақида тушунчага эга бўладилар. Энди лирик адабий турга хос умумий тушунчалардан табиат лирикасига мансуб асарларга хос хусусиятларни ўхшатишга ўтиб, бундай асарларда инсоннинг табиат гўзаллиги таъсирида уйғонган ҳиссиёти ифодаси етакчилик қилишини тушуниб оладилар. Бундай асарларда табиат тасвири нечоғли кенг қамраб олинмасин, у ҳамиша тасвир марказидаги қахрамон (ёки шоир) руҳиятини очиш воситаси бўлиб қолади. Чунки, бадиий ижод талабига кўра табиат тасвири воситасида ифодаланган руҳий ҳолат инсон маънавиятининг янги бир жиҳатини намоён қилгандагина эстетик қиммат касб этади. Шу жиҳатдан 7-синфда Шавкат Раҳмоннинг “Ой синиғи”, “Ҳамал” шеърларини ўрганиш мумкин. Адабий таҳлил жараёнида эса зарур назарий тушунчаларни шакллантиришга қуйидаги тартибда эришишни лойиҳалаштириш лозим:

Ш.Раҳмон ижоди ҳақида умумий тушунча бериш.

Шоир услубига хос хусусиятларни “Тунги манзара”, “Ой синиғи”, “Ҳамал” шеърлари таҳлили жараёнида белгилашга эришиш.

Табиат тасвири орқали инсон руҳиятини таҳлил этишда шоир қандай эстетик мақсадни кўзлаганлигини ўқувчилар ўз кузатишлари, таҳлиллари орқали ёритишлари учун шароит яратиш; мустақил ижодий фикрларга “туртки” бериш натижасида белгиланган мақсадларни амалга ошириш мумкин.

Ўқувчиларга шуни алоҳида уқдириш лозимки, ҳақиқий истеъдод эгаси табиат тасвири орқали инсон шахсини бадиий тадқиқ этади.

Шунинг учун ҳам сувлоқда чанқоғи қондирилган “отлар”, севинчдан йиғлаётган қиёқлар, овозини қайраётган чигиртка ва бош кўтармай меҳнат қилаётгани билан дунёни масхаралаётгандай тасаввур уйғотувчи чумоли тимсоллари аслида инсоннинг тушунтириб бериш қийин бўлган ҳолатлари, руҳий-маънавий дунёси манзараларини тасвирлаш воситаларидир. Табиатнинг сирли-сеҳрли, ғоят гўзал кўринишларини жонлантириш орқали шоирлар инсон дунёсининг ҳам сирли кўринишларини, ҳолатларини ёритиш имконига эга бўладилар. Таҳлилга йўналтирувчи саволлар воситасида ўқитувчи табиат тасвири орқали шоир инсон шахсини тадқиқ қилиб, баҳор унинг руҳиятида ҳам ўзгаришлар ясаганига, ҳисларининг уйғониб, кенгликлар ахтараётганига, тунлардан ҳам кунлардан ҳам баҳор нафасини туйиб, эзгу тилаклар ила ҳаётга самимий назар ташлаётганлигига ишора қилмоқда. Зеро, табиатга хос табиий гўзаллик инсон маънавиятига кириб борса, “мўъжизалар содир бўлади”, инсон қалби ҳам, орзу-тилаклари, туйғулари ҳам окликка йўғрилади!

АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

Марғуба Мирқосимова 1995 йил май ойида “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари” мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. “Бадиий таҳлил усуллари”, “Адабий таҳлил методикаси”, “Мактабда сахна асарларини ўрганиш” номли монографиялари ва ўндан ортиқ адабий-танқидий, илмий-методик мақолалари эълон қилинган. Айни пайтда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг “Ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш методикаси” кафедрасида ишламоқда.

- Адабиётни янгича услубда тадқиқ қилишни, бу фанни ўқитишда янгича услубларни қўллашни даврнинг ўзи тақозо этиб турибди. Ўзингизга маълумки, социалистик реализм методи маънавиятимизни чегаралаб, кемтик қилиб қўйди. Митти осмондан алломаларимиз қалбига ранг берган сарҳадсиз кенгликларга чиқишимиз учун нималар қилмоғимиз лозим? Бу борада мутахассис сифатида фикрингиз қандай?

- Дарҳақиқат, миллий истиқлол барча соҳалардаги каби адабий таълимда ҳам янгиланиш даврини бошлаб берди. Таълим ўзининг миллий ўзанларига тушиб бормоқда. Айни пайтда, таълим ва тарбиядаги миллийлик тушунчасини, умуминсоний қадриятларни

ёш авлодга етказиш, улар қалбига олиб киришнинг самарали йўллари яратиш, сиз айтгандай, илғор таълим метод ва усуллари қўллаш давр талабига айланди. Давримизнинг ўзи ўқитувчидан ижодкорликни, изланувчанликни кутмоқда.

Социалистик реализм методи адабий асарларни партиявийлик, ғоявийлик, синфийлик каби мезонлар асосида баҳолашни талаб этарди. Бундай ҳолат узоқ йиллар мобайнида адабий таълимда ҳам мавжуд эди. Адабиёт дарсларидан давр мавзуси жиҳатидан долзарб, ҳукмрон мафкура қолипларига тўғри келадиган асарлар жой олган, уларни ғоявий мазмунига кўра ўрганиш етакчи усул эди. Ўқувчини зериктирадиган, ўзбек адабиётининг чинакам бадиий намуналари бўлишига арзимайдиган, фақатгина ҳукмрон мафкура қолипларига мос тушадиган асарлар таълимнинг сифатига жиддий зарар етказди. Бугунги кунда китобхонлик даражаси пасайиб кетган; ўзбек адабиёти ҳақида нотугал тушунчаларга эга ўқувчиларни баркамол асарларни ўқиб ўрганишга жалб этиш, адабиёт дарсларининг таъсирчанлигини кўтариш, ноанъанавий дарс усуллари қўллаб, ёшларга бадиият сирларидан сабоқ бериш – бош мақсадни ташкил этади. Ўқувчини ўқитувчи берган тайёр билимларни ҳеч бир мушоҳадасиз қабул қилувчи даражасидан фаол фикрловчи, мустақил ижодий мулоҳаза юрита оладиган, ўз ҳукм-хулосаларига, нуқтаи назарига эга дидли китобхон даражасига кўтариш орқали таълимда сифат ўзгаришларни амалга ошириш мумкин.

- Республикамиз мактабларида ҳозирги кунда адабиёт фанининг ўқитилиши хусусидаги фикрингиз...

- Адабиёт фани бугунги кунда хилма-хил шаклларда ўқитилмоқда. Бу фанни чуқур ўрганишга ихтисослашган махсус синфлар, лицейлар ташкил қилинди. Адабиёт фанининг ўқитилиш хусусиятига келсак, яратилган янги ўқув дастурлари ва дарслик-мажмуалар янги ижтимоий-маънавий ўзгаришлар даври талаблари асосида тузилди, таълимнинг узвийлик ва узлуксизлигини таъминлаб ўзаро мувофиқлаштириш принципи асосида мактабгача тарбия, бошланғич таълим, таянч синфлар ва юқори синфлардаги адабий таълимни узвий боғлашга эътибор қаратилди. Жорий дастур ва қўлланмалар ҳали янада такомиллаштирилади, энг муҳими, уларда ўқитувчининг ижодкорлигига кенг йўл берилган. Ўқувчиларга маданиятимизнинг улкан вакиллари ижодидан, баркамол бадиий асарлардан маънавий сабоқ олиш имкони яратилган.

- Тасаввур қилинги, сизга адабиёт дарсликларини ёзиш топширилди. Ишни нимадан бошлаган бўлур эдингиз?

- Бу ишни мен Туркистондаги таълим ва тарбия тарихини ўрганишдан бошлаган бўлардим. Миллий тарбиянинг умуминсоний қирраларига таяниб иш кўрган бўлардим.

- Сизнингча, адабиётни янгидан яратмоқ керакми ёки Октябрь тўнтаришидан кейинги адабиётни “социалистик реализм” хас-чўпларидан, губорлардан тозаласанми?

- Адабиётни кимнингдир ихтиёрига кўра яратиб ёки “қайта куриб” ҳам бўлмайди. Бадий ижодни тушовларга солиб ҳам бўлмайди. Буни тарихнинг ўзи аллақачон исботлаган. Адабиётимиз ва маданиятимиз тарихини табиийлигича, аммо илмий асосларга таяниб холис ўрганиб, ҳар бир давр хусусиятларини эътиборга олиб, ҳукм-хулосалар яшаш, менимча, энг тўғри йўлдир. Шу кунгача яратилган асарларни ҳеч қандай “тозалаш”ларсиз, адабиётимизни ҳам шу маънодаги “қайта кўриб чиқиш”ларсиз қабул қилишимиз, унинг тараққиёт даврларини миллий истиқлол мафкурасига таяниб, авайлаб, қадр-қимматини тушунган ҳолда, ўша давр ижтимоий ҳаёти, тарихий шарт-шароит, мафкура, адабий муҳит ҳақида чуқур билимга эга бўлган ҳолда ўрганишимиз лозим. Тарих бизга бошқа ҳуқуқларни бермайди, буни унутмаслик керак.

- Мактаб тизими ҳозирги кун қўяётган талабларга жавоб берадими? Сизнингча, бошланғич таълимни, тарбияшуносликни қайси услубда шакллантирмоқ керак?

- Давлатимизнинг “Таълим тўғрисида”ги Қонунига кўра таълим тизими жаҳон андозалари асосида, тараққий этган мамлакатлардаги таълим тизимига мувофиқлаштирилган ҳолда ислоҳ қилинмоқда. Бугунги кунда республикадаги таълим муассасалари шу йўналишда шакллантирилмоқда.

Бошланғич таълимни ва тарбияшуносликни қайси услубда шакллантирмоқ кераклиги бугун бутун жамият олдида турган муаммо, деб ўйлайман. Тарбия – она бағридан бошланади, ёруғ дунё юзини кўрган гўдакнинг шахс сифатида шаклланиши оила, жамоа, муҳит ва бошқа таъсирлардан ташқари унинг генетик хусусиятларига, физиологик ва жисмоний ҳолатларига боғлиқ ҳолда юз беради. Шуларни назарда тутган ҳолда тарбияда тарбияланувчига индивидуал ёндашиш усулини кўпчилик олимлар ёқлашмоқда. Хилма-хил характердаги 30-40 ўқувчини тўплаган синфлардаги анъанавий тарбия усуллари, менимча, бугунги эътиёжларимизга, давр талабларига жавоб беролмайди. Отаналар ўз зиммаларидаги масъулиятни аксари боғча мураббийсига ёки мактаб ўқитувчиларига ағдариб қўйганликлари оқибатида тарбияда “узилишлар” содир бўлмоқда, бир раҳбарнинг

30 болага “ота-оналик қилиши” қийин кечмоқда, ўқитувчилар болалардан безиллайди, болалар эса устозининг “панд-насихатлари”дан зерикади. Шуларни назарда тутган ҳолда мактабгача ва бошланғич таълим бўғинларини бирлаштириш, синфларда кўпи билан 10-15 ўқувчиларнинг тарбияланиши ва таълим олишини таъминлаш, ўқувчилар билан алоҳида ишлашга эътиборни қаратиш, мактаб ва оиладаги тарбиянинг ҳамжиҳатлигига эришиш лозим, деб ўйлайман.

- Бугун замон билан ҳамнафас адиб ва кечаги кун олими, кеча ва бугун оралигида турган ўқувчи орасида масофа ҳосил бўлиб қолди. Шу масофани йўқотмоқ учун нима қилиш керак?

- Ҳар ким кечаги кун кишиси бўлиб қолмаслик учун замон билан ҳамнафас ҳолда яшамоғи, изланмоғи, ижод қилмоғи лозим. Акс ҳолда жамият учун кераксиз одамга айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Барча даврларда яшаган улуғ сиймолар келажак учун интилиб, ҳам ўз даври, ҳам авлодлар учун эзгулик яратишга бор имкониятларини сафарбар этганлар, инсониятни баркамолликка, комилликка даъват қилганлар.

Қарангки, бугуннинг муаммоси ҳам инсон! Замондошимиз дардларига ҳамдардлик давримизга ҳамдардлик демакдир. Агар барча ўз кўнглида шу улуғ дардни туйиб яшаса, одамлар орасидаги оралиқ масофа қисқаради, ҳамдард ва ҳаммаслакка айлансак ҳаётини муаммолар ҳам ўз ечимини тезроқ топади, деб ўйлайман.

“Кўзгу” газетасининг 2002 йил 4-январ сонида босилган.

Сухбатдош шоир **Баҳром Рўзимухаммад**.

- Марғубахон, суҳбатимиз аввалида меҳмонхонамизнинг анъанавий саволи – сизни маърифат сари етаклаган биринчи муаллимингизни билишдан бошласак...

- Биринчи устоз ҳақидаги хотиралар беғубор болаликнинг покиза, энг ширин дамларини ёдга солади. Мен илк устозимни ҳали-ҳануз энтикиб эслайман. Сабрли, иродали, меҳнаткаш, қаттиққўл, ҳақиқий зиёли аёл – Шайхонтоҳур туманидаги 38 – ўрта мактабнинг фидоий ўқитувчиси Турсиной опа Ёқубжонова мендаги энг зўр кўникмаларни шакллантирган инсондирлар. Адабиётга, ўқитувчилик касбига бўлган муҳаббатни ҳам ана шу улуғ инсон қалбимга жойлаганлар, десам тўғри бўлади.

Бошланғич таълим, менимча, инсон ҳаётининг кейинги даврлари учун пойдевор вазифасини ўтайди. Биринчи муаллим мурғак қалбларни илм нури билан ёритиб, инсоний туйғуларни

уйғотади. Олам гўзалликларини илғашга, эзгулик тушунчасини англашга ўргатади. Илмга, китобга бўлган ҳавасни ҳам биринчи муаллим пайдо қилади. Ана шу нарсалар инсон дунёсидан қай даражада ўрин эгаллаганига кўра келажакда ШАХС шаклланади.

- Илмга, китобга ҳавас уйғотиш ҳақида тўхталдингиз, сизнинг таълим ва тарбияда бадий адабиётнинг, китобларнинг аҳамияти ҳақидаги мулоҳазангизни билмоқчи эдим.

- Таълимда ҳам тарбияда ҳам адабиётнинг, китобларнинг аҳамияти беқиёс. Таълим жараёнида адабиётларга таяниб, қўшимча билим оламиз, ўз дунёқарашимизни ўстиришга эришамиз. Энди бадий адабиёт ҳақида гапирганда эса, албатта, унинг маънавий тарбияга, кишининг фикрлаш салоҳиятига, эстетик дидининг шаклланишига, нутқининг ўсишига таъсири катта эканини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бадий асарларни мунтазам ўқийдиган китобхон мустақил фикрли инсон бўлиб шаклланади. Унда муҳокама юритиш, мулоҳаза қилиш қуввати кучли бўлади. Йигирма йиллик педагогик фаолиятимда шу нарса аён бўлдики, китоб ўқийдиган бола тез таъсирланувчан, меҳрли, самимий, атрофдагиларга мурувватли, ижодий қобилиятга эга бўлиб вояга етади. У лоқайдларни, фикрсизларни ёқтирмайди. Ёшлиқдан китобга меҳр қўйган бола илмга ҳам, касб-ҳунарга ҳам ҳавасли бўлади. Мана шулар, менимча, адабиётнинг таълим ва тарбияга таъсирини кўрсатувчи далиллардир.

- Олий ўқув юртида таҳсил олган аввалги талабалар билан ҳозиргиларининг маънавияти орасида қандай фарқларни кўрасиз?

- Аввалги талабалар билан ҳозирги талабалар ўртасида жиддий фарқларнинг бўлиши ҳам табиий, ҳам зарурий ҳол. Чунки бугунги талаба ўзгаришлар, янгиланишлар даврининг иштирокчиси. Давримизнинг жамиятимиз аъзоларига нисбатан талаблари бугун тамоман ўзгарган. Ёшларга бўлган талабларимиз эса мураккаблашган. Ҳар жабҳада ислохотлар, янгиланишлар рўй бераётган бугунги кунда талабалар ўз дунёқарашлари, маслаги, эътиқоди, интилишлари, хаёллари-ю орзулари билан аввалги даврлардаги талабалардан тамоман фарқ қиладилар. Улар учун педагог ўқитувчининг оддий маърузалари зерикарли. Дарсликлардаги бор гапни айтиш билан улар эҳтиёжини қондира олмайсиз. Талаба “тингловчи” ролдан воз кечиб, таълим иштирокчиси, фаол изланувчи, фикрловчи шахсга айланган. Таълимда бу ҳолатни барқарорлаштириш мақсадида рейтинг

усулидан фойдаланилмоқда, иқтидорли талабалар билан ишлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Талабалар бакалаврият босқичидан сўнг магистратурада билим олиш имконига эга бўлдилар. Айни пайтда талабалар ичида манманликка ружу қўйганлар, ўз касбига бегоналар ҳам учраб туради. Йўлакларда ўқитувчиларни туртиб ўтиб кетувчи ёки сизга қараб туриб бетамизларча сигарет тутунини пуфлаб, тиззадан юқоригача очик “мини юбка” кийган, орти кесилган кўйлакли қизларга андишасизларча гап отаётган йигитларни ҳам учратамиз. Улар ҳам бизнинг фарзандларимиз эканлигини унутмаслигимиз керак.

Аmmo мен ёшлар ўртасида миллий тарбияга алоҳида эътибор бериш кераклигини таъкидламоқчиман. Ўзбекона ҳаё, ифбат, камтарлик, устозга ҳурмат бобида аждодларимиз анъаналарини давом эттирсак. Мен ана шунинг тарафдориман.

- Инсон устозлари, уларнинг доно ўғит ва маслаҳатларига ҳар доим эҳтиёж сезиб яшайди. Бунинг боис нимада?

- Ҳаётимиз давомида ҳамиша синовлардан ўтаамиз. Гоҳ пастлашга, гоҳ кўзлаган маррамизни забт этишга имкон туғилади. Ҳар сафар ҳаётий синовларга дуч келганимизда маънавий жиҳатдан бизга далда бўлувчи кишига эҳтиёж сезилади. Устозларимиз эса ҳамиша беғараз ёрдамларини, панд-насихатларини биздан аямасликларини биламиз. Улуғ донишманд Кайковус ўзининг “Қобуснома” асарида бола тарбиясидаги энг катта масъулият устоз – пирга юкланишини таъкидлаган. Устоз шогирдининг тақдири учун жавобгар шахс. Навоий ҳазратлари ҳам ўз устозларини пир сифатида улуғлаганлар. Айниқса, мавлоно Жомийдан ўғитлар, маслаҳатлар олганликларини эътироф этганлар. “Хамса” дostonларида устозларига меҳр-муҳаббатларини самимий мисраларда ифодалаб, уларни ой ва қуёшга ўхшатганлар. Улар ўртасидаги самимий дўстлик, инсонийлик ришталари ниҳоятда мустаҳкам бўлганлигидан ҳайратга тушамиз.

Мен ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг ўзбек филологияси факультетида таҳсил олган давримда Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Норбой Худойберганов каби улкан олимлардан сабоқ олиш бахтига сазовор бўлганман. Уларнинг ҳалоллиги, том маънодаги устоз-мураббий, олиму фозилликлари таъсирида бизнинг авлод вояга етган. Ўйлаб қарасам, фанда ўз ўрнимни эгаллашимда, ўзимга хос услубим, нуқтаи назаримнинг шаклланишида устозларимнинг таъсири катта бўлган экан. Бугунги кунда мен ҳам катта аудиторияларда талабалар учун мутахассис фанидан маърузалар ўқияпман. Ҳар

сафар машғулотларга тайёргарлик кўрганимда ўзимни талаба сифатида ҳис этишга ҳаракат қиламан. Устозларимнинг сабоқларини бир-бир ёдга оламан, хотирлайман. Уларга хос ўткир билим, зукколик билан бирга ички маънавий маданиятнинг юксаклиги биз шогирдларни “ром этган”лигини тан оламан, ана шу бебаҳо неъматга интилиб яшайман.

- Орқага бир назар ташласангиз, мазкур касбни танлагинингиздан афсусланмайсизми?

- Асло. Балки бу мўътабар касбни танлаб халқимга, миллий таълим равнақига ўзим истаган даражада етарли хизмат қилолмаётгандирман. Кўпинча шу хусусда ўйлайман. Хўш, нималарга эришдим-у, яна нималарга эришишим мумкин, ўз имкониятларимдан тўла фойдалана олаяпманми? Ҳар сафар кўнглим тўлмайди, ўзимдан-ўзим норози бўлавераман. Демак, қилиш керак бўлган ишлар кўп, қилинганлари эса ниҳоятда оз, деган хулосага келаман.

- Кечирасиз, фикрингизни бўлганим учун. Ўзингизга бундай юқори талаблар билан ёндашишингиз натижасида оилангизга, фарзандларингизга ҳам вақт ажрата оласизми? Олималик билан оналик ва аёллик бурчларини адо этиш...

- Олима, она, уй бекаси бўлиш осон эмас-ку, демоқчисиз назаримда. Тўғри, аёл учун ўз вазифаларини тўла-тўқис адо этиш ғоят мушкул. Бунинг устига фарзандларимнинг каттаси 10 ёшда, кичиги эса 3 га кирган. Улар менинг эътиборимга, меҳримга ташна. Эрта тонгдан узун тунгача баъзан тиним билмайсиз, тилга олган бурчларимни адо этишга тўғри келади. Баъзан аёлнинг жони қирқта бўлади, деган гапларга ишониб кетаман. Гоҳида эса машаққатларни иродам билан енгишга ҳаракат қиламан. Айрим пайтларда ожизлигимга бориб, оддийгина меҳрга, бир оғиз ширин сўзга зориқаман.

Аммо аёл ўз оиласини, фарзандларини чин дилдан севса, оиласига меҳрли бўлса, ҳар қандай қийинчиликларни енгишга куч-қувват топа олади. Ахир, Ватан ҳам ўз оиланг остонасидан бошланади-ку?! Ҳаётнинг паст-баландликларига сабрли, бардошли бўлиш осон эмас. Шунинг учун давраларда аёллар кўпинча иқтисодий етишмовчиликлардан, боқимандага айланиб қолган эркагидан, барча оила юмушлари-ю, рўзғор “халтаси” ўз бўйнига тушиб қолганлигидан шикоят қилишади, кўз ёши тўкишади. Кимлардир бу машаққатларни енгиш учун бозорга чиқиб кетди, кимдир шаҳарларни, чет элларни кезиб, савдо-сотик йўли билан оиласини боқишни ўйлаяпти, яна кимдир ўзи севган касбини ташлаб, маошининг камлиги учун даромадли иш топиш

дардида юрибди. Улар болаларини, оиласини шу оила мазмунига жо бўлмиш эзгуликни, меҳрни ўша мўмай даромадга билиб-билмай алмаштириб қўймоқдалар.

Яқинда бир шифокор дугонамни учратиб қолдим. Унинг икки ўғли, бош шифокор лавозимида ишлайдиган умр йўлдоши бор. У ҳаётдан, етишмовчиликлардан шикоят қилди. Ўғилларини ўқишга киритиш, машина, уй олиб бериш мақсадида хорижга ишлаш учун кетаётганини айтди. Сизнинг бу дунёдаги мақсадингиз шу билангина ниҳоя топадими? – деб сўрадим. У бироз ҳайрон бўлиб қараб турди-да, сўнгра: “Э, одамзоднинг истагига ниҳоя бор эканми?” – деди кулиб Дугонам ўзи билмаган ҳолда орзу-интилишларини кулгили эканини, фарзандларининг келажаги-ю бахтини мол-давлат билан яратиш мумкин эмаслигини айтиб қўйди. Танимизнинг соғлигига, ҳаётимизнинг осудалигию, тинчлигимизга шукр қилайлик, оздир-кўпдир Оллоҳ насиб этган ризқимизга, фарзандларимиз борлигига, оиламиз омонлигига шукроналик билан яшайлик. Бу бири кам дунёда қайси инсон ҳамма нарсага эга бўлибдики, охир-оқибат у бўлди, етади, қолгани мен учун ортиқча, дебди. Хом сут эмган бандаси қачон Ҳақни танийди, қачон эркаклар ўз ўринларини эгаллаб, аёллар оиласига, фарзандлари бағрига қайтади? Қачонки, аёллар сабрли бўлишга, шукур қилиб яшашга эришсалар, оила бошлигининг ҳалол топиб келган битта нонини бошларига кўтариб, қадрлаб ейишни билсалар, кўз ёш тўкмайдилар. Бор имкониятларини оилаларига, фарзанд тарбиясига бағишласалар яхши инсонлар кўпаяди.

Баъзан ҳамкасбларим ўз имкониятларимдан тўла фойдалана олмаётганимни, истеъдодимни тўла намоён қилолмаётганимни истеҳзо билан юзимга айтишади, ёзган китобларим, мақолаларимни санаб чиқишади ва “кам-ку” – демоқчи бўлишади. Тўғри мен ўз имкониятларимни ўзим истагандай ижодимга тўла-тўқис сафарбар эта олмаяпман. Сабаби, оиламни, оналигим ва аёллигимни биринчи ўринга қўйишимдодир. Аёл эркак каби “кўча одами” бўлолмайди ёки фақат олим сифатида яшашнинг иложи йўқ. Фарзандларимнинг баркамол инсон бўлиб вояга етишлари мен учун муҳимроқ.

- Шунга қарамай, йигирма беш ёшингизда фан номзоди, ўттиз беш ёшингизда Фан доктори деган илмий даражаларга эришгансиз. Ўз касбингизга дахлдор қайси муаммо Сизни кўпроқ ўйлантиради?

- Менинг адабий таълимнинг бугуни ва эртаси билан боғлиқ муаммолар ўйлантиради. Хусусан, янги тузилган ўқув дастурлари, уларнинг мазмуни, талаблари ўқувчилар ёшига, руҳиятига,

фикрлаш салоҳиятига мосми, умумтаълим мактаблари ўқувчиларидан академ билимлар талаб қилинаётганлиги оқибатида уларни адабиётдан бездириб қўймайпмизми?..

- Президентимиз ташаббуслари билан 2000 йил – Соғлом авлод йили деб эълон қилинди. Ана шу йилда ҳаётнинг қайси жабҳаларига алоҳида эътибор қаратилишини истардингиз?

- Соғлом авлод йилида оналик ва болаликни муҳофаза қилишга, мактабгача таълим муассасаларидаги шароитларни яхшилашга, болаларнинг овқатланиш сифатини кўтаришга кўпроқ эътибор қаратилишини истар эдим. Жисмоний ва маънавий соғломлик, том маънода фарзандларимиз баркамоллигини таъминловчи биринчи шартлардир. Шу боис ёшлар спортини ривожлантириш зарур деб ўйлайман.

“Маърифат” газетасининг 2003 йил 1 июл сонида босилган.

Сухбатдош: журналист **Дилбар Хўжаева**

УСТОЗ-ШОГИРД МУЛОҚОТИ

- Марғуба опа, сиз кафедра мудири, кафедра профессори сифатида “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Адабий” жараён, “Бадий асар таҳлили тамойиллари”, “Мустақиллик даври адабиёти” фанларидан бакалаврият, магистратура босқичи талабаларига маърузалар ўқийсиз ва амалий машғулотлар олиб борасиз. Бевосита мана шу жараённинг иштирокчиси сифатида менда ҳам ўз-ўзидан савол туғилади. Айтингчи, аудиторияни қамраб олиш ва бевосита жонли фикрлатиш учун маърузачидан нималар талаб қилинади?

- Биринчи навбатда, жонли, ижодий фикр талаб қилинади. Хонандалар ижросида фонограммадан фойдаланиш қанчалик тингловчининг таъсирланишини сусайтирса, маърузачининг матндан кўз узмай маъруза ўқиши шунчалик таъсирсиз ҳолатни юзага келтиради. Бугунги ахборот технологиялари даврида талабалар диққатини жалб этиш ва уларни бевосита маъруза жараёни иштирокчисига айлантириш учун маҳоратдан ташқари билим ва мунтазам изланиш, ижодий меҳнат талаб қилинади. Баъзан мавзуга янгича қараш, муносабатлар, ижодий фикр бевосита аудиторияда туғилади. Шундай кезларда талабалар нигоҳида алоҳида диққат, эҳтирос пайдо бўлади; айтилаётган фикр-мулоҳазалар моҳиятини чуқур англаб ҳис этганликлари сезилади. Бу ҳолат ижодий фикрга гўё қувват беради, ёниб шеър ўқишга, тўлқинланиб таҳлилга киришиб кетаман, нигоҳлардаги “учкун”ни алангалатишга ҳаракат қиламан. Аудиторияни баъзан

баҳс-мунозара шовқини тутади, ҳар бир талаба ўз кўнглида уйғонган туйғуни изоҳлагиси, ўз қарашини айтгиси келади. Фикрий-ҳиссий-ижодий “ҳужум” авжига чиқади. Дарс тугаганда ҳам биронта талаба ўрнидан тургиси келмайди, шундагина қониқиш ҳиссини туяман.

– Сиз 1985 йилда номзодлик диссертациясини “70-80 йиллар романларининг жанр ва услуб хусусиятлари”ни тадқиқ этиш билан бошлаган экансиз. Орадан салкам 25 йил ўтибди. Ҳозирги ўзбек насрига хос кузатишларингиз билан аввалги тадқиқот ишларингиз ўртасида муайян боғлиқлик борми?

– Бугунги адабий жараёнга хос эстетик тамойиллар, тенденциялар, шубҳасиз, адабиётимизнинг аввалги тараққиёт босқичлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланган. Хусусан, ўтган асрнинг 70-80 йиллари ўзбек насрига хос жанрий, услубий изланишлар натижасида дунёга келган қатор баркамол асарлар туфайли ўзбек насри ривожланди. Ранг-баранг инсоний характерларни бадиий тадқиқ қилиш, теран бадиий тасвир, қаҳрамон руҳий олами таҳлили воситасида китобхонга таъсир кўрсатиш каби ижобий сифатлар “шўро даври адабиёти”нинг қобилларини ёриб ҳаётга, инсонга ижтимоий-синфий муносабатда бўлиш талабларини рад этди. Ўзбек насри ижтимоийликдан субъективликка – инсон руҳияти, кўнгил оламига томон эврила борди. Табиийки, бугунги ўзбек шеърини ёки насрига хос кузатишлар, илмий таҳлил-у тадқиқотлар адабиётдаги ўсиш-ўзгаришларни четлаб ўтолмайди, адабиётнинг барча даврларига хос хусусиятларни чуқур ўрганмай туриб, бугунги адабий жараён ҳақида фикр айтиш мушкул. Шу маънода менинг истиқлол даври адабиётига оид кузатишларим ҳам аввалги даврлардаги тадқиқот ишларимнинг узвий давоми, албатта.

– “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари” номли докторлик диссертациясини 35 ёшингизда ёқлаган экансиз. Филология ва адабиёт ўқитиш методикасига доир илмий изланишларингизда муайян узвийлик борми?

– Адабиёт – инсоншунослик. Бадиий асарлар марказида ҳамшиша инсон образи туради. Ўқитувчининг диққат марказида эса – ўқувчи. Адабий таълим ҳам ўқувчи маънавий оламини юксалтиришни, қалбини гўзаллаштиришни кўзлайди. Адабиётшунос маълум маънода, бадиий асар ва унинг ижодкори билан китобхон ўртасида талқинчи вазифасини бажаради. Адабиёт ўқитувчиси ҳам ўз ўқувчиларини бадиият оламига олиб киришда талқинчилик

маҳоратидан фойдаланади. Методист олим ҳам адабиётшунос, ҳам ўқитувчи бўлиши, ўз илмий фаолиятини таълим жараёни билан чамбарчас боғлиқликда олиб бориши шарт.

Ҳозирги ўзбек адабиётига хос етакчи тенденциялар таъсирини адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, ижодкорлар инсоннинг ўзлигини англаш, ўз кўнгил оламига яқинлашиш жараёнини бор мураккаблиги, руҳий қалқишлари ила тасвирлашга интилмоқдалар. Руҳий драмалар ичидаги “мен”нинг кечинмалари кўламдорлиги, сермавжлиги, кўпоҳанглилиги билан ажралиб туради. Инсон руҳияти кенгликлари рамзларда, бадиий бўёқларда манзараланмоқда. Ўзлигини кашф этган инсон ўзгани англайди, эл-юрт дардларини ҳис қила олади. Давримиз, жамиятимиз, тараққиётимиз шарти, эҳтиёжи туфайли юксак маънавият сари интилмоқдамиз. Ахборот технологиялари асри ўқувчисини гўзалликка, табиийликка, эзгуликка чорлаш, бадиият оламига хос жозибадан баҳраманд этишнинг замонавий метод ва усулларини излаш, адабий таълим мазмунини такомиллаштириш илғор илмий қарашлар ва амалий тажрибаларни талаб этади. Оддий китобхон ўқувчини эстетик диди, мустақил фикри, нуқтаи назари шаклланган, коммуникатив саводхонлиги юксалган, яратувчи шахс даражасини забт этишга таъсир кўрсатиш, ана шунга мос шароит яратиш ўқитувчилар, методист олимлар зиммасидаги вазифа. Таълим мазмунида рўй берган янгиланишга яқинлашиш унинг сифатига сезиларли таъсир кўрсатади; адабий таълим замирида гедонизм, яъни бадиий асарларни тушуниш, образлар моҳиятини чуқур англаш орқали ўқувчининг завқланиш, эҳтирос туйғуларини туйиши ҳақидаги қарашлар адабий таълим амалиётидан ўз ўрнини топди. “Бадиий асар таҳлили”, “Ҳозирги адабий жараён”, “Жанр ва маҳорат” каби кейинги йилларда яратилган рисола ва қўлланмаларимда ҳам айни масалаларнинг илмий талқини борки, бу изланишларни ўзаро боғлиқ дейиш ҳам, аввалги тадқиқот ишларимнинг тадрижий давоми дейиш ҳам мумкин.

– Методист олим учун мактаб амалиёти зарурми?

– Мен йигирма йилга яқин умумий ўрта таълим мактабларида она тили ва адабиёти ўқув предметидан дарс бердим; салкам ўттиз йилдирки, олий таълимда бўлғуси ўқитувчиларга сабоқ бераман. Амин бўлдимки, яхши методист бўлиш учун аввало, мактабни, ўқувчини, дарс жараёни муаммоларини пухта ўрганиш, билиш керак экан. “Ўқувчини ўз фарзандидай сева олган ўқитувчи ҳақиқий педагогдир”, - деб қайта-қайта таъкидлаган эдилар устозимиз Субутой Долимов (Охиратлари обод бўлсин). Ўқувчи руҳиятини, майл ва истакларини, эҳтиёжини чуқур ўрганмай,

билмай туриб, умуман, ҳеч бир дарс соатини ташкил қилиб бўлмайди. Адабий таълим ҳақида сўз юритувчи аввал шу жараён ичида “пишиб етилиши” шарт.

– Адабиёт ўқитиш методикасининг бугунги ютуқларини нимада кўрасиз, қайси камчиликлар сизни ўйлатади?

– Фанимиз ютуқлари анчагина. Мени қувонтирадиган жиҳатлари тўлдирилган, такомиллашган ўқув дастурлари, дарсликларнинг яратилганлиги, бу жараёнга йирик адабиётшунос ва методист олимлар жалб қилинганлиги; бугунги кунда жаҳон стандартлари талабларига жавоб берадиган ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш билан бирга малакали мутахассислар тайёрлашга жиддий эътибор қаратилаётганлигини таъкидлагим келади. Кейинги йилларда методист олимларнинг янги авлоди шаклланди: профессорлар Б.Тўхлиев, Қ.Йўлдошев, С.Матчонов ижодий мактаблари шаклланди. Айниқса, профессор Қ.Йўлдошевнинг методика соҳасидаги салмоқли изланишлари туфайли фаннинг илмий-назарий ва фалсафий-эстетик асослари янгиланди. Ёш авлодни мустақил фикрлайдиган, ностандарт, мураккаб вазиятларда тўғри ечим топиш йўлида изланадиган қилиб тарбиялаш масаласи – таълим-тарбияни трансакция фалсафаси асосида ташкил этиш ғояси ўзбек методикасида илмий талқинини топди. Тўғри, бу муаммо ХХ асрнинг иккинчи ярмида жаҳон, хусусан, рус педагогикасида янгича назарий концепция сифатида тадқиқ қилинган. Мустақиллик даври ўзбек методикаси билан жаҳон амалиётида самарали деб тан олинган илғор назарий қарашларнинг мазмунан уйғунлашуви, шубҳасиз, ижобий ҳодиса. Олим “Ўқитувчи китоби” сингари методик қўлланмалари орқали ўзбек адабиётининг баркамол намуналарини ўқувчига тақдим этиш, ўргатиш методикасини ўзига хос илмий концепцияга таяниб яратдики, буларнинг бари методика соҳасидаги жиддий ютуқлар сирасига киради.

– Бу жараёнда сизнинг ҳам фаолиятингиз муайян салмоққа эга, деб ўйлайман. – Республика таълим марказида адабиёт ўқитиш масалалари бўйича тузилган кенгаш раиси сифатида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Олий Аттестация комиссияси ҳузуридаги фаолиятингиз; ўқувчиларда бадиий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш муаммоси тадқиқига бағишланган монография, рисолаларингиз ва ўндан ортиқ ўқув қўлланма, юздан ортиқ илмий-методик мақолаларингиз, фан номзодлари тайёрлаш борасидаги меҳнатингиз...

– Сиз “баҳо”ни бироз ошириб қўйдингиз. Мен ўз фаолиятимдан камдан-кам қониқиш ҳиссини туяман.

Ҳаётимдаги энг муҳим жабҳа – оилам. Методика соҳасидаги камчиликларга келсак, улар ҳам талайгина. Адабиёт ўқитиш самарадорлигини таъминлашда дарсликлар қаторида ўқув дастурлари ва методик қўлланмалар ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан қаралса, касб-хунар коллежларининг амалдаги “Она тили ва адабиёт” ўқув дастури қайта ишланишга, такомиллаштирилишга муҳтож экани сезилади. Адабий материалларнинг танланиши, рукнлаштирилишида қандай илмий-назарий, методик принципларга таяниб иш кўрилгани ноаниқ; адабий материалларни танлашда коллеж ўқувчилари ёш хусусиятлари ҳисобга олинмаган; назарий билимлар бериш эса мутлақо эътибордан четда қолган; дастур ва дарслик ўртасида анчагина номувофиқликлар мавжуд. Дастурга кўра, 80 соат мобайнида ўрганилиши шарт бўлган ўқув материалларининг 49 соатлик қисми дарслиқдан жой олмаган. Қатор камчиликлар умумий ўрта мактабларнинг 5-6-синфлари “Адабиёт” дарслиги асосида тайёрланган ўқитувчилар учун методик қўлланмаларда кўзга ташланадики, бу камчиликлар соҳа мутахассиси сифатида мени ҳам ўйлантириши табиий. XXI асрга хос глобал ўзгаришлар олий мактаб методикаси соҳасидаги ҳам назарий ва амалий ўзгаришлар, янгиланишлар мазмунини қамраб олувчи педагогик, методик адабиётларнинг такомиллашган нусхаларини яратиш муаммосини кўндаланг қўйса-да, бу борада ҳануз оқсаш кўзга ташланмоқда. “Педагогика” ва “Адабиёт ўқитиш методикаси” дарсликларини қайта яратиш зарур. Таълим ўзга тилларда олиб бориладиган мактаблар учун яратилган “Ўзбек тили” дарсликларини такомиллаштириш, “Ўзбек адабиёти”ни ўқув предмети сифатида ўқитишга эришиш керак, деб ўйлайман.

– Адабиётшунос бўлишингизга асосий сабаб оилавий муҳитми ёки бирор анъананинг давомчисимисиз?

– Асосий сабаб: адабиётга муҳаббат, гўзаллик оламига талпиниш.

– Аёл – раҳбар – олима – она... бу тушунчалар бирлигини қандай изоҳлайсиз? Улардан қайси бирига асосий вақтингизни, кучингизни сарфлайсиз?

– Бу тушунчалар бирлиги оиланинг тинчлиги, саришталиги, фаровонлиги, фарзандлар қиёфасида кўзга ташланади. Сиз аёл, она, раҳбар, олимага хос сифатлар бирлигини бир аёл ўзлигида бирлаштира оладими? – демоқчисиз, менимча. Ҳар ҳолда саволларингизнинг энг қийинига жавоб беришга тўғри келади.

Аёл – етакчи, яъни лидер бўладими, раҳбар, олима ҳамиша борлиғи билан аёллигича қолади ва аёлдай яшаб, нафас олади, вақти келганда қувонади, кўнглига озор етганда йиғлайди. Аёлни маънавий емиришга қодир ягона сабаб – ёлғизлик, меҳрга ташналик, деб ўйлайман. Қолган барча ҳаёт қийинчиликлари-ю синовларини аёл енга олади. Мен севиш, севилиш бахтини ҳам, йўқотиш изтиробларини ҳам, маънавий хиёнатларни ҳам бошдан кечирдим. Энг қийин дамларда илмий-ижодий изланишлардан куч олдим, илм йўлидаги машаққатли меҳнат жараёни ҳаётимдаги йўқотишларни, тақдиримдаги азобларни енгишимга ёрдам берди (Барига шукроналар бўлсин). 25 ёшимда фан номзоди илмий даражасига сазовор бўлдим, аммо жуда эрта ҳаётнинг аёвсиз “зарба”ларига дуч келдим, уларни енгиб ўтгунча, назаримда, умримнинг яна 25 йили ўтди. Аёлга сабр-қаноат, ирода, мардлик ва латофат зарур. Оиланинг шакли ҳам, мазмуни ҳам аёлнинг латофатига монанд бўлади. Хонадон остонасидан оила аёлининг қиёфасини англаш мумкин. Мен катта оилага келин бўлиб тушдим. Катта оиланинг “катта қозони”да қайнадим, бориға ҳам, йўғиға ҳам сабр билан чидадим; қаттиққўл қайнонам ва талабчан турмуш ўртоғимдан миннатдорман. Агар улар мени “талтайтириб” юборишганида, балки ҳозиргидай аёл ва она бўлолмасдим, деб ўйлайман. Ҳар ҳолда рўзгордан, оила тутишдан, фарзандларим тарбиясидан ҳозиргача дакки эшитганим йўқ. Бўш вақтим деярли йўқ. Оилага кўпроқ вақт ажратаман, албатта. Қолгани имкон қадар бўлади.

– **Маълумки, адабиёт аҳли кўнгул олами фуқароси ҳисобланади. Ёлғиз қолганингизда кўнглингиздан нималар кечади?**

– Ёлғиз қолганда ижод қилиш истагини туяман, руҳият кенгликлариға талпинаман.

– **Янги йилдаги орзуларингиз, режа ва тилакларингизни билсак?**

– Келажак бугундан бошланади. Нафақат яқинларимға, касбдошларимға, балки бутун халқимға янги йилда янги зафарлар, соғлик-омонлик тилайман. Ҳаётға, одамларға, қандай кўз билан қараб, қандай ишларни амалға оширсак, ҳаётимизнинг эртанги куни ўз амалларимизға муносиб шаклда бошланади. Барчамизға эзгулик, яхшилик, меҳр-мурувват ёр бўлсин!

**Сухбатдош: Нафосат Ҳроқова
ТДПУ магистранти**

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ – МОҲИР МУНАҚҚИД

Ўтган асрнинг 70-80 йиллардаги ҳозирги ЎзМУнинг Ўзбек филологияси факультетида таҳсил олган талабалар ҳаётида Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоблари, профессорлар У.Норматов, А.Расулов, курашчан мунаққид Н.Худойбергенов, Санжар Содик каби йирик олимлар ҳозирги замон ўзбек адабиёти кафедрасида алоҳида мавқега эга эди. Адабий жанрларнинг долзарб масалаларидан тортиб, жамоатчилик диққат-эътиборини тортган асарлар тақдироти бўйича баҳс-мунозаралар, алоҳида илмий рисола ёки адабий танқидий мақола теварагидаги қизғин муҳокамалар айна шу илмий марказда, ҳар бири ўзига хос қиёфаси ва тафаккур оламига эга сиймолар иштирокида бўлиб ўтарди. Кафедра факультет илмий ҳаётининг “қалби”га айланган эди, десак муболаға бўлмас. Чунки, бутун факультет ижодий муҳити, руҳини айна кафедра ва ундаги йирик адабиётшунослар, мунаққидлар ҳаракатга келтирардилар. Уларнинг сардори сифатида биз устоз Озод Шарафиддиновни тасаввур этардик.

Устознинг “Замон, қалб, поэзия” номли илмий монографияси катта шов-шувларга сабаб бўлган эди. 50-60 йиллар ўзбек адабиётига хос қатор салбий ҳолатлар, чунончи, шеърятдаги дабдабазлик, “минбар сўзлар”ни қофиялаштириш, схематизм илллати, замонда рўй берган ҳодисаларни шарҳлашга, олқишлашга интилиш, насихатгўйлик кабилар мунаққид томонидан чинакам бадий ижодга хос бўлмаган нуқсонлар сифатида очиб берилган эди. Мунаққид Озод Шарафиддинов юқорида номбар қилинган китобида қатор ўзбек шоирлари ижодидан келтирилган мисолларни таҳлил қилиб, ўзбек шеърятига хос тенденциялар ҳақидаги илмий кузатишларини баён қилган ва салмоқли хулосалар чиқаришга эришган : “...шеърда бирон янги, чуқур фикр, пахтакор меҳнати ҳақида шоир Уйғундан бошқа ҳеч ким айтиши мумкин бўлмаган гап йўқ. Биз пахтанинг аҳамияти ҳақида, пахта меҳнат билан битиши ҳақида маълумот олдик, холос. Бироқ бу гапни шу шеърни ўқимасдан аввал ҳам яхши билардик-ку! Демак, шоир бизга бирор янгилик беролмади. Мирмуҳсиннинг “Ирмоқлар” тўпламида “Ўзбекистон” шеъри бор. Шеърдаги баъзи бир мантиқий ғализликларга эътибор бермагандай бўлайлик. Бунда ҳам қофия, вазн жойида; ўхшатиш, сифатлашлар ва ҳатто метафоралар бор. Аммо бу шеър ҳам хассос поэзия намунаси

булолмайди... Тўғри фикр ифодаланган, ammo шу фикрни айтиш учун фақат қофиялаш илмига эга бўлиш шартми? Бу асарлар поэзия намунаси бўлолмайди”.

Олимнинг “Биринчи мўъжиза” номли йирик китоби ҳам ўз даврида адабий жамоатчилик эътиборини тортган, баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Устоз 70-йиллар ўзбек шеъриятига хос хусусиятларни бадий маҳорат тарозусида ўлчаб, рўй берган янгиланишларни, ўзгаришларни кўллаб-қувватлашга ҳаракат қилган эдилар. Адабиётимизга кириб келган А.Орипов, Э.Воҳидов, Омон Матжон, Ҳ.Худойбердиева каби янги авлод вакилларининг ўзига хос истеъдоди, услуби, маҳорати, поэтик кашфиётларини таҳлил қилиб, бу давр ўзбек шеъриятига хос янги руҳни бир бутун адабиётимиздаги кўтарилиш деб баҳолаган эдилар: “Поэзия – талантдан бошланади. Талант эса ҳаётнинг ҳеч ким кўрмаган томонларини кўра олиш, у орқали воқеликнинг муҳим томонларини ифодалай олиш, даврнинг катта муаммоларини кўтариб чиқа олиш қобилиятидир. Поэзиядаги образлилик - фикрий теранлик билан, ҳаётга янгича муносабат билан, шу муносабатни эҳтиросли формада айтиш билан чамбарчас боғлиқ... Поэзиянинг чинакам интеллектуаллиги ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларнинг чуқурлиги ва оригиналлигида кўринади. Интеллектуалликнинг чуқурланиши поэзияда фалсафий лириканинг кучайишига, ўткир умумлашмаларнинг кўпайишига сабаб бўлаяпти”.

Озод Шарафиддинов халқ ҳурмати-ю олқишига сазовор бўлишнинг бирдан-бир сабаби ҳамда омили истеъдод эканини алоҳида таъкидлаган ҳолда барча даврлар учун муҳим ҳақиқатни баралла айтади: “Абдулла Қаҳҳор билан фахрланишимиз сабабларини изоҳлаганда, унинг асарлари орқали ўзбекнинг шухрати оламга таралмоқда, дейишади. Тўғри, Абдулла Қаҳҳор асарлари ўнлаб қардош тилларга таржима қилинган... бироқ ҳар қандай асар ҳам ўнлаб қардош ва ажнабий тилларга таржима қилина бермайди-ку... Бу ҳуқуқни қозониш учун асар чинакам санъат намунаси, улкан истеъдоднинг самараси бўлиши керак. Бугун Абдулла Қаҳҳор асарлари Европада ҳам, Осиёда ҳам минглаб ўқувчиларнинг кўнглини овлаётган экан, демак, улар ҳақиқий истеъдоднинг фарзандларидир”.

Мунаққид ўз фикрларини давом эттириб, ўзбек адабиётининг улкан сўз санъатқорлари биринчи галда бетакрор услуби билан маҳоратини намоён қилиш орқали халқ қалбининг тўридан жой олганликларини асослаб берган. Хусусан, А.Қаҳҳор ижодини, у яратган асарлар ва қаҳрамонларнинг Толстой, Чехов яратган образлар билан қиёслаш воситасида муҳим илмий ҳақиқатни

кашф этишга эришган: ўзбек адабиёти ва унинг бағрида ижод қилган чинакам сўз санъаткорлари яратган асарлар жаҳон адабиёти билан бўйлаша оладиган, дунё адабиёти намунаси сифатида баҳолашга, эъзозлашга арзирли эстетик қимматга эга.

Таниқли адиб О.Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романини юксак баҳолаган Озод Шарафиддинов тарихий асар яратиш масъулияти, тарихий романнинг жанр талаблари ҳақида назарий қарашларини баён этган эди: “Аввало, адиб бир неча асрлар аввал яшаб ўтган одамларнинг қиёфасини, кийим-кечакларидан тортиб, уй анжомларигача, урф-одатларидан тортиб, қилиқларигача ҳаммасини жонли тасаввур қилишга, уларнинг бошидан кечирган воқеаларни худди кўз ўнгида бўлиб ўтаётгандай қайта тирилтиришга имкон берадиган бой ва бақувват фантазияга эга бўлишлари лозим... хаёлот оламининг уфқлари жуда кенг бўлмоғи керак. Санъаткор тарихга қўл урар экан, уни биринчи навбатда бугун учун ибратли бўлган тарих сабоқлари кизиқтиради. Бунинг учун адиб ёзувчи бўлишдан ташқари зукко тарихчи, олим ҳам бўлиши керак.”

Агар О.Шарафиддиновнинг фикрларига таянадиган бўлсак, ҳақиқий олим илмий салоҳияти, иқтидори, ўзига хос тафаккур тарзига эгаллиги билан бир қаторда чуқур назарий мушоҳада юрита олса, унинг қарашлари муайян илмий салмоққа эга бўлади. Бундай олимлар адабиёт равнақиға, бадиий ижод ривожига ҳисса қўшади, ўзига хос эстетик олами қиёфасини белгиловчи феноменга айланади. Бунга шахсан О.Шарафиддовнинг ижоди аниқ мисол бўла олади. Олимнинг “Жаҳон адабиёти” журналининг муҳаррири сифатидаги фаолиятдан тортиб “модернча услублар” теварагидаги баҳслар иштирокчиси сифатидаги фикрлари сўнгги давр ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида муайян салмоққа эга бўлди. Бу фикрлар олим ижоди ва илмий тафаккур доирасининг ниҳоятда микёсли эканидан дарак беради.

ЎЗ СЎЗИ ЎЗ ҚИЁФАСИ

Бадиий ижодда ҳам, фан соҳаларида ҳам ўз сўзи, ўз қиёфаси, ўзига хос тафаккур оламиға, ижодий принципларига эга бўлиш, уларға амал қилиш ва ўз дунёсининг маёқи – имону эътиқодига ҳамиша содиқ қолиб қалам тебратиш жуда кам истеъдодларға насиб этган.

Сермазмун ҳаёти, илмий, адабий танқидий рисоалари билан жамоатчилик эътиборига сазовор бўлган, ўзбек адабиёти, адабиётшунослик ҳамда танқидчилигимиз равнақиға сезиларли

таъсир кўрсата олган олим, устоз, курашчан танқидчи Норбой Худойбергенов қарийб эллик йилдан ортиқ умрини, бор салоҳияти-ю имкониятларини, куч-қудратини ўзбек адабиётининг мавқеини кўтаришга, бадиий ижод тараққиётини талабчанлик ва жасорат билан илмий-эстетик янгиликлар, кашфиётлар учун курашиш орқали юзага келишини исботлашга сарфлади. Унинг ана шундай курашчанлик руҳи билан суғорилган "Эҳтирос тўлқинлари", "Сўз курашга чорлайди", "Сени ўйлайман замондош", "Ҳақиқат ёғдулари", "Меҳру муҳаббат йўлларида" сингари ўнлаб илмий, адабий-танқидий рисоаларини ўқир эканмиз, адабий жараён муаммолари моҳиятига чуқур кириб бориб, хилма-хил ижодкорлар яратган асарларни талабчанлик билан таҳлил қилганига гувоҳ бўламиз. Айрим бадиияти саёз асарлар ҳақида эса куюниб, эзилиб фикр билдираётганлигини ҳис қиламиз. Олим гоҳо лўнда қилиб: "Шоир бўлиш шартми?" - дейди. Шоирликни "Кун ўтар касбга" айлантираётган бундай жўн назмбозликни фош қилиш орқали – ўзбек шеърини раванқига зарар етказётган ҳолатларни асослаб беради. Бундай ҳолатга қарши курашни кучайтириш зарурлигини кескин танқид ва таҳлил орқали кўндаланг қўяди: "Майли, сиз қўлингизга қалам олманг, деб кескин ҳукм чиқаришдан ўзимизни тийиб турайлик, аммо лоақал ёш қаламкашларимизнинг изланиш-интилишларидаги машаққатли кемтиклар, етишмовчиликларни асосли, ҳаққоний таҳлил орқали кўрсатиб, бир лаҳза шоир бўлишингиз шартми?, деган савол устида ўйлаб кўрсангиз бўлмасмикан, дейишимиз биз учун ҳам фарз, ҳам қарздир. Агар ўша Макаренкодай ёзолмасдан тўлғониб-тўлғониб қийналаверсангиз, қўлингизга қалам олишдан ўзга чора қолмаган вазиятда ёзсангиз ва ёзишдан олдин ҳозирги ўқувчиларнинг тили-ю, дилидаги дардлари, орзу ниятлари, ғам аламларини кашф этишга қурбим етадимиз, уларнинг билмаганини билдириб, сезмаганини сездириб, ижтимоий тараққиётга, халқимизнинг маънавий камолотига заррача наф келтираманми, деб бош қотиришингиз шарт, деб айтишимиз биз учун ҳам фарз ҳам қарздир".

Танқидчининг бу тахлит очикчасига ва лўнда қилиб айтган фикрлари узоқ йиллар мобайнида адабий жамоатчилик томонидан гоҳ у, гоҳ бу зайилда қабул қилинди, баъзан эса "ассосиз танқид" сифатида баҳоланди.

Ҳолбуки, Н.Худойбергенов кимгадир "тош отиш"дан ёки кимгадир лаганбардорлик қилишдан йироқда бўлган, "аччиқ" бўлса-да, кескин танқидий фикр айтишдан чўчимайдиган, пировард натижада, адабиётимизнинг сон жиҳатидан эмас, сифат жиҳатидан

бойитадиган ҳақиқий санъат асарлари яратилишига хайрихоҳлик билдирувчи, айнан шундай бадиий кашфиётларни қўллаб-қувватлашга тайёр курашчан танқидчи сифатида қалам тебратди. Айниқса, ижод жараёни, илм-фан олами ҳақиқат ёғдуларига бурканса, ижтимоий-маънавий юксалиш рўй бериши аниқлигини асослашга уринди. “Илму идрок қудрати” номли мақоласида олим О.Ёкубовнинг “Кўҳна дунё” романини таҳлил қилар экан, теран ҳаётий, фалсафий фикрларни ўртага ташлайди: “илму ақл-идрок ҳар қандай синовларга бардош беради, асрлардан асрларга ўтиб боради, ижтимоий-маънавий-маданий тараққиётга хизмат қилади, ўта кучли-ю даҳшатли тўсиқларни бартараф этади. Ахир, илмни яратиб, ривожлантирувчи, ақлу идрок билан иш кўрувчи инсон жуда кўп деганда юз йил, борингки, эллик йил яшаши мумкин, бироқ илму ақлу идрокка асло чеку чегара, ўлим йўқ-ку! Ҳа илму идрок бениҳоя зўр қудратга эга. Уни бу дунёда ҳеч ким, ҳеч нарса енголмайди... Фолиб чиқиш учун қанчадан-қанча тўқнашувлар олишув-тортишувлар, курашлар рўй беради”.

Олимнинг мазкур фикрлари ўз ҳаёт йўлига ҳам тааллуқли: устоз ҳаёти давомида хилма-хил тўсиқлар билан курашларни бошидан кечирган. Ўз эътиқодидан ҳар қандай қийин вазиятларда ҳам воз кечмаган. Илму-фан равнақи йўлида, ўзбек адабиётини жаҳон миқёсида обрў қозониши истагида яшаб ижод қилди, қарийб 20 йилга яқин муддатда собиқ иттифоқнинг марказий газета ва журналларида ўз мақолалари билан қатнашиб, адабий жамоатчилик эътиборини жалб қилди. Шубҳасиз, бу жараёнлар осонлик билан, силлиққина кечгани йўқ. У яратган асарлар, танқидий мақолалардан ўзи эътиқод қўйган адабиётга, илм фанга меҳру муҳаббат туйғулари сезилиб туради. Айни муқаддас туйғу туфайли устоз Норбой Худойберганов ижод довларини забт этди; ўзига ва ўзгаларга ўта талабчанлик билан муносабатда бўлди. Олимнинг кейинги йилларда яратган илмий рисолаларидан ҳам ҳар қандай ижодкор ўз ижодини, ҳаёт йўлини, эришган ютуқлари-ю камчиликларини тафтиш этиб борса, ютуқлар соясида қолмай, ўзига танқидий муносабатда бўла олса, ижодий баркамолликка эришади, деган салмоқли фикр-мулоҳазалари етакчилик қилади. “Меҳру муҳаббат йўлларида” номли рисоласидан жой олган “Ўз ўзимни тафтиш этиш” туркум мақолалари ҳар биримизни илмда ҳалолликка мардлигу матонатга даъват қилади. Чинакам истеъдод соҳибларига меҳру муҳаббатимизни оширади. Ҳамиша ўзининг илмий кузатишлари, талқину таҳлиллари, хулосаларини “сўзсиз қабул қилинадиган ҳақиқат” деб даъво қилмайди, баҳсу мунозарага чақиради. “Ахир

мунозараларда ҳақиқат туғилади; зотан меҳру муҳаббат қайси соҳаларга тааллуқли бўлмасин, бошқача йўли йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас”, - деб таъкидлайди олим.

Ўз сўзи ва ўз қиёфасига эга олим ва мунаққид Норбой Худойберганов шогирдлари орасида тўғри сўзлиги, меҳнаткаш, дангаллиги, ўз эътиқоди учун курашчанлик руҳи билан яшашига кўра ҳамиша ибрат бўлиб қолади. Муҳтарам устозни муборак 70 ёшлик таваллуд кунлари арафасида чин дилдан қутлаймиз ва соғлик-омонлик тилаймиз.

Н.Худойберганов,

“Бадиий таҳлил сеҳри” (Сайланма) китобидан.

ЭҲТИРОМ

1993 йилнинг кузи эди. Тошкент Давлат Педагогика Университети олдида икки навқирон, зукко, ёрқин чехрали олимлар қизгин баҳслашган ҳолда етиб келдилар. Ёнма-ён турсакда, улар на мени, на бошқаларни илғамас, ўз қарашларини далиллашга киришиб кетган эдилар. Мен ҳавас-у ҳайрат билан уларни кузатдим, муҳокама-мулоҳазалари адабиёт ҳақида эканлигини англаб, беихтиёр қулоқ тутиб, туриб қолдим. Бу икки таниқли олимлар Низомиддин Маҳмудов билан устоз Боқижон Тўхлиев эдилар.

Орадан бир йил ўтиб, “Ўзбек тили ва адабиёти” факультети декани Н.Маҳмудов мени ҳузурларига чорлаб: “Докторлик диссертациясини қачон ёқлайсиз?” – деб сўраб қолдилар. Мен қисиниб, қимтиниб, “Бадиий таҳлил усуллари” номли китобимни узатдим. Домла диққат билан китобни варақлаб бўлиб, “Бир йил етадими яқунлашга?” – дея савол беришда давом этдилар. Мен ишни умуман яқунлаган бўлсам-да, илмий раҳбарга зарурат ва эҳтиёжим борлигини айтдим. Домла телефонда ким биландир гаплашиб, хонага таклиф қилдилар. 5-10 дақиқадан сўнг хонага кириб келган одам ўта жиддий қиёфали, синчков назарли, худди “ичингдаги сир-асрорларингача билиб оламан”, дегандай туюладиган чехраси билан менга унча ёқинқирамади. Низомиддин Маҳмудов домла бизни таништириб, “Мана, илмий раҳбар ҳам топилди, энди ҳеч қандай муаммо қолмади, бир йилда ишни столга қўясиз”, – деб хулоса ясади.

Бир неча йиллар давомида мен ҳақ сўзли, талабчан, илмга хиёнат қилмайдиган, бадиий адабиётни чуқур ҳурмат ва муҳаббат билан севувчи, сўз қатламларида ётган энг яширин маъноларни, нозик ишораларни, жозиб тасвирларини чуқур идрок этиб, ҳис

қилувчи зукко адабиётшунос Боқижон Тўхлиевни гўё янгидан кашф этдим; устознинг асл қиёфасини, кўнглини тушунгандай бўлдим, меҳру-муҳаббатим, ихлосим ортди.

2008 йил устоз “Қутадғу билиг”нинг насрий баёнини ҳозирги ўзбек тилида тайёрлаб, китоб ҳолидаги нашрини кўтариб хонага кириб келдилар. Узоқ суҳбатлашдик. Ўтган ўн етти йил давомидаги яхши-ёмон кунларни хотирладик, дардлашдик, адабиёт ҳақида мириқиб суҳбатлашдик. Устоз бир неча китобларини менга совға тариқасида топшириб, хайрлашдилар. Китоблардан ҳар бирига эзгу тилак – дил сўзлари ёзилган эди: “Ҳамкасбим, маслакдошим, шогирдим, ҳамиша дилбар ва латофатли Марғубахонга оилавий, илмий-ижодий бахт-саодатлар тилаб қоламан”. Кўзимга ёш келди. Ахир устознинг меҳри, эътирофи, самимий кўнгил изҳорига сазовор бўлиш озмунча бахтми? Умуман, одамларни англаш, уларнинг сени англаб тушунишлари учун баъзан бир инсон умри керак бўлади. Баъзида, жуда яхши биламан, деб ишонганларинг доғда қолдиради, “ўзгалар қўли билан” бўғизлайди. Бу дунёнинг алдамчилиги, бевафолиги турфа одамлар қиёфасида гавдаланади.

Устоз Боқижон Тўхлиев турланмайдиган, тусланмайдиган одамлар тоифасидан, ҳамиша бир хилда: оғир, вазмин, салобатли қиёфада, ўрнида “аччиқ”, “таг маъноли” танбеҳ берадилар, кези келганда, дилкаш суҳбатдошга айланиб, ютуқларимиздан ҳузур қилаётганликларини сездирадилар.

Устоз Боқижон Тўхлиев ташкилотчилигида ўтган йили “Ўзбек адабиёти ўқитиш методикасининг долзарб муаммолари”га бағишланган “Адабиёт ва маънавият тарбияси” мавзусида республика конференцияси бўлиб ўтди. Анжуман ялпи мажлисида мен ҳам маъруза қилдим. Ахён-ахёнда иштирокчилар ва устозимга кўз ташлаб, маъруза қандай таъсир қилаётганлигига эътибор қаратдим. Агар тингловчиларда зерикаш ҳолати кузатилса, сўзимни қисқароқ қилмоқчи эдим. Устоз жиддий қиёфада, диққат билан менга тикилиб, маърузани тинглар, олдиларидаги қоғозга нималарнидир ёзиб қўярдилар. Тадбир тугагач, домла тез юриб келиб, елкамга қоқдилар: “Маъруза учун раҳмат,” - дея илтифот кўрсатдилар. Шу қисқа жумладан устознинг кўнгилларидаги гурурни, қаноатни, эҳтиромни ҳис қилиб, бошим осмонга етди. Яна Юсуф Хос Ҳожиб мисралари ёдимга тушди:

*Жуда яхши деган киши афзали,
Кишига меҳрибон, феъли гўзали:
Кишига наф берар киши эзгуси,
Киши эзгусидир эл-юрт кўзгуси.*

ИЗЧИЛЛИК

Касбдошларимиз орасида шундай заҳматкашлар борки, улар умр бўйи “илм деб”, “илмим деб”, ўзлари сайлаган йўналишда собитқадамлик билан “хўша терадилар” (Жомий), нимага эришсалар олам-жаҳон завқ олиб, янги чўққини забт этиш пайида юрадилар, ўзларига ҳам, шогирдларга ҳам ўта талабчан бўладилар. Лаборантликдан профессорлик, кафедра мудирини лавозимигача бўлган меҳнат пиллапояларини босиб ўтган Марғуба Мирқосимова ана шундай зуваласи пишиқ, закий олималардан ҳисобланадилар.

Марғубахонни аспирантурага қабул қилишда билимига баҳо қўйиш жараёнида айрим ўртоқлар унинг иқтидорига шубҳа билан қараб, иккиланиб туришди. Шунда таниқли адабиётшунос, фан доктори, профессор Тўхтамурод Бобоев шундай дедилар:

- Азиз дўстлар! Марғубахон илмий муҳитда вояга етган: Турсунной опа ва Мирқобил акалар замонамизнинг ўта билимдон, поктийнат, фидойи олимлари. Халқимизда “Куш уясида кўрганини қилади” деган ҳикмат бор. Биз уни аспирантурага қабул қилсак, янглишмаган, яхши бир адабиётшуносни тарбиялаган бўламиз.

Ҳақиқатда ҳам Марғубахон намунали аспирант бўлди: барча фанлар бўйича минимумларни “аъло” баҳоларга топширди, адабий жараёнда фаол қатнаша бошлади. Қувонарлиси шундаки, ўтган асрнинг 90-йилларида кам юз берадиган номзодлик диссертациясини ўз вақтида ёзиб, тугатиб кафедра ҳукмига ҳавола қилди. Жамоа ишончини тўла оқлади.

Диссертация муҳокамаси мунозарали, жиддий кечди. Илмий ишни ўқиган ўртоқлардан кўпчилиги аспирантнинг ютуқларини, илмий хулосаларини қўллаб-қувватлаб, уни яқунланган тадқиқот сифатида ҳимояга тавсия этишни таклиф қилишди. Аммо, ўз мавзусини теран идрок этган бўлишига, барча саволларга асосли жавоб беришига қарамай, икки доцент диссертантни танқид қилишди, пашшадан фил ясаб, ишни яна бир марта муҳокамадан ўтказиш хусусида фикр билдиришди.

- Муҳтарам дўстлар! Сизлар билдирган эътирозларни, кўрсатган жузъий камчиликларни диссертант ҳимояга қадар бемалол тузата олади. Бунга ишончларингиз комил. Биз ҳамиша холислик йўлидан боришимиз керак. Бунинг устига бизда демократия. Ҳозир таклифларни овозга қўяман, ҳамма нарса равшанлашади-қўяди, - дедим зарда билан.

Овоз беришда ўша икки касбдош “қарши” чикди, холос.

Натижада кўпчилик овоз билан диссертация очиқ химояга тавсия этилди. Йиғилишда иштирок этган Марғубахоннинг илмий раҳбари, машҳур танқидчи, филология фанлари доктори, профессор Норбой Худойбергенов миннатдорчилик изҳор этди.

Ҳа, Марғубахон ҳаётдаги қийинчиликлар, нохушликлар, айрим касбдошларининг норавобинликларига қарамай узлуксиз, фидойилик, изчиллик билан илм излади, ўз тафаккур доирасини муттасил ошириб борди. Ҳозирги адабиётнинг долзарб масалаларига оид, адабиёт ўқитишнинг ўрганилмаган жиҳатлари ҳақида монографиялар яратди, шогирдлар тайёрлади, докторлик диссертациясини химоя қилди, профессор унвонига эга бўлди. Энг муҳими, ўзи илмда илк қадам қўйган кафедранинг закийлиги билан бошқармоқда, ҳар жабҳада ўзининг етук назариётчи, зукко методист сифатида кўрсатиб юрибди.

Замонамизнинг нозикфаҳм, таникли, ота-онаси анъанасини забардастларча давом эттираётган Марғубахон Мирқосимованинг кўз ўнгимизда камолотга етиб, илмнинг юксак чўққисини эгаллаб, биз билан бақамти ишлаб юрганидан фахрланамиз.

Ҳомиджон Ҳомидий,
филология фанлари доктори, профессор

ДИЛБАР ВА МАРҒУБ ОЛИМА

Методика илми ниҳоятда ўзига хос. Бу соҳада меҳнат қилаётганларнинг аксарияти назарий ва амалий соҳаларни бирлаштириб турадиган мутахассислар сифатида эътиборлидир. Марғуба уларнинг сардорларидан, сарварларидан бири. Энг аввало Марғубанинг ниҳоятда моҳир ўқитувчи эканлигини таъкидлаш жоиз. Марғуба аудиторияда ҳар доим ўзини эркин сезади. Демакки, соҳасини яхши билади. Аудиторияда у ҳузур қилади. Марғубанинг машғулотида талаба ҳам ҳузур қилади. Янги нарсаларни эшитиш, ҳодисаларнинг асл моҳиятини билиб бориш, ўзи билган нарсаларнинг мутлақо янги қирраларга эғалигини ҳис этиш ҳар кимга ҳам ҳузур беради.

Марғуба дарс ўтганида ҳақиқий адабиёт ўқитувчиси қандай бўлиши лозимлиги кишининг хаёлидан ўтади. Унинг билимдонлиги, зукколиги, адабиётни, сўз санъатини ниҳоятда нозик ва теран ҳис этиши, бадиий асарни таҳлил ва талқинидаги ўзига хосликлар кишига завқ беради, унинг қалбида ҳавас уйғотади. У ўқитувчи сифатида ўз ўқувчилари-талабаларини ром этиб олади. Кўплаб талабаларнинг Марғуба туфайли бу соҳага меҳр ва муҳаббатларининг ортиб бораётганлиги бежиз эмас.

Илмий раҳбар сифатида талабаларнинг “Марғуба опамдан мавзу оламан” деган қатъиятига аслида мана шу амалий сабоқлар руҳ берганлиги ҳам ҳақиқат.

Қўллаётган сўзларини танлаш, саралаш, уларнинг талаффузи, оҳангини жойига қўйиб етказиш, Марғубагагина хос бўлган майин, аммо жарангдор оҳанг, уларга мос мазмун салмоғи тингловчиларни, талабаларни, шогирдларни ўзига мафтун қилади.

Илмий анжуманларда ҳеч кимнинг эсига келмаган адабий ҳодисалар, уларнинг ўзига хос маъно қирраларини илғаш ва бошқаларга муносиб тарзда етказа олиш Марғубагагина хос.

Марғуба адабий таълимдаги узвийлик ва узлуксизликни амалий жиҳатдан ҳаётга татбиқ этиб келаётган, бу соҳада мунтазам кузатиш олиб бораётган олималаримиздан. Унинг мақолаларида, китобларида мактабгача тарбиядан бошлаб олий таълимгача бўлган оралиқдаги муаммоларнинг таҳлилга тортилиши бежиз эмас.

Марғубанинг таҳлиллари ўзига хосликлари билан эътиборли. Уларда муаллиф кўзда тутган поэтик ғоянинг нозик даражада илғаб олиниши, ҳар бир бадиий асарнинг ўзига хос жиҳатларини кўриш ва кўрсата олиш хислати очиқ бўй кўрсатиб туради. Ҳалол ва самимий таҳлиллар, кенг мушоҳадага таянадиган талқинлар кўпчиликни бефарқ қолдирмайди.

Мана, эътибор беринг: “бу шеърларда фикр ва туйғу ҳаракати жўшқин, ҳис-ҳаяжон салмоғи юксак. Шу сабабли майин мусиқийликка уйғун руҳият манзараларини қалб кўзимиз орқали кўргандай бўламиз. Нафис бўёқларда берилган табиат чизгиларида оқ, ним пушти ранглар етакчилик қилади. Табиат тасвирига уйғун инсоний кечинмаларни кечираётган лирик қаҳрамон кўз ўнгимизда жонланади, унинг қалби илиқликка тўла, гўзалликка ташна эканини ҳис қиламиз. Шоиранинг Ҳамид Олимжон хотирасига бағишлаб ёзган шеърлари айниқса, ҳаяжонли, дардчан. Табиат тасвирига сингдирилган майин оҳанглар оқ бўёқларда тасвирланади; инсоний дардга йўғрилган фарёд нолалари, дарду алам, армону изтироб туйғулари аста-секин сарғиш ёки тўқ рангларга кўчади. Лирик қаҳрамон кўлидаги даста гул, ёруғликни тўсиб келган қора булут, аёл изтиробларига чидолмасдан дув ёш тўккан осмон, оқ булутлар – бари рамзий маъноларни ташийти”.

Бу олиманинг ардоқли шоирамиз Зулфия ҳақидаги мулоҳазалари. Уларда ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким айтмаган нуқталарнинг топилгани эътиборни тортади.

Олиманинг илмий тадқиқотлари билан яқиндан танишган киши

унинг ниҳоятда серқирра фаолият соҳиби эканлигини эътироф этади. Бир томондан, янги давр адабиётини таҳлил ва тарғиб этиш, бир томондан, ҳозирги адабий жараёнга фаол аралашуш, бошқа томондан адабиёт ўқитишнинг назарий муаммолари билан жиддий тарзда шуғулланиш, уни ўқитишнинг амалий жиҳатларига эътибор...мазкур қамровни тасаввур этишга имкон беради. Хоразмий ва Атоий, Навоий ва Бобур, Машраб ва Оғаҳий, Ойбек ва Зулфия, жаҳон адабиёти, ҳозирги адабий жараён, янги педагогик технологиялар ва уларнинг адабий таълимга татбиқи, адабий таълимнинг бошланғич синфлардаги, умумий ўрта таълим мактабларидаги, академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари, шунингдек, олий таълимдаги ўзига хосликлари мазкур қамровнинг айрим қирралари, холос.

Марғуба шу йиллар ичида ўзини яхши раҳбар сифатида кўрсатди. Ҳақиқатда ҳам бошқалар билан бирга ишлаш, бошқаларга раҳбарлик қилиш осон эмас. Ёш нуқтаи назаридан ўзидан кичикларга раҳбарлик қилиш нисбатан осонроқ. Тенгдошлар орасида раҳбарлик қилиш бироз мураккабликлар билан алоқадор бўлиб қолади. Агар раҳбарнинг ёши қўл остидаги ходимлардан кичик бўлса-чи?! Одамзоднинг ақлу идроки, тафаккури, тadbиркорлиги худди шу ерда намоён бўлади.

Марғуба бошлиқ, раҳбар сифатида ҳам кучли мушоҳада ва чуқур мулоҳаза эгаси эканлигини кўрсата олди. Бизнинг замонамиз тезкорликни, пухтакорликни, тadbиркорликни хуш кўради. Сустлик, лоқайдлик, бепарволик бугунги жамиятимиз талабларига мутлақо зид эканлигини инкор этиб бўлмайди. Аммо айна жамоанинг ҳамма аъзоси бир хилда фаол, бир хилда ижрочи бўлмаслиги ҳам аниқ. Аммо бошлиқ “қаловини топса, қор ҳам ёнади”. Марғуба бош бўлган кафедра аъзолари жуда қисқа муддатда олий таълимнинг бакалавриат ва магистратура босқичлари учун ўқув режасидаги барча фанларга оид дарслик, ўқув қўлланмалари, методик адабиётларнинг салмоқли қисмини ўз қўллари билан яратишди. Кўплаб монографиялар, рисоалар, илмий ва методик мақолалар юзага келди.

Марғуба ишни ташкил қилишни, бошқаларни тегишли ишларга сафарбар қилишни ниҳоятда қойиллатиб ўринлатади. Аммо унинг ўзи буларни бир чеккага ўтиб олиб кузатиб ўтирмайди. Унинг ўзи бу соҳадаги биринчи намунадир. Муҳим ва қисқа муддатли топшириқларни бажариш зарурати бўлиб қолганда, унинг ўз ходимлари билан ярим кечагача кафедрада қолиб кетиши аҳён-аҳёндаги воқеалар сирасига кирмайди. Токи қилинаётган ишдан кўнгли хотиржам бўлмагунча унинг тиним

билмаслигини кўпчилик яхши билади.

Кафедранинг салоҳияти факультетдагина эмас, Республикамиздаги турдош кафедралар орасида ҳам етакчи мавқелардан бирини эгаллайди. Ҳозир кафедрада тўрт нафар фан доктори, беш нафар фан номзоди фаолият кўрсатади. Шу кунларда яна бир фан доктори, бир неча номзодлик ишлари ҳимоя арафасида турибди.

Марғубанинг илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш соҳасидаги фаолияти ҳам эътиборли. Илмий даражани олиб бирорта шогирд тайёрламаган, шундан кейин ўз соҳаси мутахассисларининг эътиборига тушадиган бирорта дарслик, ўқув қўлланмаси, китоб, монография, рисола ёзмаган мутахассислар ҳам топилади. Аммо ҳақиқий олим ўз зиммасидаги вазифаларни чуқур ҳис қилса бундай қилолмайди. У ўз фикрларининг, ғояларининг давомчилари бўлишини истайди, шунга интилади, шогирдларини мана шу муборак ва муқаддас ишларга сафарбар қилади. Унинг ҳозиргача ҳимоя қилган, адабиётшунослик, адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида меҳнат қилаётган шогирдлари устоз изидан бориб ўз соҳаларида яхши ном қозонишмоқда. Яна бир гуруҳ шогирдлар эса адабиётшунослик ҳамда адабиёт ўқитишнинг энг долзарб муаммолари устида жиддий илмий-тадқиқот ишларини амалга ошириш билан банд. Уларнинг умумий сони ўндан ортқ.

Марғуба расмий оппонент, тақризчи, муҳокамалар иштирокчиси сифатида кўплаб илмий ишларнинг тегишли талаблар даражасига кўтарилишига, уларнинг назарий, методик, амалий аҳамиятининг ортишига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. У республикамиздаги фаол адабиётшунос ва методист олимларимиздан бири сифатида ҳақли равишда эътироф этилган.

Халқ таълими вазирлиги қошидаги Республика таълим марказида адабиётга оид методик кенгашнинг раиси, Низомий номидаги ТДПУ илмий-методик кенгашнинг аъзоси, ўзбек тили ва адабиёти факультетининг илмий кенгаши аъзоси, ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш назарияси ва методикаси мутахассислиги бўйича ҳимоя кенгаши қошидаги илмий семинар аъзоси сифатида Марғубанинг ниҳоятда катта ташкилий-методик ишларни амалга ошираётганини ҳам эътироф этиш керак. Буларнинг ёнида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация Комиссиясининг педагогика соҳасидаги Эксперт Кенгашида аъзо сифатида ҳам Республикамиздаги юқори малакали илмий-педагогик кадрларни тайёрлашга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Марғубадаги бундай меҳнаткашлик, ғайрат, шижоат тасодифий эмас. Бу хислатлар унинг юксак даражадаги инсонпарварлиги ва самимияти билан чамбарчас боғланиб кетади. Жамоадаги ҳар бир аъзо билан, унинг ёши ва мавқедан қатъий назар меҳр билан, муҳаббат билан муносабатда бўлиши, керак бўлган ҳар қандай ҳолатда ёрдам қўлини чўзишга тайёрлиги, бошқаларнинг манфаати билан рўпара келганда ўз манфаатини ортга суриш ёки тамомила воз кеча олишга қодирлиги унинг жамоа олдидаги обрўсига асос бўлган бўлса ажаб эмас.

Сабр ва чидам, матонат ва бардош Марғубанинг доимий ҳамроҳлари эканлигини ҳам яхши биламиз. Бўлган ва бўлмаган гаплар, айниқса, майда гаплардан устун бўлиш учун инсонда ниҳоятда катта қалб бўлиши керак. Марғуба ўзининг шу хислатлари билан ҳам кўпчиликка ўрнак ва намуна бўлиб келаётир.

Бир аёл сифатида ҳам уй юмушларини, фарзандлар тарбиясини, илмий тадқиқот ишларини, устозликни, мураббийликни қўшиб олиб бораётган, бунда чарчашни билмайдиган, янги марраларга дадил интилиб бораётган ҳамкасбимизга мустаҳкам соғлик ва катта ижодий муваффақиятлар ёр бўлаверишини тилаймиз.

Боқижон Тўхлиев,
филология фанлари доктори, профессор

ХАВАС КЕЛТИРИБ ЯШАШ БАХТИ...

Бахт кенг тушунча бўлиб, у ўз навбатида хусусий маънога ҳам эга. Чунки уни ҳар ким ҳар қанақа тасаввур қилади. Бироқ бу тушунчага фалсафий жиҳатдан ёндашилса, ўз ҳаётидан мамнун ва ўзгаларнинг ҳавасини келтириб яшаш чинакам бахт экани англашилади. Афсуски, бу зайлда яшаш барчага ҳам насиб қилмайди. Бундай бахтга инсонлик моҳиятини теран англаган ва ўз ҳаётини шунга монанд курган кишиларгина муяссар бўлиши мумкин. Илмий адабиётларда инсон табиат шоҳи ва эволюция тожи сифатида талқин қилинади. Аҳмад Дониш эса “Ҳақиқатда инсон улуғ олам. Унга қараганда бу олам кичик оламдир”, - дейди. Инсон бундай таърифга ўз тафаккури билан муяссар бўлгани ҳақиқатдир. Педагогика фанлари доктори, профессор Марғуба Мирқосимованинг ҳаёти, фаолияти бу ҳақиқатнинг исботи, десак янглишмаймиз. Қадимги юнон ва ҳинд манбаларида аёллик негизида фаоллик ва яратувчилик қуввати ётади, дейишлиги фикримизнинг чинлигини асослайди. Марғубанинг келинлик, оналик ва хизмат бурчини аъло даражада бажариши билан бирга,

ўттизга кирмай фан номзоди, қирққа кирмай фан доктори бўлганлиги ҳавас қилгулик ҳолат. Албатта, бу ютуқлар заминиди катта ва машаққатли меҳнат ётади. Меҳнат эса бахт ва омад калитидир. Марғуба меҳнати туфайли шундай калитни қўлга киритган. У икки соҳа – адабиёт ва педагогика фани мутахассисидир. Олиманинг бу борадаги фаолиятини кузатганда иккала соҳада ҳам етакчилик қилаётганлигини сезиш мумкин. Бундай хулосага келишимизга чоп этилган монография, ўқув қўлланмалари, рисоалари ва илмий мақолалари изн беради.

М.Мирқосимова педагогика фанининг методика йўналишида иш олиб боради. Унинг докторлик иши бадий асар таҳлили муаммосига бағишланган. Бу борадаги дастлабки китоби 1993 йилда чоп этилган “Бадий таҳлил усуллари”дир. Унда ҳам ўқитувчи, ҳам ўқувчиларга қатор тавсиялар берилган, яъни шеърларни мустақил ўқиш, ижодий тақриз ёзиш, ижодий тадқиқотга ундаш, шеърини ёки насрий асарларга тақриз ёзиш, реферат тузиш, адабий кечалар, адабий альбомлар, маърузалар ташкил этиш борасидаги методик тавсиялар ўз ифодасини топган. Маълумки, киши бадий асарга қанчалик яқинлашса, унинг замиридаги фикрни теран англаса, қалбига, шуурига жо қилса, у шунчалик покланиб боради ва комиллик сари қадам ташлайди. Бу нарса қанча эрта бўлса, унинг самараси шунчалик кучли бўлади. Марғубанинг айни долзарб муаммони мактабдан бошлаш керак, деб ўз фикрини изчил илгари суриши, уни мисоллар билан асослаши китобнинг илмий аҳамиятини белгилайди ва бу олиманинг илмий салоҳиятини кўрсатади.

М.Мирқосимова ўз концепциясини босқичма-босқич такомиллаштириб, янги асарлар таҳлили билан бойитиб бормоқда. Агар биринчи китобида бадий таҳлил усулларини бошланғич ва таянч синфлар мисолида амалиётда қўллаган бўлса, “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари” монографиясида юқори синфларда мураккаб таҳлил усулини қўллашга оид методикани ёритади. “Адабий материални ўрганиш жараёнида ўқувчининг тўғри, тез, раван ўқиш малакасини ҳосил қилишга, оғзаки ва ёзма нутқини, боғланишли нутқини ривожлантиришга, сўзларни қўллаш, сўз маъносини, унинг товуш хусусиятларини ўрганиш, жумлалар ва гаплар тузиш воситасида ўз мулоҳазаларини мантиқий изчилликда, тасвирий ифодалардан фойдаланиб баён этиш; асарни қайта ҳикоялаш, ўқувчини кузатган ҳодисалари ёки расмлари воситасида мустақил ҳикоя тўқишга ўргатишнинг самарали усуллари ушбу китобда батафсил ёритилган. Натижада,

бошланғич синф ўқувчисида адабий материални ўқиб ўрганиш, унинг мазмунини ўзлаштириш, китоб устида ишлаш кўникмалари шакллантирилади. Таянч синфларда эса бундай кўникмаларни янада ривожлантириш заминида адабий асарнинг қурилишини ўрганиш, бадиий образ моҳиятини англаш, эстетик дидни тарбиялашга эътибор қаратилади”.

“Бадиий асар таҳлили” китоби олиманинг янги тадқиқи ҳисобланади. Магистратура босқичидаги “Ўзбек адабиёти” мутахассислиги учун ўқув қўлланма сифатида чоп этилган ушбу қўлланмада М.Мирқосимова илмий ва амалий асосга эга бўлган шундай фикрни илгари суради: “Адабий таълим жараёнида ёш авлоднинг ҳиссиёти тарбияланади. Унинг гўзаллик ҳақидаги тушунча ва тасаввурлари такомиллаштирилади. Бу борада бадиий асар таҳлиliga таяниб иш олиб борилади. Бадиий асар таҳлили орқали ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳияти ўсади, оғзаки ва ёзма нутқи такомиллашади, ўқувчида ўз фикрларини илмий-амалий жиҳатдан асослаш малакалари шакллантирилади”.

М.Мирқосимованинг методик йўналишдаги билими адабиётшунослик бўйича ёзган тадқиқот ишларининг илмий-назарий жиҳатдан бойишига қўл келган, яъни бадиий таҳлилнинг илмийлигини оширган, мукаммаллаштирган. “Жанр ва маҳорат” рисоласидаги “Ҳозирги ўзбек шеърятининг етакчи тамойиллари” бўлимида янги модерн йўналишидаги шеърлар таҳлил қилинган ва уларнинг ўзига хослиги ёрқин очиб берилган. Олима мустақиллик даври ўзбек шеърятига хос хусусият: руҳий таҳлилнинг теранлиги; асарлар поэтик тафаккур тарзининг сероҳанглиги; воқеаларни анъанавий реалистик асарлардан фарқли ҳаётий манзараларда гавдалантириш; ҳодисалар, кечинмалар “мен” орқали ҳис қилиниши янгилик сифатида қабул қилинди, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Бу хусусият реалистик тасвир услуби бағрида юзага келган “янгилик” сифатида эътироф этилаётган “Ўзбек модерн шеърят” алоҳида ва ўзига хос эстетик тамойил сифатида юзага келганлиги ҳамда ривожланаётганлигини асослайди. Яна бир ўринда: “Бугунги ўзбек шеърят марказида турган лирик қаҳрамон замондошимиз қалбида кечаётган ҳис-туйғуларни XXI аср кишисининг тафаккур тарзи, руҳий эврилишлари фонида ифода этмоқда”, - дея таъкидлаб, бу фикрларни Баҳром Рўзимухаммад, Ҳалима Худойбердиева, Зулфия Мўминова, Қутлубека, Усмон Азим, Фаҳриёр шеърлари мисолида асослайди. Шеърларни илмий-назарий, эстетик жиҳатдан тўғри ва чиройли таҳлил қилади. Рисола фақат шеърят таҳлили билан чекланиб қолмаган, унда ҳикоя ва қиссалар ҳам таҳлилга тортилган. Улар адабиётшуносликнинг муҳим муаммолари, яъни шахс

фожеаси, характер моҳияти жиҳатидан ёритилган. Бу олиманинг эпик кўламда фикрлашидан ва тафаккурининг кенглигидан далолатдир.

М.Мирқосимованинг тадқиқотлари ичида “Ҳозирги адабий жараён” номли ўқув қўлланмаси алоҳида ўрин тутади. У Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2007 йил 28 апрелдаги 177-сонли буйруғига асосан нашрга тавсия этилган. Унда мустақилликдан кейин нашр этилган барча жанрдаги сара асарлар таҳлилга тортилган ва уларни бугунги кун ўзбек адабиётида тутган ўрни тўғри белгиланган. М.Мирқосимова асарларга бугунги кун тафаккури билан ёндашганлиги, илгари сурган фикрларини матн мисолида асослаши бугунги адабиёт ҳақида нафақат талабаларда, балки адабиёт билан қизиқувчи барча кишиларда кенг таассурот уйғотади. Қўлланманинг аҳамияти ҳам ана шундадир.

М.Мирқосимова эллик йил умрининг ярмини ўзгаларда ҳавас уйғотиб яшади. Мен уни эллик ёши билан муборакбод этарканман, яна шунча йил эзгу ниятли одамларнинг ҳавасини, ёвуз ниятдиларнинг ҳасадини келтириб яшашини яратгандан илтижо қиламан. Аллоҳ эзгулик йўлида меҳнат қилганларга ва ҳаётини шу асосга қурганларга бундай имкониятни албатта беради.

***Ҳакимжон Каримов,**
филология фанлари доктори, профессор*

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ СОҲИБАСИ

Орамизда шундай одамлар борки, ўзига хос табиати, феъл-атвори, ҳаётга муносабати билан бошқалардан деярли фарқланмайди. Бирор жиддий ютуққа эришган ёки машаққатли юмушни уддалаган тақдирда ҳам бировдан рағбат кутмайди. Буни одатдаги ҳол, деб тушунади. Аслида бу манманлик ҳам, камтарлигу камсуқумлик ҳам, боринги, хокисорлик ҳам бўлмай, ўз-ўзига талабчанлик ва масъулият билан ёндашиш натижаси тарзида қабул қилинса ўринли бўлади. Бундай кишилар ўзини тарбиялаб вояга етказган улуғ зотлар ва Ватан олдидаги фарзандлик бурчига самимий эҳтироми, юксак эътиқоди ва қатъий садоқати билан камолот пиллапояларидан илгарилаб боришдан қониқиш туядилар. Улуғ йўлда нимагаки эришган бўлса, унинг заминиди машаққатли меҳнат, тинимсиз изланишлар, ақл-идрок ва устозлар нигоҳи турганлиги ҳаволанишга изн бермайди, аксинча, марраларга етаклайди.

Марғубахон Мирқосимова ҳақида гап кетганда, ҳар сафар шу

фикрлар хаёлимдан кечади. Кўп йиллик ҳамкорлигимиз давомида шунга амин бўлдимки, у ўзи учун мушкул пайтларда ҳам бирор марта на ота-онасига суянди, на “қиличи кескир” устози Н.Худойбергановга орқа қилди, ҳар қандай мушкулот ақл-идрок билан ҳал бўлишини қалбан ҳис этиб фаолият юритди. Профессор Н.Худойбергановнинг илмий раҳбарлигида “70-80 йиллар ўзбек романларининг жанр ва услуб хусусиятлари” номли номзодлик диссертациясини ёқлаб, И.Султон, М.Кўшхонов, Ҳ.Ёқубов, У.Норматов, А.Расулов каби устозлар назарига тушганида Марғубахон ёшгина қизалоқ эди. Орадан кўп ўтмай, педагогика фанлари доктори илмий даражасига эришиш унинг юксак истеъдодидан дарак берди.

Низомий номидаги ТДПУнинг “Ҳозирги ўзбек адабиёти” кафедрасига бошчилик қилиши, Республика Таълим Маркази қошидаги ўзбек адабиёти илмий методик кенгаши раислиги раҳбар сифатидаги фаолиятининг янги қирраларини намоён этди. Лекин у ҳамиша иккита фарзанднинг онаси, ҳар жиҳатдан тўқис оила бекаси эканлиги билан бахтиёрлигини биринчи навбатда мамнуният билан тилга олади.

Педагогика фанлари доктори, профессор М.Мирқосимованинг илмий-ижодий фаолиятини шартли равишда 3 босқичга бўлиш мумкин:

1. Адабиётшунослик соҳасидаги фаолияти.
2. Адабиёт ўқитиш методикаси соҳасидаги фаолияти.
3. Педагогик фаолияти.

Мазкур соҳаларнинг ҳар бири ўзаро фарқланса-да, уларни бирлаштириб турадиган бир нуқта бор. Бу – услубият муаммоси. Зеро, олиманинг адабиётшунослиги адабиёт ўқитиш методистлигига, методистлиги эса педагоглигига ижобий таъсир кўрсатиб келиши бежиз эмас.

Назарий қарашларни амалиётда синаб кўрмасдан ёки амалий ишлардан муайян қонуниятларга қараб бермасдан туриб ҳар қандай илмий изланишнинг муваффақияти, мукамаллиги тўғрисида сўз юритиб бўлмаслиги ортиқча изоҳ талаб этмайдиган ҳақиқат эканлигига М.Мирқосимова фаолияти яққол далил бўла олади. Шунинг учун ҳам мақолаларида “методист олим ҳам адабиётшунос, ҳам ўқитувчи бўлиши, ўз илмий фаолиятини таълим жараёни билан чамбарчас боғлиқликда олиб бориши шарт”, - деган қатъий хулосага келади.

Гап шундаки, О.Ёқубов, П.Қодиров, Ў.Ҳошимов, Ш.Холмирзаев романларининг жанр ва услуб хусусиятлари мисолида адабиёт назариясининг ўзак масалаларига қўл уриши бадиий ижод

қонуниятлари: тил ва услуб, ёзувчи нуқтаи назари ва жанр хусусиятлари, бадий сюжет ва композиция, характер ва адабий эстетик таҳлил каби назарий масалалар ичига чуқурроқ кириб боришга йўл очди.

“Адабиётни барча даврларига хос хусусиятларни чуқур ўрганмай туриб, бугунги адабий жараён ҳақида фикр айтиш мушуқлигини қалбдан ҳис этган олима “Кўламдор сўз санъаткори” номли илк мақоласидан тортиб, олий ўқув юртлари учун яратган “Ўзбек адабиёти” ўқув қўлланмасигача, “Жанр ва маҳорат” номли рисоласидан тортиб “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари” номли монографиясигача муаммонинг ечимини топиш учун унинг илдизига назар ташлаганини кузатиш мумкин. Адабий жараёнга шу хилда ёшдашиш “Тошкентнома” достони билан “Мирзо Улуғбек” трагедияси таҳлилга тортилган “Кўламдор сўз санъаткори” мақоласида лирик қаҳрамондаги ватанпарварлик туйғуларининг рангинлиги, кўтаринки ва улғвор кайфияти шоир шахсиятига хос “ўйчанлик, лирик жўшқинлик, кўламдор мулоҳазакорлик” билан уйғунлиги юзасидан чуқур умумлашма хулосаларга олиб келади, “инсон қалбини англаш учун юрак кечинмаларини чуқур тушунишга” ҳаракат қилишни маслаҳат беради. “Ҳозирги ўзбек шеърятининг етакчи тамойиллари” мақоласида истеъдодли шоир Баҳром Рўзимухаммад яратган поэтик кашфиётларнинг анъанавий шаклларга мос тушмаслиги, шоирнинг талай асарлари” гапларнинг грамматик жиҳатдан параллел жойлаштирилиши, риторик тузилиши, мурожаат, хитоб оҳанглари ифодалашга йўналтирилганлиги билан янгича”лигини илмий жиҳатдан асосли далиллайди. “Мумтоз шеърят анъаналари билан умумевропа бадий тафаккурининг нафис намуналаридан бохабарлиги”ни шоир ижодининг ютуғини таъминлаган омиллардан бири сифатида тўғри эътироф этади. Рауф Парфи, Ҳалима Худойбердиева, Сирожиддин Саййид, Салим Ашур, Фахриёр каби шоирлар ижоди мисолида истиклол даври ўзбек шеърятини намуналарида жаҳон адабиётига хос илғор ижодий анъаналарни миллий руҳият рангларига йўғириб ифодалаш ҳам, янгича талқин услуби ва янги шаклий изланишлар, анъанавий услубнинг хилма-хил ифода кўринишлари ҳам мавжудлиги поэтик кашфиёт яратишга қаратилганлигини кўрсатиб ўтади.

Олиманинг “Сўнгги давр ўзбек дostonлари поэтик тафаккурининг ўзига хослиги”, “Ёзувчи Назар Эшонкул ижодига чизгилар”, “Ижодкор шахси ва бадий услуб” номли мақолаларида ҳам У.Азим, С.Саййид, И.Отамурод, Саломат Вафо, Н.Эшонкул каби

турли даражадаги ижодкорлар асарлари хусусида қизгин баҳс-мунозаралар қўзғаш орқали истиқлол даври ўзбек адабиётининг ўзига хос хусусиятлари юзасидан ўз сўзини айтади: “Ранг-баранг инсоний характерлари, - деб ёзади у, - бадий тадқиқ қилиш, теран бадий тасвир, қахрамон руҳий олами таҳлили воситасида китобхонга таъсир кўрсатиш каби ижобий сифатлар “Шўро даври адабиёти” қобикларини ёриб, ҳаётга, инсонга ижтимоий-синфий муносабатда бўлиш талабларини рад этди. Ўзбек насри ижтимоийликдан субъективликка – инсон руҳияти, кўнгил оламига томон эврила борди”.

М.Мирқосимованинг адабиётшуносликка доир изланишлари, адабиёт ўқитиш методикаси соҳасидаги фаолиятини чекламади, аксинча, фикрлаш доирасини кенгайтди, илмий-методик таҳлил салоҳиятини оширди, таҳлил объектини синчиклаб ўрганишни ўргатди; муаммони тўғри қўйиш ва таъсирчан ифодалаш йўлларини кўрсатди. Муҳими, соҳага тегишли глобал муаммоларни тадқиқ қилиш услубини шакллантирди.

Олиманинг олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун яратган дастур ва дарсликлари, ўқув-методик қўлланма, рисола ва “Халқ таълими”, “Бошланғич таълим”, “Тил ва адабиёт таълими”, “Педагогик таълим”, “Узлуксиз таълим”, “Шарқ юлдузи” каби журналлар ва “Моҳият”, “Маърифат”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Кўзгу” каби ўнлаб газеталардаги мақолалари фикримиз далилидир.

Олима ўз суҳбатларидан бирида профессор Қ.Йўлдошевнинг илмий-методик асарлари таҳлилидан келиб чиқиб, ҳозирги ўзбек адабиёти методикаси тараққиётига юксак баҳо беради. “Ёш авлодни, - дейди у, - мустақил фикрлайдиган, ностандарт, мураккаб вазиятларда тўғри ечим топиш йўлида изланадиган қилиб тарбиялаш масаласи – таълим-тарбияни трансакция фалсафаси асосида ташкил этиш ғояси ўзбек методикасида илмий талқинини топди.” Аслида бу фикр унинг ўз ижодига ҳам тегишлидир.

М.Мирқосимова олий таълим тизимидаги қарийб 30 йиллик, ўрта мактабларда ўриндошлик асосидаги 20 йиллик педагогик фаолияти давомида адабиётдан сабоқлар бериш, илмий-ижодий ишлар билангина шуғулланиб қолмасдан, балки ўзининг ғоявий-ахлоқий қарашларини ҳам синовдан ўтказиб, ҳақиқат баҳс-у мунозараларда ойдинлашишини амалда намойиш этиб келмоқда.

Сафо Матчонов,
педагогика фанлари доктори, профессор

УСЛУБШУНОС

Муаммолар етарлича бўлгани ҳолда, барча соҳаларда ҳар бир даврда муайян масалаларга қизиқиш кучаяди. Адабиётшуносликда ҳам долзарб илмий-назарий муаммолар анчагина бўлгани ҳолда, ўтган асрда “ижодкор услуби” масаласи узоқ муддат диққат марказида бўлди. Фарбда ҳам, Шарқда ҳам филологлар кўпроқ шу муаммони ўрганишди. Ушбу муаммо файласуф, руҳшуносларнинг ҳам эътиборини тортди. Адабиётшунослик, тилшунослик, санъатшуносликда илмий-назарий масалаларни кўпроқ ижодкор услуби муаммоси билан боғлаб таҳлил қилиш тамойил тусини олди. Адиб, шоирларнинг услуби хусусидаги мақолалар энг яхши тадқиқот сифатида эътироф этилди. Марғуба Мирқосимова талабалигидаёқ филология соҳасида юзага келган айна ҳолатни аниқ англади ва тиришқоқ кишиларга хос иш тутиб, ижодкор услуби муаммосини ҳам диплом, ҳам номзодлик ва докторлик диссертацияси иши учун мавзу қилиб олди. У “Улуғбек хазинаси” (О. Ёқубов), “Юлдузли тунлар” (П. Қодиров) романларида ижодкор услуби қандай намоён бўлгани хусусида мақолалар эълон қилди, рисоалар чоп эттирди. Унинг “Шарқ юлдузи”, “Гулистон” сингари журналларидаги чиқишларини Норбой Худойберганов, Умарали Норматов сингари адабиётшунослар маъқуллашди.

Устозларининг эътирофи, қўллаб-қувватлаши унга далда бўлди, изланишларга рағбатлантирди. У ўзининг табиатидаги тиришқоқлигини намоён этиб, қисқа фурсатда докторлик диссертациясини ёқлади. Унинг номзодлик диссертацияси филология, докторлик диссертацияси педагогика йўналишида бўлса-да, улар ўртасида мавзу жиҳатидан ўзаро боғлиқлик, узвийлик кўринади. Номзодлик диссертациясида тарихий мавзудаги ўзбек романларида ижодкор услубининг намоён бўлиши тўғрисида сўз юритилган бўлса, докторлик иши адабиёт фанини ўқитиш услубиятига бағишланган. Изланишлари марказига шу тарзда ижодкор услуби муаммосини қўйиши М.Мирқосимовани услубшуносга айлантирди.

XX асрда ижодкор услубини ўрганишга нега бунчалик эътибор берилди? Нима учун ушбу масала барчани фавқулудда қизиқтириб қўйди? Беихтиёр туғиладиган бу каби саволлар ҳануз жавобсиз қолмоқда. Эҳтимол, ижодкор услубини ўрганишга қизиқиш айна даврда инсон дунёсини англашга интилиш кучайгани билан боғлиқдир. Чунки шоир, адиб, мусаввир, композиторлар дунёқараши, фикрлаш тарзи билан бошқалардан алоҳида ажралиб

туради. Улар, ҳатто, юриш-туриши, кийиниши жиҳатидан ҳам ўзига хос кўринади. Ижод аҳли ўзининг ғалати феъл-атвори билан барчани қизиқтиргани боис уларнинг шахсий ҳаёти, ижод жараёни доимо суҳбату, турфа хил ғийбатларга мавзу бўлиб қолади. Ижодкор услубини унинг таржимаи ҳоли, феъл-атвори билан боғлиқ ҳолда ўрганиш бадиий асар хусусида эмас, инсон табиати тўғрисида ҳам теран тасаввур беради. Фарб адабиётшунослигида Стендаль, Бальзак, Достоевский, Чехов каби адибларнинг асарлари шу асосда таҳлил қилинади ва айни тадқиқотлар худди роман, қисса, ҳикоя сингари мутолаа қилинади.

Бизда эса “ижодкор услуби” деганда адиб, шоирнинг нималарга эътибор қаратгани-ю, асарларидаги жумла қурилиши назарда тутилади. Марғуба Мирқосимова мақолаларида О. Ёкубов, П. Қодиров каби ўзбек адибларининг тарихий мавзудаги романларида ижодкор услубини намоён этадиган жиҳатларга бир оз кенгрок ракурсда қаралади ва бу унинг тадқиқотларига илмий салмоқ бағишлайди. Марғуба Мирқосимова муаллифнинг ижодкор сифатидаги оламини очишга интилади. Адабиёт фанини ўқитиш методикаси тўғрисида сўз юритганида эса у ўзининг аниқ тавсияларини тақдим этади. Тажрибадан ўтган, илмий-назарий жиҳатдан асосланган бу тавсиялар, таъкидлаш жоизки, кўпчиликда қизиқиш уйғотади.

Айримларнинг назарида “Сифат семеманинг дифференциал семаси реаллаштирилар экан, дифференциал семага мувофиқ аниқланмиш танлаш, аниқланмишига қўшимча аниқловчи келтириш, у қўлланган гап таркибида маъно очувчи иборалар ёки тасвирлар бериш, антитеза тузиш, ўхшатиш қурилмасининг ўхшатиш асоси сифатида танлашдан фойдаланилади” тарзидаги жумлалар “илмий услуб” намунаси саналади. Ижтимоий-гуманитар соҳалардаги тадқиқотларда бундай услубнинг эталонга айлантирилиши эса илмий мақолаларни мавҳум, зерикарли, тушунарсиз қилиб қўяди. Чунки фалсафа, психология, тарихга оид тадқиқотларни ҳамма ҳам мириқиб мутолаа қилгиси келади. Афсуски, бу соҳалардаги аксарият мақола, китобларни ўқиш кишининг юрагини безиллатади. Чунки улардаги узундан-узун жумлалар шу даражада чалкашки, нима дейилмоқчи эканини асло тушуниб бўлмайди. Аммо эга, кесими турли термин ва бир-бирига боғланмаган пойма-пой сўзлар уюмида кўринмай кетган гаплардан иборат айни мақолаларни мамнуният билан мақтайдиганлар ҳам борки, уларнинг таъкидлашича, катта фикрлар узун жумлалардан тузиладиган мураккаб услубни тақозо қилар эмиш... Бундай даъволар одамзоднинг ҳар қандай ишни оқлашга ёки қоралашга

сабаб, баҳона топиши, унинг турфа важ-карсонларни тўқишда моҳирлигини эсга солади. Нима дейилмасин, шуниси аниққи, тушунарсиз жумлалар қалаштирилган тадқиқотлар шу соҳанинг мавқеини оширади эмас, туширади. Қизиқишни сўндириб, шу соҳани ўрганишга интилишни сусайтиради. Фалсафа, тилшуносликка оид аксарият ўзбекча мақолаларни ўқиб чиқиш, рост, кўпчиликка малол келади. Уларни минг бир азоб билан ўқиганда ҳам нима дейилмоқчи эканлигини тушунмайсан. Марғуба Мирқосимованинг ижодкор услубини ўрганишга ҳаракат қилиши, адабиёт фанини ўқитиш методикасига доир илмий изланишлар олиб бориши шу жиҳатдан эътиборни тортади.

“Услуб” сўзини илм-фанга термин сифатида ким олиб киргани тўғрисида турли фикрлар мавжуд. Баъзи тадқиқотларда “услуб – бу одам” ибораси Бюффонга тегишлилиги қайд қилинса, айрим адабиётшунослар бошқа ижодкорлар ҳам шундай дейишганини таъкидлашади. Айни фикр анча асосли кўринади. Чунки барча машҳур шоир, адиблар ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос услуби мавжудлигини эътироф этишади. Марғуба Мирқосимованинг мақолалари ҳам, педагогик фаолияти ҳам унинг “услубшунос” эканлигини билдириб туради. У адабиётшуносликка оид изланишларида ҳам, педагогика йўналишидаги тадқиқотларида ҳам бир-биридан фарқли бу икки соҳани услубшунос сифатида уйғунлаштиради. Адабиётшунос, педагог олиманинг ушбу ўзига хослиги унинг илмий изланишларида эмас, ҳаёт тарзида ҳам аниқ билинади. Марғуба Мирқосимова оила даврасида ҳам, ҳамкасабалари билан мулоқотда ҳам ўз қараши билан алоҳида ажралиб туради. Унинг мақолаларидаги ўзига хос мураккаб ифода услуби сўзлашиш тарзи, анжуманлардаги чиқиши, маърузаларида ҳам яққол сезилади. Бу Марғуба Мирқосимованинг услубшунос экани, у танланган мавзусига сидқидилдан берилганидан далолат беради.

Абдулла Улуғов,
филология фанлари номзоди,
ЎзМУ доценти

МАРҒУБ ТАЛҚИНЛАР СОҲИБАСИ

Адабий ижодга, бу бетўхтам жараёнга, бадиий намунага, унинг мақсад-моҳиятига муносабатнинг шаклу шамойили ниҳоятда кўп. Тадқиқ усулларининг ранг-баранглиги, илмий миқёсларнинг кенглиги фанларда матлуб ва табиий бир ҳолдир.

Аммо ният ила изланиш – холис, нуқтаи назар – беғубор, ўлчову мезонлар – ҳалол бўлмаса, ҳар қандай муаммога исталган йўсиндаги ёндашувда натижалар илмий қадр-қиммат касб этмайди. Яшашда дунёни ўз қаричи билан ўлчашдек башарга хос хатокорлик муайян илмларда ҳам, жумладан, ижод масалаларига қаратилган илмларда панд бермоғи ҳеч гап эмас. Фақат соф тафаккур, очиқ қалб эгаларининггина илмий муносабат тарзларию донишона “қарич”ларигина асл ва ҳаққоний ўлчовларга мувофиқ келмоғи мумкин.

Негаки, ҳар турли масалага ҳар зайл ёндашувда ҳақ эътиқод таълимотлари, умуминсоний қадриятлар, барқарор қонуният ҳамда қоидалар, ҳақгўйлик масъулияти доимо уларнинг ўзлигидан-да устун мавқеда туради. Айни олий мезонлар улар шахсиятларини бошқариб боради, шаънларини муҳофазалайди. Бундай асослар заминида эришилган илмий натижалар эса соҳа моҳиятига тароват бағишлаб туради. Эзгуликни кенг ёяди.

Сўз санъатининг ўзида бўлгани сингари адабий-назарий тафаккурга дохилликда ҳам тўғри таҳлил, ишончли далил, манзур талқин, собит қарашлар ва оқил баҳолаш, бир сўз билан айтганда, ўз овозинг, ўз сўзинг, бетакрор услубинг тақозо этилади. Адабий ижод оламидаги каби бунда ҳам саёз тааммуллар, сунъий олқиш-сийловлар, номуносиб ташвиқ ва ўртамиёна кузатув хуш кўрилмайди. Адабиётшуносликнинг ўткинчи адабий эпкинларга алданмаслик, ноқисликни ҳаспўшламаслик, зиёда мадҳ этмаслик сингари яна ўнлаб масъулиятталаб шартлари бор. Чинакам адабиётни шахс-ижодкорлар вужудга келтиради. Худди шундай, адабиёт илмларини ҳам ҳар даврнинг ўз шахс-олимлари заҳмат ила ҳосил қилади.

Адабиётшуносликнинг қатор муаммолари тадқиқида серфазилат илмий салоҳияти билан танилган, ўз илмий овози, теран назарий ва услубий қарашлари билан адабий, илмий жамоатчилик эътирофидаги олимлардан бири профессор Марғубахон Мирқосимовадир.

М.Мирқосимованинг илмий фаолияти икки йўналишнинг уйғунлигида - адабиётшунослик билан услубиётнинг бирикувида намоён бўлади. Бу икки жиҳат бир-бирини тўлдириб, илмий

мувозанатни вужудга келтиради. Зеро, адабий-назарий қарашларнинг ҳаққоний юзага чиқмоғини у адабий таълим учун ҳам нечоғлик самара беришини чуқур идрок этади. М. Мирқосимова ўзининг услубиётчи олима сифатида олиб борган илмий тадқиқотларида асосий эътиборни бадиий асарни таҳлил қилишнинг энг мақбул усулларига қаратади. Буни олиманинг турли даврларда чоп этилган “Давр талаби: изланиш, ижодкорлик”, “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари” каби қўлланмалари ва “Бадиий асар таҳлили” каби монографияси мисолида кўришимиз мумкин.

Олиманинг таҳлил усулларига оид назарий қарашлари адабиётшунос сифатидаги изланишларида ўзининг амалий ифодасини топмоқда. Шу жиҳатдан олиманинг сўнгги давр ўзбек адабиётидаги ижодий изланишларига оид, айниқса, ўзбек насри ва шеърлятида кечаётган янгиланиш жараёнларини тадқиқ этувчи теран тадқиқотлари характерлидир. Айниқса, “Ҳозирги адабий жараён”, “Жанр ва маҳорат” каби рисолаларидаги кузатишлар илмий салоҳиятининг кўламдорлиги билан диққатга сазовор.

Олима “Ҳозирги ўзбек шеърлятининг тараққиёт тамойиллари” номли мақоласида бугунги шеърлятга хос етакчи тамойилларни, янгиланиш жараёнларини равшан тавсифлаб беради. Сўнгги давр шеърлятида анъанавий тасвир усуллари билан бирга унга сиғишмайдиган Р. Парфи, Б. Рўзимуҳаммад, И. Отамурод каби шоирлар шеърляридаги тасвирнинг ўзига хослиги, оригинал ва ноанъанавийлиги синчков нигоҳ билан идрок этилади, талқин қилинади.

Хусусан, Б. Рўзимуҳаммад шеърлятида ҳаёт ва инсон ҳақидаги мазмуннинг ўзига хос тарзда ифода этилганлиги аниқ-тиниқ таҳлиллар билан кўрсатилади. Шоирнинг “Соғлар суҳбати” шеърляда эса поэтик мазмуннинг рамзий тимсол – соғ образи орқали намоён бўлиши ишонарли таҳлиллар билан асосланган. Жумладан, шеърдаги иккита рангсиз соғнинг ўтган маънисиз умр эканлиги, сариқ соғ эса инсон умри ниҳояси – қарилик чоғида ўз умрини сарҳисоб қилиб, ўз умри устидан чиқарилган ҳукм-хулосаси эканлиги ва бу жараён шеърда шоир томонидан “ранг-образ ва ранг-рамз”дан моҳирлик билан фойдаланиш асосида намоён бўлиши илмий асосланганлиги билан характерлидир.

Олима ўз изланишларида бугунги ўзбек шеърлятининг етакчи тамойилларини белгилар экан, уни кечаги кун билан қиёслаб, керакли хулосаларга келади. Масалан, истиқлолгача бўлган шеърлятда асосий эътибор кўпроқ лирик қаҳрамон туйғуларини акс эттиришга, шу орқали унинг қалб кечинмалари, ҳис-

туйғуларини англашга интиланган бўлса, бугунги шеърят ушбу анъанавий"...шакл ва услуб чегараларидан қалқиб чиқиб, асосий эътиборни турфа хил манзаралар тасвирига қаратмоқда".

Муносиб далилланган ва мамнуният билан эътироф этилган янгича адабий-эстетик тенденция хусусидаги ўз фикрларини Марғубахон қуйидагича ҳаққоний хулосалайди:

"...Лирик қаҳрамон нигоҳи қадалган манзара қатига яширинган маъноларни эса китобхон ўз тафаккур туйғулари, бадиий-эстетик идроки ва фаҳми орқали англаб олиши мумкин. Бу хусусият шеърятнинг сирли-сеҳрли ва ранг-баранг инсон оламини шоир ёки лирик қаҳрамон қандай англаётганлигини тасвирлашдан ўша бетакрор инсонларнинг турфа идроклари-ю ҳис-туйғуларига, кўнгилларига ўзлари йўл топишларига ундаш, инсонни англашга интилишдан унинг қалбини ўзига англатиш томон қадам ташланганлигидан далолат беради..."

Олима фикрича, лирик қаҳрамон нигоҳларида акс этаётган турфа манзараларни китобхон ўз тафаккури, бадиий-эстетик идроки орқали турлича англайди ва мулоҳаза қилади. Ушбу кузатишлардан келиб чиқиб, у бугунги ўзбек шеърятининг муҳим ижодий-эстетик тамойилларини қуйидагича белгилайди:

- ўзбек классик шеъряти ва халқ оғзаки ижоди анъаналарини давом эттириб, ижтимоий-фалсафий маънолар ташувчи бадиий умумлашмалар яратиш тамойили. Ҳ. Худойбердиева, З. Мўминова каби шоирлар ижодида фаол қўлланилаётган "остона", "буюклик", "ягоналик" каби анъанавий тимсолларнинг янги поэтик мазмун билан бойитилаётганини олима асосий тамойиллардан бири сифатида кўрадики, бу ўринлидир.

- бугунги ўзбек шеърятида поэтик нутқ шаклининг халқ ижодига хос бўлган рамзлар, поэтик кўчимлар, жарангли иборалар билан бойиб бораётганлиги. Шоирларнинг поэтик нутқ шаклларида мохирлик билан фойдаланиб, ўз ички "мен"ининг руҳиятини таъсирчан ифодалаш асосий тамойиллардан бири экани Ҳ. Худойбердиева ва У. Азимовнинг монолог руҳидаги шеърлари таҳлили орқали кўрсатилади.

Марғубахоннинг кузатишларида бугунги ўзбек модерн шеъряти ҳам етакчи тамойиллардан бири сифатида эътироф этилади. Унинг фикрига кўра, модерн йўналишидаги шеърлар XXI аср китобхонининг маънавий, руҳий эҳтиёжларига монанд равишда юзага келди. У инсон руҳий ҳолатини тафтиш қилувчи, ўзлигини, "мен"ини кашф этишга қаратилган йўналиш сифатида намоён бўлмоқда.

М. Мирқосимова фақат шеърят эмас, балки бошқа жанрларга

оид илмий кузатишларида ҳам собит, залворли хулосаларни илгари суради. “Жанр ва маҳорат” номли рисоласидаги “Сўнги давр ўзбек дostonларида поэтик тафаккурининг ўзига хослиги”, “Ҳикояда шахс фожиаси талқини”, “Қиссачилик уфқлари” каби кузатишлари кўп жиҳатдан эътиборга лойиқ. Хусусан, Икром Отамуроднинг “Ёбондаги ёлғиз дарахт” дostonидаги шаклий изланишлар – сўз ва сўз бирикмаларига юкланган поэтик маъноларнинг кучайиши қатор таҳлиллар билан асосланган. Мақолада И. Отамурод дostonлари таҳлилга тортилар экан, унинг ижодига хос етакчи хусусият – марказда шоир “кўнгул”и туриши, унинг поэтик тимсолини яратишда “ичкари” ва “ташқари”нинг жой алмашилиб намоён бўлиш тасвирлари етакчилиги ишонарли таҳлиллар билан кўрсатилади.

Инсон онги-шуури, мушоҳадаси ва ҳаёт тарзидаги бугунга хос янгиланишларнинг адабиётда ҳам ўзига хос кўринишларга омил бўлганлигини таъкидлар экан, олима ҳозирги ўзбек насри, хусусан, ўзбек ҳикоясининг янгича жанрий хусусиятларини шундай изоҳлайди:

“Бадий тафаккурда юз бераётган ўзгаришлар ҳикоя тарзига мутлақо янги ислоҳлар киритди. Бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш имкони кўпайди. Натижада батафсил тасвир, баён, ҳажмнинг ортиши кузатилди. Ҳикоя сюжети ва тўқимасини воқеа-ҳодисалар эмас, балки тимсоллар, рамзлар, ташбеҳлар ташкил эта бошлади. Муайян оҳанг, ритмлар уйғунлиги воситаси билан кайфият уйғотувчи-муסיқа асарларига монанд ҳикоялар яратила бошлангани ўзбек реалистик насри, бинобарин, ўзбек ҳикоячилиги учун янги ҳодисадир...”

Ҳар қайси даврнинг ўз ижод жараёни, адабий-маърифий вазибалари, ижтимоий-эстетик, таълимий, тарбиявий масалалари бўлади. Муаммоларнинг ечимлари, оқилона йўриқлари ибратли изланишларни, салоҳиятли ва ишончли тадқиқларни тақозо этади. Шунингдек, соҳаларнинг келажакдаги тўғри тараққийси учун қувватбахш адабий-назарий, услубий-методик ғоялар, қарашлар мажмуини яратиш, мустаҳкам тажрибаларни барпо қилиш, шогирд-издошлар мактабларини вужудга келтириш барча даврларда муҳим талабалардандир.

Бу каби табиий, умумий қоидалар илму маърифат аҳлига улкан масъулиятлар юклайди. Инсон ўз табиати, руҳиятида асл эътиқодга хос нодир сифатларни мужассам эта олмаса, серқирра шижоат, доимий фаоллик ва фидоийлик кўрсатмаса, чинакам мақсадга мувофиқлик юзага чиқмайди. Содир этилган жамики нарсалар – сўзу ҳаракатлар, ифода-ю муносабатлар, инчунун, илму таълимлар

ҳам амал саналар экан, ҳамма амалларга солиҳлик бағишлаш илм аҳлининг юксак муддаосидир.

Айни юксак мақомни орзулаб ва ҳаётининг шиори қилиб яшаётган Марғуба Мирқосимова салоҳиятида шу мақсаднинг ўзига мувофиқ заҳматкашликнинг, солиҳликнинг, қатор ибратли фазилатларнинг уйғун тажассуми бор. Олима ҳозирда айни илмий-ижодий камолот давридадир. Кўп жабҳали фаолиятининг олимага янада баркамол ютуқлар келтиришини, зафарларининг узоқ йиллар бардавом бўлишини тилаймиз.

Курдош Қаҳрамонов

филология фанлари номзоди, доцент

Тоҳир Шермуродов

филология фанлари номзоди

ИНТИЛГАНГА ТОЛЕ ЁР

Сермазмун умри давомида ҳам адабиётшунос, ҳам методист олима сифатида ўз сўзи, қарашларига эга бўлган, яратган асарлари билан фанимизга муносиб хисса қўшиб келаётган Марғуба Мирқосимова бугун 50 ёшни қаршиламоқда.

Инсон камолотида у тарбия топган муҳитнинг аҳамияти катта. Яхши оила муҳити боланинг ҳар томонлама етук бўлиб шаклланиши учун асосий пойдевор вазифасини ўтайди. Марғуба Мирқосимова ана шундай оилада, илмий муҳитда тарбия топган, ёшлиқдан адабиётга меҳр қўйган. Шу боис, олима ҳамisha ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялаш, гўзаллик оламига олиб кириш йўллари, самарали метод ва усуллар ҳақида ўйлайди, изланади.

Марғуба Мирқосимованинг “Ўрта мактабларда драматик асарларни ўрганиш” китобида машҳур адибимиз Мақсуд Шайхзоданинг “Тошкентнома” достони қамровли таҳлил қилинган. Олима қуйидагиларни таъкидлайди: “Шоир вужудининг бир бўлаги – кўнгли орқали унинг ўзбек халқига, жаннатмакон юртга бўлган меҳр-у муҳаббати, ҳайрат-у ҳавасини ҳис қиламиз. “Тошкентнома” сўз санъаткори Шайхзодага хос ўйчанлик, лирик жўшқинлик, кўламдор мулоҳазакорлик каби хусусиятларни намоён этибгина қолмай, унинг ватанпарварлик туйғулари нечоғли рангин, кўтаринки ва улуғвор эканлигини ҳам англалади”¹⁰.

Олима асарларида шу тариқа ижодкор феноменини англаш

10. Мирқосимова М. Ўрта мактабларда драматик асарларни ўрганиш. Тошкент, 1993.

муаммоси тадқиқига алоҳида диққат қаратилади. Чўлпон, У.Носир, Шайхзода, Қаҳҳор, Зулфия каби сўз санъаткорлари қатори замонавий ўзбек шеърятининг Баҳром Рўзимухаммад, Ҳалима Худойбердиева каби ижодкорлари шеърятдаги поэтик нутқнинг ўзига хослиги, ўзбек шеърятда ранг билан боғлиқ рамзий образларнинг яратилиши ҳақидаги таҳлиллар орқали ҳар бирининг ўзига хос услуби, ижодий қиёфасининг ўзаги сифатида ўрганилган.

Мустақиллик даври ўзбек шеърятига хос хусусиятлар адабиётшунос олима томонидан қуйидагича изоҳланади: “Мустақиллик даври ўзбек шеърятига хос хусусият: руҳий таҳлилнинг теранлиги; асарга хос поэтик тафаккур тарзининг сероҳанглиги; воқеаларнинг аънавий реалистик асарлардан фарқли ҳаётий манзараларда гавдалантириш; ҳодисалар, кечинмалар “мен” орқали ҳис қилиниши янгилик сифатида қабул қилинди, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Бу хусусият реалистик тасвир услуби бағрида юзага келган “янгилик” сифатида эътироф этилаётган “ўзбек модерн шеърят” алоҳида ва ўзига хос эстетик тамойил сифатида юзага келганлиги ҳамда ривожланаётганлигини асослайди”.

Шеърый асарлар ҳақида фикр юритилар экан олима ҳам адабиётшунос, ҳам методист сифатида фикр юритади: “...ҳар қандай шеър шоирнинг безовта, эҳтиросли, дардчан қалбининг тугёни, ҳосиласи сифатида дунёга келади, ҳаёт ҳақиқатининг бетакрор қирраларини сермаъно образлар орқали ҳиссий идрок этишга, инсон руҳини поклашга, чуқур ва кенг миқёсли мушоҳада юритишга йўллайди”¹¹. Шунинг ҳам эздан чиқармаслик зарурки, айрим ўқувчилар кўпинча шеърый асарга нисбатан олдиндан, ҳали уни ўқимасдан туриб субъектив ёки лоқайд муносабатда бўладилар. “Шеърят инсоннинг фикр-ўйларини, ҳис-туйғуларини, олам гўзалликларига муносабатини бадиий тарзда яратади, кўз ўнгимизда бадиий сўз орқали жонлантиради”¹².

Ўқитувчи бадиий асар таҳлиliga йўналтирилган дарс соатларида ижодкор қиёфасини чуқур англатишга, ўзига хос услубда яратилган бадиий олами ичига ўқувчиларни олиб киролса, уларнинг бадиий идроки чуқурлашиб асарнинг маҳорат билан яратилганлик сирларини “кашф этишларига” эришилади, - деб ҳисоблайди олима.

Ўзбек дostonларидаги поэтик тафаккурнинг ўзига хослиги

11. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). - Т.: РЎММ, 1993. - 40-б.

12. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. - Тошкент: “Фан”, 2006. - 14-б.

олима томонидан сўнги йилларда яратилган дostonлар таҳлили мисолида очиб берилса, бугунги кун қиссалари Назар Эшонкул ижоди мисолида ёритиб берилган. Қиссачилиқда руҳият тасвири ва пейзаж тасвиридан фойдаланишдаги адиблари маҳорати чиройли мисоллар билан асослаб берилдики, олиманинг кузатишларидан беихтиёр таъсирланамиз.

Марғуба Мирқосимова 1995 йил май ойида “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари” мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. “Бадий таҳлил усуллари”, “Адабий таҳлил методикаси”, “Мактабда сахна асарларини ўрганиш”, “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари” номли монографиялари эълон қилинган. Бу асарлар бизга олима Марғуба Мирқосимованинг методист сифатидаги фаолияти қирраларини ёрқин намоён этади. Бадий асар тилини ўрганиш, шеърни таҳлил қилиш жараёнида унинг тил хусусиятларига эътибор бериш, лирик ифоданинг таъсирчанлигини оширишда шеърини санъатлардан фойдаланиш масалаларига алоҳида урғу берилган.

М.Мирқосимованинг методика соҳасида олиб борган ишларининг аксарият қисми бадий таҳлил билан боғлиқдир. “Биз ўз тажрибамиз ва илмий кузатишларимизга асосланган ҳолда бадий асарлар таҳлили адабий жанр талаблари асосида қуйи ва юқори синфларда шакл жиҳатдан фарқли, аммо мазмуни ва мақсадига кўра тадрижий кўринишда: аввал оддийроқ, сўнгра мураккаброқ усулларни қўллаш тарзида ташкил этилиши лозим, деб ҳисоблаймиз. Шу нуқтаи назардан қараганда, қуйи синфларда адабий таҳлил жараёни: а) асарни ифодали ўқишга ўқувчиларни ўргатиш; б) асарнинг ғоясини белгилаш ва мазмунини баён этиш; в) етакчи қаҳрамонларга тавсиф бериш ва уларнинг асар бадий тўқимасида тутган ўрнини, бадий қимматини ёритишга эришиш; г) хилма-хил асарларни жанр жиҳатидан фарқлашга доир назарий тушунчаларни сингдириш; д) асардан олган таассуротларига таянган ҳолда ўқувчиларни унинг бадий қимматини белгилашга ўргатишни қамраб олиши лозим”лиги¹³ ҳақидаги фикрлари бугунги кун адабий таълим амалиётида ўз натижасини кўрсатди, дейишимиз мумкин.

М.Мирқосимова талабаларнинг касбий тайёргарлигини ошириш масалаларига алоҳида диққатни қаратади, зарур кўрсатмаларни беради: “Мустақил ижодий изланишлар чоғида

13. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). - Т.: РЎММ, 1993. - 5-6.

ўқувчилар ўзаро мулоқотда бўладилар, тадқиқотлари юзасидан ўқитувчига саволлар билан мурожаат этадилар. Ўқитувчи уларнинг мустақил ижодий изланишлари қай йўсинда кетаётганлигидан хабардор бўлади, зарур маслаҳатлар беради, ўқувчилар фаолиятини бошқаради. Белгиланган муддат яқинлашган сайин ўқувчиларнинг мустақил ижодий изланишлари ҳам яқунланиб боради. Ўқитувчи уларнинг мустақил мулоҳазалари билан танишиб, зарур ўринларни тўлдиради, якуний машғулотни ташкил этади”¹⁴.

Булардан ташқари, Марғуба Мирқосимова ўз тажрибаларига таяниб, ёзувчи ҳаёти ва ижодига оид ўқувчиларнинг маърузалари, айрим асарлар юзасидан реферат ишлари ташкил этишга оид қатор методик тавсиялар яратган.

Ўқитувчи мустақил ижодий тадқиқот олиб бориш чоғида ўқувчилар нималарга аҳамият беришлари лозимлигини кўзда тутиб, зарур маслаҳатлар бериши лозим. Марғуба Мирқосимованинг фикрича, бу маслаҳатлар қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Ижодкор ҳаётига оид маълумотлар билан танишишда тарихий шароит ва ўша даврдаги адабий муҳитга эътиборни қаратиш.

2. Ёзувчи яратган асарда замонасининг қандай долзарб ижтимоий-маънавий масалалари акс этган ва уларга нисбатан ижодкор муносабатини белгилаш.

3. Ёзувчи бадиий маҳоратига бадиийлик ва ҳаққонийлик талаблари асосида баҳо беришда хилма-хил асарларни қиёсий ўрганиш.

4. Ижодкор услубининг шаклланишига таъсир этган адабий анъаналар, ижодий таъсир ва шахсий изланишлар аҳамиятига эътибор бериш.

5. Ёзувчи ҳаёти ва ижодини ёритувчи адабиётлардан (ўқитувчининг тавсиясига кўра) фойдаланиш¹⁵.

“Мустақил ижодий изланишлар чоғида ўқувчилар ўзаро мулоқотда бўладилар, тадқиқотлари юзасидан ўқитувчига саволлар билан мурожаат этадилар. Ўқитувчи уларнинг мустақил ижодий изланишлари қай йўсинда кетаётганлигидан хабардор бўлади, зарур маслаҳатлар беради, ўқувчилар фаолиятини бошқаради. Белгиланган муддат яқинлашган сайин ўқувчиларнинг мустақил ижодий изланишлари ҳам яқунланиб боради. Ўқитувчи уларнинг мустақил мулоҳазалари билан танишиб, зарур

14. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўланма). - Т.: РЎММ, 1993. - 27-б.

15. Мирқосимова М. Номи кўрсатилган асар. - 26-27- бетлар.

ўринларни тўлдиради, якуний машғулотни ташкил этади”¹⁶.

Хуллас, машғулотдан ташқари китоб ўқиш дақиқалари ўқувчиларда ўқишга бўлган эҳтиёжни, ҳавасни, қизиқишни тарбиялаши ва шакллантириши ҳамда ўқилганлар юзасидан ўйлаш, муаллиф бу ерда кўтарган асосий муаммоларни англаб етиш, китобдан талай ҳаётий муҳим саволларга жавоб излаш малакаларини ҳосил қилиши керак.

Олиманинг республика матбуотидаги чиқишлари, “Маърифат” газетаси мухбири билан “Адабий суҳбатлар”идан унинг илк устозлари, илмга кириб келиши, олима сифатидаги қарашлари, аёлнинг илмдаги ва оиладаги ўрни, бурчи, вазифалари ҳақидаги фикрларининг гувоҳи бўламиз. Бу фикрлар инсонга нафақат маънавий озуқа беради, балки ҳар биримизни ибрат олишга чорлайди. Олиманинг айрим фикрларини келтириб ўтамиз: “...аёл ўз оиласини, фарзандларини чин дилдан севса, оиласига меҳрли бўлса, ҳар қандай қийинчиликларни енгишга куч-қувват топа олади. Ахир, Ватан ҳам ўз оиланг оstonасидан бошланади-ку?!”¹⁷. Оилани ҳам, жамиятни ҳам бирлаштириб, унга файз киритадиган, хонадонимизни меҳр-муҳаббат, нафосат ва эзгулик нури билан мунаввар қиладиган зотлар аслида, аёлларимиздир. Устозимиз Марғуба опа ҳам ана шундай аёллардан бири. Президентимизнинг “Фарзандлар камоли йўлида умрини, куч-қувватини, ҳузур-ҳаловатини сарф этиб, ўз оромидан кечиб, фидойилик қила олишлик-бу ўзбек аёлига хос фазилатдир”, - деган фикрларини профессор Марғуба Мирқосимованинг ҳаётида яққол кўришимиз мумкин. Олиманинг ушбу фикрлари бунинг исботидир:

“Танимизнинг соғлигига, ҳаётимизнинг осудалигию, тинчлигимизга шукр қилайлик, оздир-кўпдир Оллоҳ насиб этган рискимизга, фарзандларимиз борлигига, оиламиз омонлигига шукроналик билан яшайлик. Бу бири кам дунёда қайси инсон ҳамма нарсага эга бўлибдики, охир-оқибат у бўлди, етади, қолгани мен учун ортиқча, дебди. Хом сут эмган бандаси қачон Ҳақни танийди, қачон эркаклар ўз ўринларини эгаллаб, аёллар оиласига, фарзандлари бағрига қайтади? Қачонки, аёллар сабрли бўлишга, шукр қилиб яшашга эришсалар, оила бошлиғининг ҳалол топиб келган битта нонини бошларига кўтариб, қадрлаб ейишни билсалар, кўз ёш тўкмайдилар. Бор имкониятларини оилаларига, фарзанд тарбиясига бағишласалар яхши инсонлар кўпаяди”¹⁸.

Марғуба Мирқосимованинг нафақат илмий фаолиятига балки

16. Мирқосимова М. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси (Адабиёт ўқитувчилари ва талабалар учун қўлланма). - Т.: РЎММ, 1993. - 27-б.

17. “Маърифат” газетаси. 2000 йил 1 июль.

18. “Маърифат” газетаси. 2000 йил 1 июль

оиладаги фаолиятига ҳам ҳавас қилса арзийди. Олима бахтли оила соҳибаси, икки фарзанднинг камолини кўраётган тенгсиз, бебаҳо она!

Марғуба опанинг шогирдлар даврасида устозлигига, уларга бўлган меҳрига ҳавас қиласиз, талабчанлигига тан берасиз. Айниқса, устознинг вақтдан ўта унумли фойдаланишлари кишини ҳайратга солади. Мен ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси кафедрасига янги келган вақтларим доцент Раъно опа Абдулаҳатова: “Қизим, вақтни тежашни устозингиз Мирқосимовадан ўрганинг, шунда илмий ишингизни тезроқ яқунлайсиз!” - деганлар. Ҳақиқатан ҳам Марғуба опанинг илмий фаолиятига назар солсак 25 ёшида филология фанлари номзоди, 35 ёшида педагогика фанлари доктори илмий даражасига эга бўлганларки, бу олиманинг вақтдан унумли фойдаланиши натижасидир.

Мен ҳам бугун Марғуба Мирқосимованинг тўнғич шогирдларидан бири сифатида айтаман: шу университет даргоҳига келишимдан бошлаб, эришган барча ютуқларимда сизнинг ҳиссангиз катта. Бугун сизнинг шогирдларингиз сафи кенгаймоқда, сизнинг ниятларингиз амалга ошмоқда.

Сизни ярим асрлик умрингизни мақтанса арзигулик ютуқлар билан жилоланган кунда қутлаб, умрингиз ва ижодингиз янада баракали бўлишини тилаб қоламан. Сўзимни эса севимли шоиримиз Абдулла Ориповнинг ушбу мисралари ила яқунлайман:

*Сен шундоқ азиз зот, азиз муаллим,
Рост айтсам ўзингсан энг аввал даҳо.
Сен ҳаёт ганжида дуру бебаҳо,
Улуғ айёмингда шеърый калом бу,
Шогирдлар номидан қутлуғ калом бу!*

Роза Ниёзметова,
педагогика фанлари доктори

МОҲИР МЕТОДИСТ ОЛИМА

Мен Марғубахонни таниганимдан бери уни яхши ўқитувчи, моҳир мураббий, ажойиб инсон сифатида биламан. Марғуба аёл сифатида ниҳоятда келишган, гўзал, қалби ҳассос, диди баланд. Унинг илмий-методик ишлари ҳам шунга муносиб. Уларнинг барчаси ўзбек адабиётини ўқитиш борасида энг сара ва янги фикрлардан иборат. Марғубахон бу соҳадаги энг ўзақ масалаларни танлаб олган - адабий таҳлил борасида узлуксиз изланишларни амалга оширмоқда. У шу соҳага алоҳида қизиқиш

билдириб келаётган методист олимадир.

Олиманинг бошқа асарларини гапирмаганда ҳам, “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари”¹⁹ китобини методика илмидаги энг сўнги ютуқлардан бири сифатида баҳолаш мумкин. Унда муаллиф ўқувчиларни адабий таҳлилга ўргатиш бир босқичдагина амалга ошириб бўладиган иш бўлмасдан, унга узвийлик ва узлуксизлик тамойили асосида ёндошилганидагина тегишли самара бериши мумкинлиги ишонарли далиллар ёрдамида кўрсатиб берилган. Бадиий асар таҳлили малакасини бошланғич синфларданок шакллантириш кераклиги ҳақидаги назарий қарашлари диққатга сазовор. Бу ҳақда олима шундай ёзади:

“Дастур талабига кўра V–VII синфларда адабий материални ўрганиш жараёнида ўқувчининг тўғри, тез, равон ўқиш малакасини ҳосил қилишга, оғзаки ва ёзма нутқини, боғланишли нутқини ривожлантиришга, сўзларни қўллаш, сўз маъносини, унинг товуш хусусиятларини ўрганиш; жумлалар ва гаплар тузиш воситасида ўз мулоҳазаларини мантиқий изчилликда, тасвирий ифодалардан фойдаланиб баён этиш; асарни қайта ҳикоялаш, ўқувчини кузатган ҳодисалари ёки расмлар воситасида мустақил ҳикоя тўқишга ўргатиш лозим. Натижада, бошланғич синф ўқувчисида адабий материални ўқиб ўрганиш, унинг мазмунини ўзлаштириш, китоб устида ишлаш кўникмалари шакллантирилади. Таянч синфларда эса бундай кўникмаларни янада ривожлантириш заминида адабий асарнинг қурилишини ўрганиш, бадиий образ моҳиятини англаш, эстетик дидни тарбиялашга эътибор қаратилади”²⁰.

Англашиладики, ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантиришнинг илмий-методик асосларини тайин этиш, бу муаммони илмий-методик жиҳатдан тўғри ҳал этиш босқичма-босқич амалга оширилиши лозим.

Бадиий асар таҳлили ёзувчи маҳоратини ўрганиш муаммоларини ҳам ўз ичига олиши ушбу китобда Абдулла Қаҳҳор, Атоий, Алишер Навоий ижоди намуналари таҳлиliga оид тавсиялар мисолида ёритилганки, шубҳасиз олиманинг ушбу тавсия-ю, хулосалари адабий таълим самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Адабий-назарий тушунчаларни ўрганишда изчилликнинг ўрни ва аҳамияти ҳам китобда ўринли ёритилган. Умумий ўрта таълим

19. М. Мирқосимова. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. - Тошкент, Фан, 2006.

20. Ўша китоб, 3-бет.

мактабларининг 5-9-синфлари адабиёт дарслари давомида ўрганиладиган адабий-назарий тушунчалар асарлар таҳлилига боғлаб ўзлаштирилиши, яхши самара бериши қатор дарс ишланмалари мисолида асослаб ёритилган.

Мазкур китоб илк марта академик лицей ва касб-хунар коллежларидаги адабий таълим муаммоларига дахлдорлиги билан ҳам эътиборлидир.

Мен Марғубахон билан жуда кўп илмий-амалий семинарларда, дарс машғулотларида, талаба ва ўқувчилар, ўқитувчи ва мураббийлар даврасида, учрашувларда иштирок этганман. Унинг мантиққа тўла мулоҳазаларини таъсирчан тарзда бошқаларга етказиши, бутун тингловчиларнинг унга маҳлиё бўлиб қолганларини, адабий ҳодисалар таҳлилидан улар тўла қаноат ҳосил қилганларини порлаб турган кўзларидан, эътирофга тўла сўзларидан англаганман. Айниқса, олиманинг факультет ва университет миқёсида ўтказилган тадбирлардаги маърузалари, ёзувчи ва шоирлар билан бўлиб ўтган ижодий учрашувлардаги чиқишлари кўпчиликнинг эътиборини қозонганлигини эслаш мумкин .

Марғубахоннинг синфдан ташқари ишларни ташкил этиш, мустақил таълимни уюштиришга оид илмий кузатишлари, мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Олиманинг бундан кейинги илмий-ижодий ишларига муваффақиятлар тилаймиз.

*Туйғуной Ниязметова,
педагогика фанлари номзоди, доцент*

ШОГИРДЛИК ЭҲТИРОМИ

Марғуба опа деганда, дафъатан кўз олдимизга турфа чечаклар билан зийнатланган чаманзор келади. Бу гулзорнинг номи “Адабиёт” деб аталган бўлиб, илм ва маърифатнинг муаттар бўйлари билан оролангандир. Марғуба опа – устоз, Марғуба опа – адабиётшунос, Марғуба опа-педагог олима, Марғуба опа-кафедра мудир, ёшларнинг ғамхўри, фарзандларига меҳрибон она, суюкли ёр, гўзал аёл, катталарга сингил, кичикларга эса опа...

Бу рўйхатни яна узоқ давом эттириш мумкин. Талабалик йилларимда Марғуба опа бизга “Адабиёт ўқитиш методикаси” фанидан сабоқ берганлар. Барча курсдошларим қатори уларнинг дарсларини жон қулоғимиз билан тинглаб, ҳар бир сабоқни интиқлик билан кутар эдик...

Не бахтки, улар билан шогирд ва ҳамкасб сифатида бирга ишлаш насиб этди. Марғуба опани жамоада ҳамма ҳурмат қилади ва яхши кўради. Чунки улар ҳамманинг кўнглини топа оладилар.

Ғайратли олима сифатида адабиётшунослик ва педагогика соҳасидаги илмий ишлари анча салмоқли, Марғуба Мирқосимованинг шу пайтгача юзлаб мақолалари республикада ва хорижда нашр этилган. У адабиётшунослик ва педагогика фанларига тааллуқли муаммоларни ёндош тадқиқ этиб, салмоқли хулосалар яратган, адабий таҳлил борасида узлуксиз изланишларни амалга ошираётган таниқли олималардан ҳисобланади. “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари”, “Жанр ва маҳорат”, “Ҳозирги адабий жараён”, “Бадиий асар таҳлили” сингари китоблари адабиётшуносликнинг долзарб муаммолари ва педагогиканинг адабий таҳлил каби ўзак муаммоларига бағишланган. Олиманинг ютуғи шундаки, у ҳам шеърятни ҳам насрни яхши тушунади, ҳис этади. Унинг таҳлилларида фалсафийлик ва теранлик уйғунлашиб кетади ва беихтиёр ана шу тавсифлар ичига кириб кетамиз: “Жийда гулининг ифоридан маст ҳолдаги лирик қаҳрамон тасвирланади... Бундай одамлар фақат ейиш-ичиш, ғами билан умр ўтказадилар, уларни боларининг машаққатли меҳнати натижаси эмас, ўз жонининг ҳузур-ҳаловатининг бежавотирлиги қизиқтиради”²¹.

Баҳром Рўзимухаммад шеърлари таҳлилидан келтирилган юқоридаги парчада нафсга кул одамларнинг нақадар майда, ҳатто боларичалик халққа нафи йўқлиги, ҳар бир сўз, образлилик ва рамзийлик сирлари ўқувчига жуда ёрқин рангларда очиб берилган.

Илм давраларида, устоз ва шогирдлар орасида Марғуба опага катта ҳурмат билан қарашади. Бундай эътироф ва эътибор бежиз эмас. Доимо ҳаракатчан, ғайратли, меҳнатсевар, меҳрибон ва талабчан устознинг эллик йиллик таваллуд айёмлари билан муборакбод этаман. Уларнинг ижод ва ҳаёт йўли биз шогирдлар учун ҳаёт мактаби бўлиб келяпти. Марғуба опа шаънларига айтилган барча фикрлар ҳаётини асосига эга деб ўйлайман. Устозимга соғлиқ, ижодий баркамоллик тилайман.

Гулбаҳор Ашурова

“Ҳозирги ўзбек адабиёти”

кафедраси ўқитувчиси ф.ф.н.

21. Мирқосимова М. Ҳозирги адабий жараён. - Т.: 2008. 5-6-б

ИБРАТГА АЙЛАНГАН УМР

Фаннинг ибтидоси – ақл, ақлнинг ибтидоси эса сабр-тоқатдир. Улуғ ишлар учун фақат истеъдоднинг ўзи кифоя эмас, толмас сабот керак. Истеъдод фақат ишга солинган, ортидан ёшларни эргашира олган тақдирдагина жилоланади, олис-олисларгача шуъласи етиб боради. Ўткир ақл, кучли сабр-тоқат ила ўз истеъдодини ёш авлодни ўзбек адабиётига меҳр руҳида тарбиялашдек улуғ ишга бағишлаётган устозимиз профессор Марғуба Мирқобиловна Мирқосимова республикамиздаги таниқли олималардан ҳисобланади.

Олима 1960 йилда Тошкент шаҳрида, комилликка интилишни умрининг мазмунига айлантирган зиёли оиласида туғилган. Отаси – педагогика фанлари номзоди, профессор, доцент Мирқобил Мирқосимов, онаси – педагогика фанлари номзоди, доцент Турсуной Абдуллаева умр бўйи халқ таълимининг ривожини учун ҳалол меҳнат қилишди. Узоқ йиллар Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика Университетида ёшларга сабоқ беришди. Илмга фидойи икки қалбнинг меҳр билан ўстирган фарзандлари маърифат йўлини танлашлари аниқ эди. Марғуба Мирқобиловна мактабни олтин медаль, Тошкент Давлат Университети (Ҳозирги ЎЗМУ)нинг ўзбек филологияси факультетини имтиёзли диплом билан битирди.

Меҳнат фаолиятини 1981 йилда Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институтида (Ҳозирги ТДПУ) оддий лаборантликдан бошлади. 1982-1985 йилларда мазкур университет аспирантурасида ўқиди. Талабалик йиллари ўзбек прозасининг жанр хусусиятларини ўрганишни бошлаган, республика матбуотида мақолалар ҳам эълон қилганди. 1985 йилда филология фанлари доктори профессор Н.Худойбергандов раҳбарлигида “70-80 йиллар ўзбек романларининг жанр ва услуб хусусиятлари (О.Ёқубов ва П.Қодиров романлари мисолида)” – 10.01.02 – миллий адабиёт (Ўзбек адабиёти) мутахассислиги бўйича филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилди.

1990 йилда доцент илмий унвонига ҳам сазовор бўлди. Тинимсиз меҳнат қилди. Талабаларга ўзбек адабиётидан дарс бериш билан бирга Шайхонтохур туманидаги 254, Сирғали туманидаги 268-мактабларда ишлади.

1995 йилда “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари” мавзусида

докторлик диссертациясини (илмий раҳбар профессор Б.Тўхлиев) муваффақиятли ёқлади. Илмий ишда кўтарилган муаммоларни ўрганиш республика мактабларида оммалаштирилди.

2000-2002 йилларда Шайхонтоҳур туман ҳокимининг “Маънавият ва маърифат ишлари” бўйича муовини – масъул котиб сифатида нафақат туман, балки Тошкент шаҳри миқёсида кўплаб маънавий-маърифий тадбирларга ташкилотчилик қилди. Туман, маҳалла ва мактабларда, оилаларда маънавий тарбияни шакллантиришга алоҳида эътибор берди.

2000-2006 йилларда Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент Давлат Техника Университетининг “Тиллар” кафедраси мудири, 2006 йилдан бери Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика Университети Ўзбек тили ва адабиёти факультети “Ҳозирги ўзбек адабиёти” кафедраси мудири, профессор лавозимида ишламоқда. Устозим профессор М.Мирқосимова бир неча йиллардан бери “Йил ўқитувчиси” республика кўрик-танлови ҳайъати аъзоси сифатида тадбирларнинг холис ва адолатли бўлиши, ҳақиқий истеъдодлар юзага чиқиши учун самарали фаолият кўрсатмоқда. Олиманинг “Ҳозирги ўзбек адабиёти”, “Адабиёт назарияси”, “Ўзбек адабиёти ўқитиш методикаси” йўналишлари бўйича 2 та дарслик, 1 та монография, 15 та ўқув ва услубий қўлланмалари ва 230 дан ортиқ илмий мақолалари нашр қилинган.

Ҳайратга соларли жиҳати шундаки, устозимиз Марғуба опа оилада раҳбар, олима, лидер аёл қиёфасидан ўзгача, ниҳоятда оддий, ҳақиқий оила бекаси тимсолида намоён бўладилар. Доимо хонадонлари саранжом-саришта, дастурхон тўкин, эшикдан келган катта-ю кичикни очиқ чеҳра билан меҳмон қиладилар, меҳмон иззатини жойига қўядилар. Бир неча дақиқада таникли олима билан орамиздаги масофа йўқолади, дилкаш суҳбатдошга айланамиз. Бир неча йиллардан бери оила “юки”ни тортиб, фарзандларни илмли бўлиши учун жон куйдираётганликлари, бемор умр йўлдошларини “пай-пай”лаб, асраб-авайлаб, меҳр билан парваришлаётганликлари биз шогирдларда ибрат ҳиссини уйғотади. Энг ажабланарлиси, устозимизнинг ҳеч қачон кўзда ёш билан ҳеч кимга ўз қийинчиликларидан, ҳаётнинг паст-у баландидан шикоят қилмасликлари, аксинча, кулгу, ҳазил-мутойиба билан ҳаёт синовларини мардона енгиб ўтаётганликларидир.

Бир куни педагогика университети олдида йигирма йилдан ортиқ устозимиз билан ҳамкасб бўлиб ишлаган бир домла билан юзма-юз келиб қолдик. Устоз ўша олимни қандайдир ютуғи билан

самимий табриклаб, ҳазил-мутойиба аралаш хандон отиб кулишдилар. Шунда ўша домла :

“Марғуба, ҳаётда умуман ташвиши, муаммоси йўқ одам ким?- дейишса, Сизни кўрсатар эдим. Ҳамиша гўзал, қувноқ, бекам-у кўст, хурсанд юрасиз,”-деб илтифот кўрсатди. Устозим: “Агар ҳаётда шундай одам бўлса, албатта мени унга шерик қилиб кўрсатинг,”- дея кулиб хайрлашдилар.

Англадимки, Марғуба опанинг нафақат инсонлик, олималик, балки аёллик мартабаси ҳам юксак экан.

Муҳтарама устозимизни муборак 50 ёшлари билан қутлаб, соғлик, ижодий ишларига ривож тилаб қоламан.

Малика Рустамова,
филология фанлари номзоди.

Мундарижа

Сўз боши.....	3
Сўз - мўъжизалар гавҳари.....	4-66
Методик тавсиялар.....	66-91
Адабий суҳбатлар.....	91-104
Устозларга эҳтиром.....	105-111
Дил сўзлари, қутловлар.....	112-142

МАРҒУБА МИРҚОСИМОВА

Сўз изтироблари

Муҳаррир:
Бадий муҳаррир:
Техник муҳаррир:

Б.Ботиров
Нодир Раҳмонов
Собир Гулбоев

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти
Босишга рухсат этилди: 26.01.2010.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₃₂ Ҳажми 9 б.т. Адади 100 нусха
Буюртма №2

“BAYOZ” МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100, Тошкент ш., Юсуф Хос Хожиб кўчаси, 103-уй.

4000 =

012804 /
A

✓

1 нобя 9111 - 9

50

ISBN 978-9943-06-267-2

9 789943 062672

8